

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DORIS LESSİNQ YARADICILIĞINA ŞƏRQİN TƏSİRİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Səyyarə Tahir qızı Əliyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Aynur Zakir qızı Sabitova

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. DORİS LESSİNQ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ ..	13
1.1. Doris Lessinqin həyat və yaradıcılığında Şərqin izləri	16
1.1.1. Doris Lessinq və fars reallığı	16
1.1.2. Doris Lessinqin dünyagörüşündə tərs mütənəsibliyə dair	17
1.1.3. Doris Lessinq yaradıcılığında Şərqin inikası.....	21
1.2. Şərq və Qərb təfəkkür tərzində feminizm və irqçilik	31
1.2.1. Doris Lessinqin ədəbi irsində feminizmin təzahür formaları	33
1.2.2. Doris Lessinqin irqçilik ideyaları Yaxın Şərq düşüncə tərzini kontekstində	41
II FƏSİL. DORİS LESSİNQİN ÜMUMBƏŞƏRİ HUMANİZMİNDƏ ŞƏRQ İDEYALARI	54
2.1. Doris Lessinqin əsərlərində birgə mövcudluq problemi	54
2.1.1. Doris Lessinq və multikulturalizm	58
2.1.2. Doris Lessinqin əsərlərində identiklik problemi	60
2.2. Doris Lessinqin sufi görüşlərində Şərqin izi	64
2.2.1. Orientalizmin nəzəri problemləri və Doris Lessinq yaradıcılığı	64
2.2.2. Şərq və Qərb ədəbi düşüncəsində sufi təlimi	70
2.2.3. Doris Lessinq və Sufizm	79
III FƏSİL. “ARQOSDAKI KANOPUS: ARXİVLƏR” TOPLUSUNDA ŞƏRQİN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ SUFİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ	86
3.1. Doris Lessinqin sufi ideyaları ədəbi tənqiddə	89
3.1.1. Doris Lessinqin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda	

sufi görüşləri	93
3.1.2. “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda narratoloji texnikalar	95
3.2. “Şikəstə” romanı və Şərq	98
3.2.1. “Şikəstə” romanı alleqorik Sufi simvolu kimi	98
3.2.2. “Şikəstə” romanında mistik Şərq motivləri	108
NƏTİCƏ.....	122
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	125

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir multimedəni cəmiyyətdə öz mövqeyini günü-gündən möhkəmləndirən Azərbaycan Respublikasında gerçəkləşdirilməkdə olan daxili və xarici siyasətin nəticəsidir ki, fərqli kulturaloji aspektlər milli mədəniyyətimizə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olunub harmonik inkişaf edir. Ötən illər ərzində qlobal dünyanın inkişaf meyillərinə, dinamik ritminə inteqrasiya edən ölkəmizin daxili quruculuğu və xarici əlaqələrinin müvəffəqiyyətlə formalaşması sahəsində aparılan fəaliyyətin təkrar dəyərləndirilməsi Azərbaycanın sosio-mədəni reallıqlarında da dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda söyləmiş olduğu bir fikrini qeyd etmək istərdik: *“Multikulturalizm ayrışdırıcıya yol vermir, əksinə, bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır”* [152]. Ölkə başçısı onu da bildirmişdir ki, qloballaşma dövründə, informasiya mübadiləsinin və bütövlükdə inteqrasiya proseslərinin fəallaşdığı bir zamanda özünü təcrid ilə məşğul olmaq sadəcə, məhvə məhkum olmaqdır. Bu fikrimizi ölkənin birinci xanımı Mehriban Əliyevanın sözləri ilə bir daha əsaslandırmaq istərdik: *“Öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə, öz əməllərinə hörmətlə yanaşan xalq, gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın”* [150]. Məhz belə uğurlu daxili və xarici siyasətin nəticəsidir ki, ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası nəinki sosial-iqtisadi institutların, həmçinin yeni standartlara cavab verən təhsil sisteminin, mədəniyyət sahələrinin inkişafına da zəmin yaradır. Həmin siyasətin nəticəsidir ki, Qərb-Şərq dünyagörüşünün ən uğurlu simbioz modelini təcəssüm etdirən Azərbaycan mentallığı dünya, ələlxüsus da Qərbin müasir ideya-estetik konsepsiyalarından müvəffəqiyyətlə bəhrələnmişdir ki, bunun da nəticəsi kimi çağdaş Azərbaycan ictimai, ideya-estetik təfəkkür modelinin sürətli inkişafı mümkün olmuşdur. Məhz belə inkişaf tempi zəminində aparılan doğru daxili və xarici siyasətin nəticəsi olaraq 2013-cü ildə 70-dən çox ölkədən 800-ə yaxın rəsmi şəxs, tanınmış elm, mədəniyyət xadiminin, Nobel mükafatı laureatının toplaşdığı III

Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çağdaş dünyanı narahat edən məsələlərin müzakirəsi üçün unikal tribunaya çevrildi. Həm dünya alimlərinin, həm də müasir Azərbaycan ziyalılarının mülahizələrini mətbuatın diqqətinə çatdırmağa imkan yaradan bu Forum Azərbaycan mədəniyyətinin də dünyaya tanıtılmasında önəmli rol oynamışdır. III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində müzakirəyə çıxarılan bütün istiqamətlər aktuallığı ilə seçilir. Növbəti çıxışlarından biri zamanı Azərbaycanın *“Şərq ilə Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsü”* [164] olduğunu qeyd edən cənab İlham Əliyev digər bir nitqində ölkəmizin qloballaşan bugünkü dünyada çoxmədəniyyətlik amilini inkişaf etdirməyə üstünlük verdiyini və bunun alternativini olmadığını söyləmiş və beləcə mədəniyyətlərin inteqrasiyasının əhəmiyyətliliyini xüsusi vurğulamışdır. Məsələnin bu baxımdan araşdırılması göstərir ki, son iki onillikdə Azərbaycan elm və təhsilinin Qərbə yönəlik yeni standartların təhlili əsasında təkmilləşdirilməsi və ölkənin mənəvi-intellektual fəaliyyət sahələrinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi təsadüfi sayılmamalıdır. Beləcə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatına, xüsusilə Avropa ədəbiyyatına maraq durmadan artır və həmin marağın məntiqi davamı olaraq çağdaş Qərb ideya-estetik konsepsiyasını formalaşdıran ədiblərin yaradıcılığının təhlili və tədqiqi işi daha geniş sahəni özündə ehtiva edir. *“Humanitar sahə ölkələrimiz arasında münasibətləri möhkəmləndirən sahədir və elə etmək lazımdır ki, bizim vətəndaşların artıq müstəqillik şəraitində doğulmuş və formalaşmış gələcək nəsilləri də xalqlarımızı və ölkələrimizi bir-birinə bağlayan bütün müsbət dəyərləri qiymətləndirsinlər, öz əməkləri ilə münasibətlərimizin inkişafına töhfə versinlər”* [165]. Bu fikri rəhbər tutaraq bir daha əminliklə qeyd edə bilərik ki, müasir ədəbiyyatşünaslığımızda çağdaş Avropa ədəbiyyatının tədqiq olunması və milli ədəbiyyatımızda cərəyan edən proseslərin adekvat şəkildə izlənilməsi baxımından təqdim edilən araşdırma mühüm aktuallıq kəsb edir.

Bu baxımdan dissertasiya işində ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi müasir dünya çapında məşhur olan bir sıra ədəbi əsərlərin müəllifi olan Doris Lessinq yaradıcılığının tədqiq olunduğunu qeyd etmək istərdik. Yaradıcılığı ilə nəinki ingilis, həm də bütün Avropa bədii sənəsinə yeni nəfəs gətirən bu ədibin əsərlərində fərqli -

fərdi və ümumbəşəri problemlər özünəməxsus özəlliklə təsvir olunmuşdur. Bu zəngin ədəbi irs özündə bir sıra ideyaları – həm müəyyən mənada feminizmi, həm bir sıra əsərlərində kommunizmi və bizim tədqiqatımızda daha çox önəm verəcəyimiz Şərqi dünyagörüş tərzini, eləcə də özünəməxsus şəkildə sufi ideyaları ehtiva edir. Sözü gedən məsələlərin təhlili nöqtəyi-nəzərindən onların öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Müasir dövərdə müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də ən son ədəbi nailiyyətlər və ədəbi xadimlər haqqında yeni dürüst informasiyanın toplanması və tədqiq olunmasıdır. Bu baxımdan Doris Lessinqin XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin ilk onilliklərini ehtiva edən yaradıcılığının günümüzədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sistemli və çoxşaxəli tədqiq hədəfini təşkil etməməsi də təqdim edilən dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Tədqiqatın aktuallığını müəyyənləşdirən digər mühüm cəhətlərdən biri də dünya çapında təkrarolunmaz mövqeyə malik olan Doris Lessinq ədəbi irsinin fikrimizcə, əsas fərqləndirici cəhətlərindən olan Şərqi təsiri məsələsidir. Lessinq yaradıcılığının son mərhələsində müraciət etmiş olduğu və bir çox Qərbi ədəbiyyatşünasları tərəfindən sadə fantastika janrı kimi dəyərləndirilən kosmik-fantastika əslində özündə dərin Şərqi dünyagörüşü kanonlarını ehtiva edir. Bu keyfiyyət onu sadə eksperimentalist yazıçı səviyyəsindən çıxarır və qloballaşan dünyada mənlilik və identifiklik ideyalarını rəhbər tutan bir yazıçıya çevirir. Digər tərəfdən, Şərqi mövzu və ideyalarını Qərbi ədəbiyyatına gətirməklə Lessinq sanki elçi rolunda çıxış edir, fərqli sivilizasiyaları bir-birinə birləşdirir, onlar arasında dialoqun qurulmasına yardım etmiş olur. Eyni zamanda “qərbi ədəbi razılaşmaları” (western literary conventions) kimi mühüm məsələni və Qalinin 1997-ci ildə Lessinqin əsərlərində sufi ideyalarının təhlilinə dair araşdırmaları zamanı onu “qərbdə şərqi elçisi” (eastern messenger in the west) kimi qiymətləndirməsini nəzərdən qaçırmamaq önəmlidir [59, s.5]. Digər bir tədqiqatçı Hüseyn Şamşirinin fikrincə isə: *“Bu məqsədlə Lessinq “Şikəstə”də elmi fantastika, psixologiya və spirituallıqdan istifadə etmişdir. Lessinq digər yazıçı və filosoflardan daha çox Qərbi və Şərqi Sufizmdə birləşdirməyin*

yollarını tapır.” – “For such a purpose Lessing uses the science fiction, psychology, and spiritualism in Shikasta. Lessing, more than any writer or philosopher, finds the way to unify the east and the west in Sufism” [127, s.6].

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm məqamlardan biri də tədqiqat işində Lessinq yaradıcılığında Şərqi təsirinin təhlil olunmasıdır. Bu yazıçının ədəbi irsində gender, multikulturalizm, humanizm, eyni zamanda ən əsası – sufi problemlərin təhlilini əhatə edir. Bu məsələlərin, demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən qədər təhlil olunsada, Qərbi ədəbiyyatının sufi təlimə münasibəti ən az tədqiq olunan mövzulardandır. Qərbi ədəbi aləmində Şərqi ideyalarının, xüsusilə də sufiliyin bir mistik konsepsiya kimi istifadəsi burada yeni məzmun və formanın yaranmasına səbəb olur. *“Beləcə, Sufizmin digər dinlər arasında təzahür edən estetik təbiətinə görə o, Şərqlə Qərbi arasında bir körpü hesab edilir. Daha vacib olanı odur ki, Sufizm elm və ədəbiyyatın, din və fəlsəfənin, incəsənət və ilahiyyatın, materializm və mənəviyyatın (spirituallığın) birləşməsidir. Sufizm təkcə dini deyil, həm də bədii və sənətkarlıq kimi dəyərləndirilə bilər. Bu səbəbdən, Sufilik daima Qərbin bədii üslubu ilə Şərqi mənəvi təhkiyyəsini yaradıcı bir tərzdə birləşdirməyə maraqlı olmuşdur.” – “Thus, because of the appealing aesthetic nature that Sufism has among other religions, it is regarded as a bridge between the east and the west. More importantly, Sufism is a combination of science and poetry, religion and philosophy, art and divinity, and materialism and spirituality. Sufism can be regarded as being not only religious, but also artistic and literary. For this reason, the Sufi always is interested in combining literary style of the west with the spiritual stories of the east in a creative way” [127, s.5].*

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, incəsənətdə ideoloji ziddiyyətlərin təcəssümü olan bədii-estetik ixtilaflar son dərəcə dərin və belə bir zəmində sufiliyin bir fəlsəfi yanaşma kimi ədəbiyyatda öz əksini tapması son dərəcə müşkül olan problemlərlə müşayiət olunur.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, bütövlükdə birbaşa insan təcrübəsi ilə bağlı olan sufizm fərqli dini-mistik cəhətlərlə müqayisə edilə bilər. Sufilər paralellər, alleqoriyalar və metaforlar vasitəsi ilə ilahi qüvvəyə bağlılıqlarını və

mistik təsəvvürlərini ifadə edirlər. Müasir dövəndə sufilik yeni nəfəslə inkişaf etməyə başlamış və istər Qərb, istərsə də Şərq aləmində özünə kifayət qədər tərəfdar tapmışdır. Bu təlim dövrümüzdə yeni tendensiyalar və özünüifadə formaları qazanmış olsa da, yüzilliklər boyunca formalaşan sufi fəlsəfəsi toxunulmaz qalmışdır.

Şərq ədəbiyyatında və fəlsəfə dünyasında hələ X əsrdə öz çiçəklənmə səviyyəsini yaşamış və kökləri ilə qədim yunan, hind, iran mənəblərinə gedib çıxan sufilik təliminə müraciət edən müasir ədəblərin əsərləri ildən-ilə artır və daha çox oxucu kütləsi qazanmaqda davam edir. Belə yazıçılar müxtəlif müasir tipli birliklərdə cəmləşərək öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Onlara Beynəlxalq Sufilik hərəkatı (Universal Sufism movement), Amerikanın Məvləvi Cəmiyyəti (the Mevlevi Order of America), Qızıl Sufi mərkəzi (the Golden Sufi Center), Amerika Sufi Mərkəzi (the Sufi Foundation of America) və Yenidən Şərqləşmiş Sufilik (Sufism Reoriented) aiddir.

Mövcud fikrə görə, sufi şairlər Allahın varlığını fərqli şəkildə ifadə edərək Sufi şairləri Tanrının mövcudluğunu gözəl, qeyri-ənənəvi və hətta heyranedicilə təzlərdə ifadə edirlər ki, bu da ənənəvi dinə uyğun olmaya bilirdi [112, s.37-63]. Bu fikirdə böyük həqiqət var, çünki formanın gözəlliyi, çoxmənalılığı sufi ədəbiyyatının əsasında duran cəhətlərdən biridir. Bu fikri D.Veynzin adlı tədqiqatçının sözləri də təsdiqləyir. Onun fikrincə, öz mənəvi səyahətlərini təsvir edərkən dilin qeyri-adekvat və hətta təhlükəli olduğunu dərk etdikdə sufilər özlərini ifadə etmək üçün ondan ehtiyatla istifadə etməyə başladılar [141, s.47-49]. Sufi ədəbiyyatını mürəkkəbləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, alleqorik, bəzən hətta təhlili çətin olan mətlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışan oxucu buna nail olduqda əsəri dərk etdiyini düşünür, lakin elə bu məqamda uğursuzluqla üzləşir, çünki müəllifin çatdırmaq istədiyi mənə tamamilə fərqli, sətiraltı mənada gizlənən bir fikirdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya bədii fikrinin həm nəzəriyyəsini, həm də praktikasını tədqiq etmək Azərbaycan ədəbi-bədii fikri üçün iki nəzər nöqtəsindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yetmiş il ərzində süni şəkildə dünya ədəbi prosesinin aparıcı meyillərindən təcrid olunmuş ədəbiyyatımız dünya mədəniyyətinin bərabərhüquqlu üzvü olmağa, dediyi sözün eşidilməsinə və hesaba alınmasına nail

olmağa çalışırsa, dünya estetik fikrində gedən proseslərin dərinəndən araşdırılmasını tələb etməlidir. Digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni nəslini təmsil edən gənc sənətkarlar çox zaman Qərb ədəbi aləminin zahiri əlamətlərinə uyub onun mahiyyətinə varmaqdan, onun Şərq ədəbiyyatından bəhrələndiyi məqamları təhlil etməkdən imtina edirlər. Məhz buna görə də onların dünya ədəbiyyatında gedən proseslərlə birbaşa tanışlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii fikrin inkişafında müasir Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə onun ən parlaq nümayəndələrindən hesab olunan Doris Lessinq yaradıcılığı mühüm rol oynayır: məhz bu yazıçının əsərlərində bugünkü bədii ədəbiyyatın mövcud durumu və onun gələcək inkişaf istiqamətləri öz səciyyəvi ifadəsini tapır. Bütün yuxarıda deyilənlər müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işinin aktuallığından xəbər verir.

Müasir Avropa humanitar fikrində aparıcı və mühüm mövqe tutan Şərq fəlsəfəsinin fərqli aspektləri haqqında dünyanın müxtəlif dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində son dərəcə çoxsaylı və rəngarəng elmi-nəzəri araşdırmalar mövcuddur. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı biz əsasən üç istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri ilə maraqlanmışıq. Bunlar Doris Lessinq yaradıcılığının ümumi təhlili və buradakı feminizm və irqçilik problemlərinin Şərq dünyası ilə əlaqəsi, Lessinq ədəbi irsində ümumilikdə ümumbəşəri humanizm ideyaları, və nəhayət ədibin yaradıcılığının son mərhələsini təşkil edən “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda sufi ideyaların inikası ilə bağlı həyata keçirilmiş tədqiqat işləridir.

Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında Maykl Torp [137; 138], Karol Klayn [80], Ceyn Eşli Qloverin [61; 62], Selma Şin [130], Diana Şits [129], Anita Maylz [111], Harold Blum [43], Daniel Bart [46], Eman Mukattaş [110], Del İvan Canik [109], Qeyl Qrin [64] və digər tədqiqatçıların əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işində irəli sürülən digər problemlər D.Lessinq yaradıcılığında humanizm ideyalarının inikası və burada multikulturalizmin təsiri ilə bağlıdır. Doris Lessinq təhkiyəsinin identiklik xüsusiyyətlərini və burada mutikultural dəyərlərin inikasını araşdıran Camal Malik [104], Filip Cenkins [76], Müge Qalin [59; 60], Cek

Lindsi [100], Betsi Dreyn [53], Cenifer Palz [114], Frederix Karl [77], Malkolm Bredberi [45] və rus ədəbiyyatşünaslığında Medvedyevin [30] kitablarını qeyd etmək yerinə düşər.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında son illərdə daha çox maraq doğuran cəhət kimi Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq təsiri və xüsusilə də sufi ideyalar gözə çarpır. Ədibin əsərlərinin bu aspektləri Müge Qalin [59; 60], Ingersol [87], Cenifer Palz [114], Erik Hobsbaum [72], İdris Şah [124; 125; 126], Rut Uittaker [146], Syuzan Lanser [81], Elizabet Maslen [107], Katerin Fişbön [58], Robert Rubenşteyn [120], İdris Şah [126], Huseyn Şamşiri [127] kimi tədqiqatçıların araşdırmaları əsasında təhlil olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Doris Lessinqin həyat və yaradıcılığına dair ümumi məlumat yalnız Aybəniz İsmayılovanın “The XX Century English literature” [74] adlı kitabında verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Doris Lessinq yaradıcılığına dair az sayda əsərlərin tərcümə olunması təəssüf doğuran faktlardandır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nobel mükafatçısı olan bu ədibin yaradıcılığı və ümumiyyətlə, Qərb ədəbiyyatına Şərqlin təsiri ilə bağlı məsələləri əyani və nəzəri şəkildə araşdırıb oxuculara təqdim etməsi həllini gözləyən problemlərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünya ədəbi-bədii fikrində aparıcı mövqedə çıxış edən, ümumiyyətlə humanitar fikrin magistral inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilməkdə olan Şərq təsiri nəticəsində formalaşan ədəbi-fəlsəfi yanaşmalar və onların Amerika, Avropa və xüsusilə də ingilis ədəbiyyatında inikası tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Avropa ədəbiyyatında müasir dönmənin ən önəmli nümayəndələrindən biri olan Doris Lessinqin yaradıcılığı dissertasiya işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ədəbi-bədii fikirdə Qərbdə Şərq fəlsəfi ideyalarının təşəkkülü və inkişafı kontekstində görkəmli ingilis yazıçısı Doris Lessinqin yaradıcılığını araşdırmaq və bu zəmində Qərb ədəbiyyatının son onilliklərdəki durumu ilə bağlı bütöv təsəvvür formalaşdırmaqdır. Bu məqsədə aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməklə nail olmaq olar:

– dünya humanitar fikrində Şərq və əsasən də sufi konsepsiyasının təsiri və

öncül mövqeyə keçməsinin tarixini və şəraitini araşdırmaq;

– sufi düşüncə tərzini kontekstində Doris Lessinq yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

– Doris Lessinq yaradıcılığının müasir ədəbi-bədii fikirdə yerini müəyyən etmək;

– Doris Lessinq təhkiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

– Doris Lessinqin təmsalında Qərbi və dünya ədəbi-bədii fikrində sufi ideyaların təəcəssümünü araşdırmaq, həmin cəhətləri ədibin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu əsasında təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində bioqrafik, müqayisəli və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat işində Doris Lessinqin ədəbi irsi təhlil edildiyi üçün araşdırmalarımızda ilk olaraq müraciət etdiyimiz metod bioqrafik metod olmuşdur. Onun vasitəsi ilə biz ədibin həm həyatı, həm də ədəbi fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla izləyə bilmiş və lazımı nəticələri çıxarmağa müvəffəq olmuşuq.

Növbəti metod kimi, müqayisəli metodun vasitəsi ilə ədibin istər Şərqi, istərsə də Qərbi dünyagörüşündən qaynaqlanan ideyaları və onların əks olunduğu məlumatları toplayıb onlar arasında paralellər aparmağa nail olmuşuq. Bu metod həmçinin sufi ideyalarının Qərbi və Şərqi ədəbi aləmində nə kimi oxşar və fərqli cəhətlərə malik olmasını araşdırmaq baxımından da əhəmiyyətli olmuşdur.

Eyni zamanda, aparılan araşdırmalar analitik metodun bazasında reallaşdırıldığından daha məhsuldar nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Ümumiyyətlə, Doris Lessinq yaradıcılığında Şərqi motivlərinin mövcudluğunu araşdırmaq;

– Lessinq ədəbi irsinin kökündə duran və Şərqi dünyagörüşündən bəhrələnən ümumbəşəri humanizm ideyalarının inikası məsələsini, buradakı multikulturalizm və indentiklik problemlərini təhlil etmək;

– Ədibin yaradıcılığının son mərhələsi sayılan “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunun və xüsusilə də onun birinci hissəsi olan “Şikəstə” romanını sufi konsepsiyası prizmasından, məzmun və forma baxımından təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd etdiyimiz kimi, ayrılıqda Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər dərinlən və ətraflı şəkildə öyrənilmişdir, lakin Şərq kontekstində belə araşdırmalar çox azdır. Bu səbəbdən də bu sənətkarın yaradıcılığının Şərqi təsiri prizmasından götürülməsi, onun dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olması, dünyada və əsasən də ingilis ədəbiyyatında sufi, ümumbəşəri ideyaların təşəkkülü və inkişafı kontekstində araşdırılması dissertasiya işinin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Doris Lessinqin yaradıcılığına belə bir yanaşma üsulu onun ədəbi-bədii fikirdə, Qərb və dünya ədəbiyyatında mövqeyini hərtərəfli şəkildə açıqlamağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya humanitar fikrində sufiliyin təşəkkülü və inkişafının Qərb ədəbiyyatına təsirini əks etdirən xüsusi araşdırmaya, həmçinin Doris Lessinqin yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsaslı tədqiqatlara təsadüf olunmur. Dissertasiya işində ilk dəfə qaldırılan və nəzəri həllini tapan bu məsələlər də tədqiqatın elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin bir sıra elmi nəticə və qənaətləri dünya və Qərb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində, Qərbdə Şərq fəlsəfəsinin inkişafının bugünkü durumu barəsində düzgün və hərtərəfli təsəvvürün formalaşmasında öz rolunu oynaya bilər. Qərb ədəbiyyatında Şərq aləminin təsiri ilə gedən bir sıra proseslərin timsalında müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən olunmasında dissertasiya işi öz töhfəsini verə bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən dünya və Qərb ədəbiyyatının müasir dövrünün tədrisi prosesində universitetlərin filologiya fakültəsində istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyada irəli sürülən fikir və mülahizələr elmi konfranslarda, seminarlarda, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 9 səhifə, I fəsil 41 səhifə, II fəsil 32 səhifə, III fəsil 36 səhifə, Nəticə hissəsi 3 səhifə olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 236394 simvoldur.

I FƏSİL

DORIS LESSİNG YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

“Orientalizm” termini tətbiq olunduğu sahədən asılı olaraq fərqli məzmunlarda işlədilmişdir. İncəsənətdə digər mədəniyyət daşıyıcıları (adətən Qərb) tərəfindən Şərq motiv və ya süjetlərindən istifadəni nəzərdə tutan, siyasi-fəlsəfi yanaşma forması kimi Şərq mədəniyyətinə avropalılardan baxış tərzini ifadə edən bu termin bədii ədəbiyyatda və tərcüməşünaslıqda Şərq ölkələrinin həyat təzi və məişətini əks etdirən realilərin təsviri və çatdırılması ilə bağlı məqamları ehtiva edir. Bu terminlə bağlı bir məsələyə də aydınlıq gətirməyə ehtiyac var: “Şərq” anlayışı, çox zaman şərti səciyyə daşımaqla həm dil baxımından fərqli olan (ərəb və türk dilləri) islam aləmini, fərqli mədəniyyət və dünyagörüşlərini özündə birləşdirən Hindistanı, Çin və Yaponiyanı, müəyyən dövrdə Britaniyanın tərkibinə daxil olmuş bir sıra Asiya və Afrika ölkələrini əhatə edir.

Şərqlə bağlı motivlərin yer aldığı əsərlərdə bu mədəniyyətlə tanış olmayan oxucu üçün informasiya sanki müxtəlif “lay”lardan ibarət olur. Müəllif bu məlumatın düzgün və hərtərəfli şəkildə çatdırılması üçün daha “dərindəki” sətiraltı mənaların da üzə çıxarılmasına xidmət edən bədii vasitələrdən məharətlə istifadə etməli, V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, *“fondakı informasiyanı əks etdirən leksik vahidlərin”* şərhini bədiiliyə xələl gətirmədən verməyi bacarmalıdır [25, s.104].

Bəzən “orientalizm”dən Qərb həyatı və dünyagörüşü ilə təzad təşkil edən, “müəmmalı” element kimi də istifadə olunur.

Avropa mədəniyyətinin inkişafını onun formalaşmasında müəyyən rol oynamış çoxsaylı mədəniyyətlərin qarşılığını nəzərə almadan, təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək çətindir. Bu prosesdə Şərqlin mənəvi dəyərlərinin müstəsna çəkisi var.

Avropanın Şərqlə orta əsrlərdən başlayaraq bu günə qədər davam etməkdə olan marağı Şərq estetik dəyərlərinin Avropa mədəniyyətinə nüfuz etməsi və estetik zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynaması ilə nəticələnmişdir. Şərq dünyagörüşü avropalıları təbiətlə ahəngdarlıq, vəhdət, maddi və mənəvi zənginlik,

asketizm kimi fərqli, təzadlı dəyərləri ilə ovsunlamışdı.

İnsanların dünyaya baxışı, təsəvvürləri mövcud ənənə və mühitin, cəmiyyətdəki mental dəyərlərin təsiri ilə formalaşır və o, adətən ətrafdakı hadisələri bu çərçivədən qiymətləndirərək təhlil edir. Qərb dünyasında da Şərqi dəyərləndirilməsi uzun müddət məhz bu yanaşmanın təsiri ilə birtərəfli və belə demək mümkünsə, qərəzli olmuşdur. E.Səidin qeyd etdiyi kimi, *“Şərqi Qərb tərəfindən öyrənilməsi zamanı heç bir zaman Şərqi öz sözünü demək, özünü təqdim etmək imkanı olmamışdır”* [33, s.436]. Müəllifin fikrincə, bu yalnız həmin məlumatların oriyentalistlərin “pəkləşdirici alovundan” keçməsindən sonra mümkün olmuşdur. Şərqi bəşəriyyətin beşiyi hesab olunduğunu nəzərə alsaq, Qərbin burada öz köklərini axtarması faktı da Şərqi yönələn marağın köklərindən birini müəyyənləşdirməyə imkan vermiş olar.

İngilis dilli nəzəri ədəbiyyatda Şərqi anlayışını ifadə etmək üçün iki termindən – “east” və “orient” – istifadə olunması heç də təsadüfi səciyyə daşımırdı. “East” sözü coğrafi məkan, “orient” sözü isə Şərqi məxsus mədəni, mental, ruhi vəhdəti nəzərdə tutduqda işlənirdi. Bədii ədəbiyyatda “oriyentalizm” termininin işlədilməsi burada məhz milli-mənəvi dəyərlərin diqqət mərkəzində saxlanıldığının göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

İlk dövrlərdə Qərbdə “Şərqi” dedikdə, Fələstin və Hindistan nəzərdə tutulurdusa, zaman keçdikcə bütün Yaxın Şərqi, daha sonra isə ərəblərin məskunlaşdığı ərazilər bütövlükdə bu anlayışın ifadə dairəsinə aid edildi. Məhz bu baxımdan, Afrikanın şimalı da tədricən “Şərqi mədəniyyəti”nin bir parçası kimi qəbul olunmağa başladı. Müasir tarixşünaslıq və coğrafiya elmində də “Şərqi mədəniyyəti”ndən – “Orient”dən söhbət gedəndə adətən yalnız Şimali Afrikanı bu silsiləyə daxil etsələr də, bu anlayışın ifadə dairəsinə bütövlükdə Afrikanın aid edilməsi də faktıdır. Məşhur tarixçi və şərqişünas L.Vasilyev “Şərqi tarixi” əsərində yazır: *“Şərqi anlayışı dedikdə ... hər şeydən əvvəl, Asiya və Afrika ölkələri nəzərdə tutulur”* [24, s.25].

Məhz bu şərtlərə əsaslanaraq ədəbiyyatşünaslıqda da, Afrika dünyagörüşü Şərqi mədəniyyətinin bir parçası kimi qəbul olunur.

Avropalılar tərəfindən Şərqi müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə qəbul olunmuşdur: bəzən mənfi hisslərlə, bəzən heyrət və rəğbətlə... Lakin həmişə Şərqi və Qərb

qarşılaşdırılaraq təzad təşkil edən iki “dünya” kimi təqdim edilmişdir. G.Çxartışviliyə görə, bu “əbədi” qarşıdurmada Şərq ruh və intuisiyaya əsaslanan qadın başlanğıcını, Qərb isə materiya və rəşionalizmə əsaslanan kişi başlanğıcını təmsil edir [40, s.9]. Müəllifin növbəti şərhı xüsusilə diqqətəlayıqdır: Qərb – yaşamağı, Şərq – ölməyi bacarır...

Bu yanaşmalar ədəbiyyatda da iki müxtəlif mənəvi dəyərin daşıyıcısı olan obrazların meydana çıxması ilə nəticələnmişdir: avropalı xarici aləmə uyğun yaşayaraq onu dəyişməyə çalışır, onun üçün detallar əhəmiyyətlidir; Şərqə məxsus insan isə özünə qapanmışdır, onun üçün detallar yox, tam, bütöv maraqlıdır, o zaman çərçivəsində yox, sanki əbədiyyətdə yaşayır...

Beləliklə, Şərq Qərb üçün bir yandan mədəniyyəti ilə, digər tərəfdən isə, koloniya kimi maraqlı olduğundan bu iki yanaşma bədi ədəbiyyatda da əksini tapırdı. Koloniya siyasəti baxımından Şərq əhalisi inkişafa və tərəqqiyə qadir olmayan, qəddar, sərt mənəvi dəyərlərin hökm sürdüüyü, parçalanan, çökən cəmiyyət kimi təqdim olunur, bu ölkələrin zəbt edilərək Avropa sivilizasiyasına uyğunlaşdırılması günün vacib tələbi kimi qarşıya qoyulurdu. Mədəniyyət baxımından yanaşdıqda Şərq Yer üzündə cənnət kimi təsvir olunur, ədəbiyyat, rəssamlıq, musiqi, arxitektura üçün zəngin mövzu mənbəyi hesab olunurdu.

“Orientalizm”in ədəbiyyat tarixində də kifayət qədər dərin iz qoyduğunu qeyd edən G.Çxartışvilinin fikrincə, *“Orientalizmin ədəbi istiqamət və bədi üsul kimi fərqli cəhəti uydurulmuş, ideallaşdırılmış Şərqə uzaqdan-uzağa məhəbbətdir. O, metafor kimi götürülərək Qərbin öz naqislik və çatışmazlıqlarını görməyə çalışdığı güzgü kimi çıxış edir... Buna baxmayaraq, hətta müəllif Şərqi sevsə belə, ona bələd olsa belə, emosional distansiya, yadlıq duyğusu qorunub saxlanılır”* [40, s.8].

Həm tarixi proseslər, həm də müasir dövrün hadisələri Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə inkişaf edə biləcəyini, yalnız bu şəkildə ahəngdarlığın əldə olunmasının mümkünlüyünü təsdiqləyir. C.Nehru bu vəhdətin vacibliyini qeyd edərək yazırdı: *“Qərblə əlaqələrin olmaması həyat və yaradıcılıq enerjisinin itməsinə və çürüməsinə gətirib çıxaracaq... Biz sintezə əsaslanan yönə xüsusi diqqət ayırmalı və bütün dünyanı tədqiqat obyektinə çevirməliyik”* [40, s.571].

Qərb ədəbiyyatında Şərq motivlərinin əksi, eləcə də Şərq təfəkkürünün inikası məsələsinin araşdırılması fərqli dünyagörüşü və həyat fəlsəfəsinə malik iki “dünya”nın qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Doris Lessinq yaradıcılığı maraqlı mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

1.1. Doris Lessinqin həyat və yaradıcılığında Şərqlin izləri

1.1.1. Doris Lessinq və fars reallığı

XX əsr bütün dünyada olduğu kimi, ingilis ədəbiyyatı üçün də nəhəng dəyişikliklər əsri olmuşdur. Bir əsr boyunca bir-birini əvəzləyən bu qədər qlobal müharibələr, kataklizmlər, çevrilişlər əlbəttə ki, insanı özündə ehtiva edən incəsənətdən, eləcə də ədəbiyyatdan yan keçə bilməzdi. Bu proseslər fonunda təkmilləşən və yeniləşən ədəbi üslub və cərəyanlar sanki bəşəriyyətə yeni düşüncə tərzini gətirirdi. Təsadüfi deyil ki, məhz bu dövrdə qadın yazarların sayının artması müşahidə olunmuşdu. Marqaret Drabl, Vircinia Vulf, Ayris Mördok, Doris Lessinq və s. kimi ədiblər öz sələflərindən hekayə etdikləri mövzu ilə çox fərqlənmişlər də, onu oxucuya çatdırmaq, hansı məqamları vurğulamaq, hansı anları qabartmaq baxımından kifayət qədər fərqlənirdilər. Onlar və onlar kimi digər qadın ədiblər əsərlərində daha çox hiss, duyğu və eyni zamanda xarakterin şüurluluğu, çox zaman analitik düşüncəyə əsaslanan notlar üzərində köklənməsi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayırdılar.

Belələrindən biri də müasir ingilis ədəbiyyatının titanlarından sayıla biləcək Doris Lessinqdir. O, 1919-cu ildə o zamanlar Britaniya müstəmləkəsi olmuş, indiki İrənin Kirmanşah şəhərində dünyaya göz açmışdır. Britan ailəsində doğulan Doris Mey Teylorun atası Alfred Kuk Teylor Britaniya ordusunun I Dünya müharibəsi dövründəki keçmiş kapitanlarından olmuşdu və Kirmanşahda bank rəsmisi vəzifəsində işləyirdi. Anası Emili Mond Teylor isə tibb bacısı idi. Ailə vəziyyətinin çətinliyi ilə əlaqədar onlar 1925-ci ildə o zamankı Rodeziyada (indiki Zimbabveyə) fermaya köçürlər. Ümumiyyətlə, Lessinqin uşaqlıq və gənclik illəri heç də asan

olmamışdır. Hələ uşaq ikən o, öncə rahibələrin yanında kilsə məktəbinə, daha sonra isə Səlisberidəki qızlar məktəbinə göndərilir. Lessinq erkən yaşda məktəbi tərk edərək H.D.Lourens, Stendal, Tolstoy, Dostoyevski ilə yanaşı, Dikens, Skott, Stivenson, Kiplinqin əsərlərinin timsalında dünya ədəbiyyatını oxumaqla özünütəhsilə üstünlük vermişdir. Doris Mey Teylorun (qızlıq soyadı) valideynləri Rodeziyada kənd təsərrüfatı ilə məşğul idilər, amma bu işdə uğur qazana bilmədilər. Doris özünün həyat məktəbini elə burada, Rodeziyada keçdi. Doris Mey Lessinqin anası Rodeziyada məskunlaşdıqları məkanı kiçik bir ingilis sivilizasiyasına çevirməyə çalışırdı. Amma atası onunla eyni fikirdə deyildi. Üstəlik satın aldığı ərazi də daha sonralar dəyərsiz çıxmış və anasının ingilis aristokratiyasına bənzəmə xəyalı kölgə altına düşmüşdü.

Lessinq uşaqlıq illərinin həm ağrılı-acılı, həm də şirin xatirələrlə keçdiyini yazırdı. Anası onu xristian əxlaqına möhkəm bağlı, həddindən artıq həssas bir qız olaraq yetişdirmək istəyirdi, lakin o, böyük qardaşı Harri ilə sərbəst gəzib dolaşmağa üstünlük verirdi. Anası Dorisin yaxşı təhsil almasının uyğun olacağını düşünərək katolik olmadıqları halda qızını bir katolik məktəbinə göndərmişdi. Lessinq Hararedə qızlar üçün nəzərdə tutulmuş katolik məktəbində təhsil almış, lakin məktəbin və rahiblərin sərt qaydaları Lessinqi məktəbdən soyutduğuna görə o, təhsilini başa çatdırma bilməmiş və bundan sonra təhsilini davam etdirməmişdir. Buna baxmayaraq, uşaqlıqdan qabiliyyətli olduğundan, hər şeyə maraq göstərdiyindən onun bioqrafiyasında müxtəlif vəzifələrin adı yazılmışdır. Belə ki, Doris Mey Lessinq xəstə baxıcısı, telefon operatoru, jurnalist kimi fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərmişdi. O, çox həssas və dərin müşahidə qabiliyyətinə malik bir insan idi və bununla həmişə ətrafındakıları heyrətləndirirdi.

1.1.2. Doris Lessinqin dünyagörüşündə tərs mütənəsbiliyə dair

Evdə oturmaq məcburiyyətində qalan və təhsil həyatına nöqtə qoyan Lessinq anasının təzyiqindən və sərt intizamdan sıxıldığı bir anda çarəni kitablarda tapmışdı. Londondan qutular dolusu kitab sifariş verirdi. Kitabları böyük bir hərisliklə oxuyur və bitirdiyi kitabın ardından yeni bir kitaba başlayırdı. Olduğu mühiddən qaçıb xilas

olmaq istəsə də, yaşı buna imkan vermirdi. O da oxuduğu kitablarda rastlaşdığı dünyalara sığınaraq heç olmasa onu sıxan, darıxdırıcı mühitdən uzaqlaşmış olurdu.

Artıq 14 yaşda ikən bu qızcıqaz orta təhsilini müstəqil şəkildə dayandırır və o andan bir çox peşələrdə işləməyə başlayır. O, beləcə özünü gənc dayə, telefonçu, stenoqrafist, jurnalist və qısa hekayələr yazarı kimi sınayır. 1939-1943-cü illərdə Frank Çarlz Uizdom, 1945-49-cu illərdə isə Qotfrid Lessinq ilə ailə həyatında yaşamasına və bu nikahlardan üç uşaq anası olmasına baxmayaraq, o özünü bu aləmdə də tapa bilmir. Daha sonra yaradıcılığı ilə tanış olduqda elə təsəvvür yaranır ki, Lessinq ailəni qadın varlığının hüdudsuz dünyasını zəncirləyən bağ kimi başa düşür. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Doris Mey Teylor heç zaman özünü feminist hesab etməmişdir. Bu məqam daha sonra bir qədər geniş təhlil olunacaq.

On beş yaşında Doris anasından uzaqlaşmaq məqsədiylə tapdığı ilk işə başlamış və evdən ayrılaraq uşaq baxıcılığı ilə məşğul olmuşdu. Daha sonralar isə onun anası ilə bağlı fikirləri dəyişmiş, 2003-cü ildə Almaniyanın “Die Zeit” qəzetinə verdiyi müsahibədə anasının əslində çox ağır bir həyat yaşadığının fərqiə vardıqı zaman çox kədərləndiyini bildirmiş və qeyd etmişdir ki, bütün o qayğıların bir qismi də ona görə imiş [148].

Vaxtının çoxunu siyasətlə bağlı məlumatlar oxuyaraq keçirən D. Lessinq yazmağa da bu dövrdə başlamışdı. İlk yazılarını qəzet və jurnallara göndərirdi. 1937-ci ildə Salisberiyə köçən Lessinq burada telefonçu olaraq işə başlamışdı. Hələ gənc bir qadın ikən Doris yerli parlamentdə işə düzəlmiş, burada müxtəlif solçu hərəkatların təmsilçiləri ilə yaxın münasibət yaratmışdı. Doris ilk dəfə 1939-cu ildə on doqquz yaşında ikən Frenk Uizdom ilə ailə həyatı qurmuş, 1943-cü ilə qədər davam edən bu evlilikdən Cin və Con adlı iki oğlu olmuşdu.

II Dünya müharibəsi dövründə Doris özünün ikinci həyat yoldaşı, alman mühaciri və marksist Qotfrid Lessinq ilə tanış olmuşdu. Onlar 1945-ci ildə evlənmiş, iki il sonra isə onların Piter adlı oğlu dünyaya gəlmişdi. Lakin yazıçının ikinci evliliyi də yalnız altı il davam etdi. Buna baxmayaraq, yazıçı kimi tanındığı Lessinq soyadı ona milliyyətçə alman olan ikinci ərindən qalmışdı. Keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasının Uqandada səfiri olan Qotfrid Lessinq 1979-cu ildə bu ölkənin

diktatoru Aminə qarşı üsyan zamanı öldürülmüşdü.

1949-cu ildə ikinci nikahı da bitdikdən sonra D.Lessinq oğlu Piter ilə birgə Londona köçmüş və həyatının sonuna qədər burada qalmışdı. Lessinq 17 noyabr, 2013-cü il tarixində, 94 yaşında ikən dünyasını dəyişmişdi.

Hələ ikinci nikahı müddətində D.Lessinq marksist ideyalarla maraqlanmağa başlayır və bu istiqamətdə dünyagörüşü üst-üstə düşən və əsasən də irqi ayrıseçkiliyə qarşı çıxan bir qrup insanların toplandığı cəmiyyətin üzvü olur. Məhz bu arada o həyat yoldaşı Qotfriddən boşanaraq oğlu Piter ilə birgə Londona köçür və elə oradaca ilk əsərini yazmağa başlayır. Daha sonra bu qadın Britaniya Kommunist Partiyasının aktivistlərindən və nüvə silahlarına qarşı çıxan ən fəal üzvlərindən olsa da, artıq 1956-cı ildə bu mövqedən də tədricən uzaqlaşmalı olur. Məhz belə tənqidi və inqilabi görüşlərinə və eləcə də Cənubi Afrikaya dair kəskin fikirlərinə görə rəsmi Cənubi Afrika hökuməti onun həmin ölkəyə daxil olmasını qadağan etmişdi. Bu qadağa yalnız 1982-ci ildə qüvvədən düşmüşdü.

Artıq Londona gəldiyi andan qələmini nəsrde sınağa başlayan Lessinq bir neçə silsilə əsəri ilə ilk gündən oxucu kütləsinin nəzərini özünə cəlb edə bilir. Daha sonralar bir çox ədəbi təşkilatlar və cəmiyyətlərin üzvü seçilən Lessinq 2007-ci ilin Nobel mükafatçısı olur. O, İsveç Akademiyasının artıq yüz yeddi ildir ki, təsis etdiyi bu mükafatın on birinci qadın laureatı olmuşdur.

Ümumilikdə, Lessinq yaradıcılığında danışarkən öncə bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, bu ədibin yaradıcılığı əsasən üç hissəyə bölünür:

1. Yaradıcılığının ilk mərhələsini – 1944-1956-cı illəri əhatə edən kommunizm mövzusu – bu mərhələ sosial-siyasi problemlə əsərlərdən ibarətdir.
2. Tənqidçilərin ən çox dəyər verdiyi, 1959-1969-cu illəri əhatə edən ikinci mərhələ psixoloji mövzuları əks etdirir.
3. 1970-ci illərdən sonrakı dövrü əhatə edən sufi və elmi-fantastik mövzulu əsərlər dövrü, zənnimizcə, ən maraqlı mərhələni təşkil edir.

Ümumiyyətlə isə, Doris Lessinq yaradıcılığı Avropanın ilk postmodernist rüşeymlərinin ehtiva olunduğu yaradıcılıq formalarındandır. Lakin yalnız bu cəhətin təhlili özü ayrıca bir tədqiqat obyektinə olmağa layiqdir.

Faktlar əsasında bunu demək mümkündür ki, Lessinq yaradıcılığı həqiqətən də, nəinki İngiltərə, həm də bütün Avropa ədəbiyyatı tarixində postmodernist motivlər üzərində qurulan ilk əsərlərdir. Daha doğrusu, yazıçı tam fərqli rakurslardan baxaraq əmələ gələn bədii təsvirlərin çözülməsi dilemmasını geniş oxucu kütləsinə və eləcə də tənqidçilərə həvalə etmişdir. Belə ki, Doris Lessinqin əsərlərindəki bir çox məqamlar: “Otlar oxuyur” əsərindəki naturalist və qismən də postnaturalist təsvirlər, “Zorakılığın övladları” əsərindəki Martanın paralel aləmdən müşahidələri, “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusundakı sufi görüşlər və sanki “kərgədanlaşmış” şikəstətililərin psixoloji durumu və s. deyilənlərə sübutdur. Ümumiyyətlə, bu yazıçı həmişə fərqli olmuşdur.

Hələ ilk əsəri ilə sanki unudulmuş, köhnəlmiş mövzular siyahısına düşən irqi ayrışçılıq kimi bir problemə toxunaraq yazıçı onu elə işləməli idi ki, hər kəs tərəfindən qəbul olunsun və Lessinq bunu edə bildi. Onun əsərdə verdiyi bədii təsvirlər o dərəcədə sadə və insan təfəkkürünün dərin qatlarına təsir qabiliyyətinə malikdir ki, onları ayrılıqda nə naturalizmə, nə də psixologizmə aid etmək olur. Bu, sanki onların vəhdətidir, sintezidir.

Digər gözəçarpan məqam, artıq qeyd olunduğu kimi, yazıçının daha çox “Marta Kvest” kimi tanınan əsərlər toplusunda eyni adlı qəhrəman Martanın dünyaya “fərqli” baxışıdır. Burada “fərqli” sözü təsadüfən işlədilməmişdir. Dünyasını dəyişmiş bir insan (bəlkə də daha doğrusu, ruh) o aləmdən bu aləmi müşahidə edir, öz şəxsiyyətinin necə formalaşmasının kənardan şahidi olur, etdiyi səhvləri görür, lakin heç bir şey edə bilmir, çünki həyatın axınını dəyişmək olmaz, həyat bir də geri qayıtmır...

Zənnimizcə, ən maraqlı məqamlar “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsindəki müxtəlif maraqlı bədii priyomlar, təsvir və ifadə formalarıdır. Əlbəttə ki, gələcək tədqiqatlarımız üçün önəmli olacaq sufi ideyaların əsərdəki özünəməxsus inikası, maddi insan və mənəvi ruh, xeyir və şər konsepsiyasının qarşı-qarşıya qoyulması da bu baxımdan çox maraqlıdır.

1.1.3. Doris Lessinq yaradıcılığında Şərqin inikası

Ümumiyyətlə, ilk qələm təcrübələrindən olan “Otlar oxuyur” (“The Grass is Singing”) ilə 1949-cu ildə (bəzi mənbələrdə isə 1950-ci ildə) yaradıcılığa başlayan Doris Lessinq artıq bu əsəri ilə gələcək parlaq yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən sayıla biləcək bir mövzunun təməlini qoyur. Bu əsər ağdərili sahibkar ailəsinin xanımı ilə qaradərili xidmətçi arasında yaranan, o zamankı cəmiyyət üçün anomal görünən münasibətlər üzərində köklənir. Bir sözlə, bu, məhəbbət və nifrət, eləcə də bu fonda öz kəskin müdaxilələrini əskik etməyən aşılmaz irqi konfliktlərdən bəhs edən bir hekayədir. “Otlar oxuyur”un yazılmasına əsas səbəblərdən biri Lessinqin müstəmləkə Rodeziyasından yaddaşlara həkk olunmuş uşaqlıq xatirələri və zəncilərə qarşı gördüyü haqsızlıqlar olmuşdur.

Yazıçı öz həyat təcrübəsini əsərlərində inikas etdirməkdə daha sonra da davam edir və artıq 1952-ci ildən sonradan “Zorakılığın övladları” (“Children of Violence”) adı ilə tanınacaq beş əsərdən ibarət müəyyən mənada avtobioqrafik sayıla bilən romanlar silsiləsini yazır. Bu əsərlər: “Marta Kvest” (“Marthe Quest”, 1952), “Doğru evlilik” (“Proper Marriage”, 1954), “Tufandan kiçik dalğa” (“A Ripple from the Storm”, 1958), “Yurduna bağlı” (“Landlocked”, 1965) və “Dörd darvazalı şəhər” (“Four Gated City”, 1969) romanlarıdır. İlk baxışdan roman yazıçının bəsit feminist görüşlərinin əksi kimi qəbul oluna bilsə də, əslində dərin psixoloji qatlara baş vuran, müəyyən məqamlarda isə mistikaya qarışan bir əsərdir. Yazıçının ilk əsəri tragik notlara daha çox köklənsə də, ikinci toplum insan təfəkkürünün dərin qatlarını araşdırmaqla məşğuldur. Əsərdə özünün gənclik illərini səmadan müşahidə edən və heç bir müdaxilə qüvvəsində olmayan Marta Kvestdən söz açılır. Qəhrəman əsərlər silsiləsi boyu özünün emfatik azadlıq ideyaları ilə kamilləşərək XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli yaşamış qadınların ekvivalentinə çevrilir. Lessinq bu obrazı əsasən də, “Dörd darvazalı şəhər”dəki Martanı bütün İngiltərənin təmsali kimi təsvir etsə də, bir çox tənqidçilər bunu daha qlobal çərçivədə qəbul etmişdilər. Əsərlərə diqqətlə yanaşdıqda romanda müəyyən qədər daha sonralar yazıçının əsas ədəbi priyomlarından olacaq elmi fantastikayla və bəzi sufi notlarla da rastlaşmaq mümkündür. Lakin buna baxmayaraq, yazarın sufi və elmi-fantastik düşüncə tərzini ən

mükəmməl formada onun yaradıcılığının üçüncü mərhələsini özündə ehtiva edən “Arqosdakı Kanopus: Arxiv” silsiləsində üzə çıxır.

Əsərləri 1949-cu ildən nəşr edilməyə başlasa da, Doris Mey Lessinqin ilk romanı “Otlar oxuyur” 1950-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Aparteid dövrü Rodeziya cəmiyyətindəki həyatın özünəməxsus xronikası olduğuna görə roman alqışlarla qarşılandı. Bundan qısa müddət sonra Lessinq düşündüyü “Zorakılıq övladları” silsiləsi üzərində işləməyə başladı. Bu silsilə beş romandan ibarət idi: “Marta Kvest”, “Doğru evlilik”, “Tufandan kiçik dalğa”, “Yurduna bağlı”, “Dörd darvazalı şəhər”.

Afrikanın əyalətlərində keçirdiyi həyat nəticə etibarını ilə Lessinqin uzun müddət tükənməyən yazıçı ilhamının qaynağı oldu. 1950-ci və 60-cı illərdə Britaniya kommunist partiyasının və nüvə silahına qarşı hərəkatın fəallarından biri olduğu, aparteid rejimini tənqid etdiyi üçün onu Cənubi Rodeziyada, Cənubi-Afrika Respublikasında “arzuolunmaz şəxs” (persona non-grata) elan etdilər. Doris müəyyən bir dövrdə Böyük Britaniyada kommunistlərə və pasifistlərə qoşulmuş, özünü feminist ədəbiyyata həsr etmişdi. Bundan sonra elmi fantastika, ardından sufizmlə maraqlanmağa başlamışdı. Tənqidçilər Lessinqin maraq dairəsinin davamlı olaraq dəyişməsinə izləyə bilmirdilər və onun yazılarına müvafiq damğanı yapışdırmağa həmişə gecikirdilər. Lessinq kommunizmin gələcəyi barəsində umidsiz və feminizmin perspektivləri barədə skeptik olduğunu cəmiyyət qarşısında açıq şəkildə bəyan etdikdən sonra ədəbi çevrələrdəki tənqidçilər də onun kitabları barədə ortaq məxrəc tapmaq ümidini tamamilə itirdilər və Lessinqdən əllərini üzdülər. Doris Lessinq özü belə hesab edirdi ki, formal təhsil ala bilməməsi onun üçün müsbət hal idi. Çünki Dorisin dünyagörüşü avropasentrizm təlqinlərindən təsirlənməmiş, bu hal isə onu xarici təsirlərdən qorumuşdur.

Gəncliyində Doris ehtiraslı bir dinləyici idi və onun marağını çəkən həmsöhbətlərinin bəhs etdikləri mövzulardan hər şeyi sanki süzərək öz daxilinə atırdı. Şəxsi təcrübəyə əsaslanmayan həyat haqqında hazır təsəvvürlər, şablonlar, “ağıllı görünən axmaqlılıqlar” Dorisi qıcıqlandırır.

Lessinqin hələ ilk əsərləri – “Otlar oxuyur”, “Marta Kvest” XX əsr ədəbiyyatının ən yeni realist nəsr əsərləridir. Onun çoxlu sayda roman, pyes,

hekayələri dərc edilmişdir. Müəllifin məşhur romanlarından biri feminist ədəbiyyatının klassikası hesab olunan “Qızıl gündəlik” (“The Golden Notebook”, 1962) adlı romandır. Çoxlarının şah əsər adlandırdığı “Qızıl gündəlik” romanı Lessinq yaradıcılığının əsl nümunəsi hesab edilə bilər.

Bu roman feminist ədəbiyyatının klassikası sayılsa da, Lessinqin özü romanın ancaq bəzi məqamlarının feminist şərhini qəbul edir. Əslində isə burada əsas mövzu cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqlarıdır, heç də qadının cəmiyyətdəki rolu deyil.

1962-ci ildə Doris Lessinqin ən məşhur romanı olan “Qızıl gündəlik” nəşr olunduğu zamanlarda o, özünü bir yandan artıq texniki olaraq savadlı, yetişmiş ədəbiyyatçı kimi, digər tərəfdən ilk ədəbi ilhamını itirmiş kimi hiss edirdi. Qismən də şotland psixiatr Ronald Lenqin kitablarından təsirlənərək yazdığı “Qızıl gündəlik”də Lessinq özünün alter-ego-sunu kəşf edirdi. Əsərin qəhrəmanı orta yaş böhranı və yaradıcılıq ehtirası ilə üzləşmiş qadın yazıçı Anna Vulfdur. Roman yalnız incə psixoloji təcrübə kimi tanınmır, həm də cəsarətli formal eksperiment kimi qəbul edilir. Əsərdə Lessinq eyni zamanda dörd müxtəlif gündəliyi təqdim edir. Gündəliklərin hər biri onun həyatının müəyyən sahəsinə həsr edilmişdir: biri Afrikada keçirilən gənclik xatirələrinə, digəri siyasi görüşlərinə, o biri isə özündən uzaqlaşaraq sanki keçmişini kənar bir şəxs kimi görən insanın qeydlərinə və s. Sonuncu isə onun əsl gündəliyidir. Özünün “mən”ini tamamilə itirmək qorxusu ilə Anna bütün bu parçalanmış qeydləri birləşdirməyə səy göstərir.

Kitab qısa zaman ərzində XX əsr ingilis dilli qadın ədəbiyyatının klassikasına çevrildi, Lessinq özü isə oxucular tərəfindən ən çox oxunan müəlliflərdən biri oldu. Onu universitetlərdə mühazirələr deməyə dəvət etdilər, onun nəsr az qala feministlər üçün etalona çevrilmişdi. Amma bu, baş tutmadı. Yazıçı özü feministlərə istehza ilə yanaşmağa başlamışdı. Kommünizm və sosializm barədə ümitsizliyə düşər olan yazıçı bəşəriyyətin müasir həyatını, gözəl və ya əksinə, faciəvi gələcəyini izah etməyə çalışaraq bütün nəzəriyyələrə bəzən kinayə ilə cavab verir, hadisələrə istehza ilə yanaşmağa başlayır. 1966-cı ildə səkkiz illik fasilədən sonra “Yenə eşq” (“Love, Again”) romanı nəşr edildi.

Müəllif özü yaradıcılığını mövzu baxımından üç dövrə ayırmışdır. Bunlar “Solçu kitab klubu”nun üzvü olduğu və əsərlərində sosial tənqiddə mühüm yer verdiyi sosialistlik (1944-1956), psixologizm (1956-1969) və daha çox elmi fantastika ilə səciyyələnən sufilik dövrüdür. Sonuncu dövrdə Lessinq “Cəhənnəmə enmək üçün təlimat” (“Briefing for a Descent into Hell”, 1971), “Qürub çağından öncəki yay” (“The Summer Before the Dark” 1973), “Zona üç, dörd və beş arasındakı evliliklər” (“The Marriages Between Zones Three, Four and Five”, 1980), “Sirius təcrübələri” (“The Sirian Experiments”, 1980), “Planet 8 üçün nümayəndə hazırlamaq” (“The Making of the Representative for Planet 8”, 1982) kimi fantastik romanlar yazmışdır. Onun fantastika mövzusunə müraciət etdiyi əsərləri paradoksal şəraitdəki insan münasibətlərini kəşf etmə təcrübəsidir və qətiyyənlə alternativ dünya yaratmaq cəhdləri deyil.

“Cəhənnəmə enmək üçün təlimat” və “Qürub çağından əvvəlki yay” romanları oxucunu pozulmuş psixikanın və dəliliyin dərinliklərinə aparırdı. “Arqodakı Kanopus: Arxivər” silsiləsi isə gələcək haqqında vizioner-alleqorik romanların tam bir silsiləsini təşkil edirdi. Burada personajlar – qadın və kişi arxetipləri kosmik məkanda qarşılıqlı təsirdədirlər. Bu silsilə “Şikəstə” (1979), “Zona üç, dörd, beş arasında evliliklər” (1980), “Sirius təcrübələri” (1981), “Planet 8 üçün nümayəndələr komitəsinin yaradılması” (1982) romanlarından ibarətdir. Silsilənin sonuncu romanı “Volyen imperatorluğundakı sentimental cəsuslar” (“The Sentimental Agents in the Volyen Empire”, 1983) romanıdır.

Yaxın dostu, pakistanlı teoloq İdris Şahın yardımı ilə Doris Lessinq sufizmin doktrinaları ilə yaxından tanış olmuşdu. Çox güman ki, sufiliyə bu ciddi maraq onun uşaq illərini islam dünyasının bir parçası olan İranda keçirməsi ilə müəyyən dərəcədə əlaqəlidir. İngilis yazıcının islam və Şərqlə motivləri ilə zəngin “Şikəstə” romanını da həmin təsirin aradan illər keçdikdən sonra meydana çıxan əks-sədası kimi qəbul etmək mümkündür.

“Yaxşı terrorçu” (“The Good Terrorist”, 1985) romanı londonlu inqilabçılar qrupundan bəhs edir. “Beşinci uşaq” (“The Fifth Child”, 1988) romanı primitiv inkişaf səviyyəsində olan və anadangəlmə eybəcər doğulan bir uşaq haqqında

hekayədir. 1999-cu ildə isə “Mara və Den” romanı işıq üzü gördü. Bir neçə il sonra “Beşinci uşaq” romanının davamı olan “Dünyada Ben” (“Ben, in the World”, 2000) romanı çap olundu.

Doris Lessinqin yaradıcılığı mövzu və janr baxımından rəngarəngdir. O, çoxsaylı romanlarla yanaşı, dörd səhnə əsərinin, bir neçə hekayələr kitabı və publisist yazılar toplusunun müəllifidir.

Doris Lessinq “Yaxşı qonşunun gündəliyi” (“The Diary of a Good Neighbour”, 1983) və “Əgər Qocalar bacarsaydı...” (“If the Old Could...”, 1984) romanlarını Ceyn Somerz təxəllüsü ilə nəşr etdirmişdir.

Öz hekayələri ilə də Lessinq böyük uğur qazanmışdı. Əsas məcmuələri arasında “Bu qoca başçının ölkəsi idi” (“This Was the Old Chiefs Country”, 1951), “Sevmək vərdişi” (“The Habit of Loving”, 1957), “Bir kişi və iki qadın” (“A Man and Two Women”, 1963), “Afrika hekayələri” (“African Stories”, 1964), “Cek Orkninin tamahı” (“The Temptation of Jack Orkney”, 1972) və başqa topluları misal göstərmək olar. 1978-ci ildə onun bütün kiçik nəsr əsərlərinin daxil olduğu hekayələr cildi çapdan çıxdı. Bu cildə ancaq Afrikada baş verən hadisələrdən bəhs edən hekayələr daxil deyildi.

Lessinq ingilis teatrlarında səhnələşdirilmiş dörd pyesin müəllifidir: “Mister Dolincer” (“Mr. Dollinger”, 1958), “Hərəyə öz səhrası” (“Each His Own Wilderness”, 1958), “Billi Nyuton haqqında həqiqət” (“The Truth About Billy Newton”, 1958) və “Pələnglə oyun” (“Play with a Tiger”, 1962).

1997-ci ildə bəstəkar F. Qlas ilə əməkdaşlığın nəticəsində Almaniyada “Zona üç, dörd, beş arasında evliliklər” operası baş tutdu. “Xüsusilə pişiklər” (“Particularly Cats”, 1967) yenidən işlənərək dərc edilən “Xüsusilə pişiklər və sağ qalan Rufus” (“Particularly Cats and Rufus the Survivor”, 1993) və iki cildə xatirələrini qələmə aldığı “Evə dönüş” (“Going Home”, 1957) və “İngilisliyin axtarışında” (“In Pursuit of the English”, 1960) əsərləri də Lessinqin geniş rəğbət qazanan əsərləri arasında idi. Bu kitablar qadınların böyük sivilizasiyalar uğrunda mübarizədə göstərdikləri passiv təsirlərdən, onların fəlsəfi xarakterli problemlərə müxtəlif rəqurslardan yanaşmalarından bəhs edir.

Yazıcının Britaniya mədəniyyəti qarşısındakı xidmətləri vətənidə yüksək qiymətləndirilmişdir. O, “Millət qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə” ən yüksək Britaniya mükafatına – Şərəf ordeninə (1999) layiq görülmüşdür. Doris Lessinq bu ordeni XX yüzillikdə alan sonuncu britaniyalıdır. O, Harvard universitetinin fəxri doktorudur (1995), portreti Britaniya tarixinin ən görkəmli simaları ilə birlikdə Londondakı Milli Qalereyanı bəzəyir.

1995-ci ildə Lessinq Harvard universitetində doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüş, elə həmin il daha öncə girməsi qadağan olunan Cənubi Afrikanı ziyarət edə bilmişdi.

2000-ci ilin yanvarında Londonun Milli portret qalereyasında rəssam Leonard Makkombanın “Doris Lessinqin portreti” əsəri rəsmi olaraq sərgiyə təqdim edildi. Onun yaradıcılığındakı innovasiyalar dünya ədəbiyyatına yeni ruh gətirirdi. Bu səbəbdən də Doris Mey Lessinq həm oxucuların, həm də məşhur tənqidçilərin diqqətini cəlb edirdi. Məhz buna görə o, 2007-ci ildə *“skeptisizm, ehtiras və yüksək nəqlimə qüvvəsi ilə şaxələnmiş sivilizasiyanı əhatəli tənqiddə məruz qoymuş qadın təfəkkürlü nasir”* – *“that epicist of the female experience, who with scepticism, fire, and visionary power has subjected a divided civilisation to scrutiny”* [167] kimi səciyyələndirilərək Nobel mükafatına layiq görüldü. Bəzi məlumatlara görə, məhz fantastik janrda yazılmış kitablar Lessinq üçün Nobel mükafatının verilməsini iyirmi il gecikdirdi. Çünki İsveç Akademiyası bu janra o zamanlar ciddi münasibət bəsləmirdi. Lakin artıq zəmanə dəyişmişdi.

Doris Lessinq Nobel mükafatı haqqında xəbəri özünə yaraşan istehza ilə qarşıladı və ədəbi mükafatların “fleş-royal”ını topladığını qeyd etdi.

O, təkcə əldə etdiyi mükafatlarla, o cümlədən Nobel mükafatı ilə deyil, yazdığı onlarla məşhur əsəri ilə adını əbədiyyən dünya tarixinə yazmış bir qadın, bir şəxsiyyətdir.

XX əsrdə Doris Lessinqlə yanaşı, mövzu baxımından yaradıcılığında onun əsərlərinə oxşar əsərlərə yer verən, irqçiliklə yaxından maraqlanan və irqçilikdən yazan bir çox yazıçılar fəaliyyət göstərmişdir. Cozef Konrad, E.M.Forster, Ralf Elison, Cin Rayz və Toni Morrison, Oliv Şrayner, Nadin Qordimer bu

yazıçılardandır.

Doris Lessinq də sadaladığımız bu yazıçılar kimi bir çox roman və qısa hekayələrində daha çox XX əsrin ictimai və siyasi qarışıqlığına məruz qalmış fərdlərin həyatına, yaşam tərzinə diqqət çəkir. Əsərlərinin başlıca mövzularının irqçiliyə qarşı mübarizə, cinslərarası çəkişmə və bütövlüyə can atan fərdlərlə bağlı olduğunu söyləmək olar. Lessinqin əksərən Afrikanın cənubu və ya İngiltərəni əks etdirən əsərlərindəki solçu, müstəqilliyinə olduqca bağlı və feminist qadın qəhrəmanlar eynilə yaradıcıları kimi yaşadıkları, üzvü olduqları cəmiyyətin məhdudiyyətlərinə qarşı mübarizə aparırlar.

Yazıçının əsərləri dünyanın bir çox ölkələrində geniş tanınmış və çoxlu sayda oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. Eyni zamanda, bu əsərlər bir çox dünya dillərinə tərcümə edilmişdir. Yazıçı 1952-ci ildə gənc Marta Kvestin həyat yolunu izləyən beş cildlik silsilə romanının birinci cildi olan “Zorakılıq övladları” əsərini nəşr etdirdi. Lessinq burada fərdi inkişaf, ictimai tələblər və gerçəklik arasındakı gərginliyi qələmə alır. Bu silsilə 1998-ci ildə baş verən atom qırğınıyla sona çatır.

Lessinq “Alfred və Emili” (“Alfred and Emily”, 2008) əsərində I Dünya müharibəsinin fonunda anasıyla atasının əhvalatını nəql edir. Kitabın ilk yarısını “döyüş olmasaydı, necə bir həyatları olardı” fikrindən çıxış edərək qələmə alan yazıçı kitabın ikinci yarısında müharibənin həyatlarına vurduğu sağalmaz yaranı göz önünə gətirir. Xəyalında yaşatdıqlarını və bunun müqabilində gerçəkdə yaşananları tədiredici bir tərzdə yazıya köçürür.

Alfred və Emili xəyalında yaşatdıqları kimi xoşbəxt bir həyat sürərkən Alfred döyüşdə yaralanaraq şikəst olur. Emili isə xəstəxanada tibb bacısı vəzifəsini həyata keçirərək əsgərlərin acılarını paylaşır.

Anasıyla atasının müharibə səbəbindən parçalanmış həyatı Lessinqə dərin təsir göstərmişdi. Yazıçı bu əsərlə sanki valideynlərinə qarşı olan mənəvi borcunu ödəyir.

“Yaşamağı seçdiyimiz həbsxanalar” (“Prisons We Choose to live Inside”, 1987) adlanan esselərdən ibarət əsərində Doris Lessinq siyasi, ritorik bir dillə kütləvi duyğular və nəsildən-nəslə keçən sorğulanmaz inancların təsiri altında qalmağa

getdikcə daha çox meyilli olan dünyamızda fərqli azadlıq və fərdi məsuliyyətlə əlaqədar problemləri araşdırır.

Doris Lessinqə görə, bu gün gəldiyimiz nöqtədə insanlıq artıq özü haqqında heç olmadığı qədər məlumata malikdir. Ancaq gələcək nəsillərə qaranlıq qalan məsələ bizim bu məlumatları istifadə etməməyimiz olacaq. Yazıçı insanların özlərinə kənardan obyektiv baxmağı rədd etdiklərini ifadə edərək bütün sərtliyi ilə ictimai tənqid formalı əsərini təqdim edir. Lessinq həm çox açıq, həm də səmimi üslubu ilə oxucuları zalımlıq və cahilliyə hücum edərək fərdi cəmiyyətin maneələrini aşmağa, daha yaxşı bir dünya qurmağa çağırır.

“Qızıl gündəlik” romanının əsas qəhrəmanı Anna Vulfun tutduğu qara, qırmızı, sarı və mavi rəngli gündəliklər parçalanmış bir mənləyin ayrı-ayrı hissələrini təmsil edir. Lessinq romanın ən çox “azad qadınlar” mövzusu ilə diqqət çəkməsindən narazı idi. Amma bu gün də qadınlar “Qızıl gündəliyi” müstəqil, heç bir asılılığı olmamağın və məsuliyyət sahibi olmağın vacibliyini ifadə edən bir əsər olaraq görürlər.

Bütün əsərlərində olduğu kimi, şəxsi həyat təcrübəsindən məqamları özündə cəmləşdirən bu roman Lessinqin yüksək sənətkarlıq bacarıqlarını nümayiş etdirən əsərlərindən hesab olunur. “Qızıl gündəlik” – “bir-birimizi əks etdirən aynalar” olduğumuz həqiqətini təsdiqləyən bir kitabdır.

Doris Lessinq həyat əhvalatının ilk cildi olan “Dərimin altında” (“Under my skin”) əsərində yaşadıklarını bütün çılpıqlığı ilə ortaya qoyur. Burada o, Cənubi Afrikadakı uşaqlıq və gənclik illəri boyunca şahid olduğu sərt irq ayrışçılığı və koloniya sərtliyini, bir anda tarazlıqları alt-üst edən I Dünya müharibəsinin bir nəsil üzərindəki təsirlərini əks etdirir. I Dünya müharibəsinin təsirləri hələ yeni aradan qalxmağa başlamışkən Lessinqin anası, atası və özü də daxil olmaqla o dövrdə yaşayanların həyata dair ümidlərini bir daha puç edən II Dünya müharibəsi dövründə yazıçı kommunizm uğruna evliliyindən və uşaqlarından imtina edir. 1919-cu ildən Afrikanı tərk edib Londona getdiyi 1949-cu ilə qədər keçən otuz il müddətində yaşadıkları əslində həyatın bir küncündə qalan qadının cəmiyyətə uyğunlaşmadan da davam gətirə biləcəyinin bir sübutudur.

Ağların suverenliyinə baxmayaraq qara dərilləri müdafiə etmək, evli qadına biçilən “yaxşı yoldaş, yaxşı ana” rolunu rədd etmək, on üç yaşında məktəbi tərk edib buna baxmayaraq özünü inkişaf etdirib çox müvəffəqiyyətli bir yazıçı ola bilmək onun sonsuz cəsarəti və qabiliyyətinin aşkar nümunəsidir.

Bu avtobioqrafik əsərdə izah edilən yalnız Lessinqin həyatının deyil, ictimai üsyanların, imperializmin vəhşi üzünün ortaya çıxmasının, irqçiliyin, köləliyin, iki dünya müharibəsinin, qısaca olaraq XX əsri formalaşdıran və XXI əsrdə belə izlərindən xilas ola bilmədiyimiz bir çox hadisənin baş verdiyi bir dövrün əhvalatıdır. Hər problemin, hər bir ayrışikliyin çox aydın hiss edildiyi bir məkanda, Cənubi Afrikada yaşananları Lessinq yerli ilə universalı, fərdi ilə ictimaini ustalıqla əlaqələndirərək oxucuya çatdırır.

Dünyaya qarşı münasibətində hamıya təlqin olunanları qəbul etmək yerinə həmişə üsyan etməyi, hər zaman əleyhdar olmağı seçmək, öz doğrularından uzaqlaşmadan doxsan dörd il boyunca dimdik ayaqda durmaq və bu doxsan dörd ilə bir-birindən qiymətli onlarla əsər sığdırmaq - Doris Lessinq məhz bunu bacarmışdır.

Daha sonar isə bir çox yazıçıların köhnə mövzuların tozunu silib yenidən işləmək qərarı verdiyi bir məqamda Doris Lessinq böyük cəsarətlə tamamilə yeni bir dünyaya addım atır. Əlbəttə, bu bir çox cəhətlərə görə qiymətləndirilib və hələ fərqli şəkildə qiymətləndiriləcək. Lakin hər halda bu XX əsrin ən möhtəşəm nasirlərindən birinin dünyaya tam yeni bir nəzəri olmaqla tarixə yazılacaq. Lessinq özü bu əsərlər toplusunu “kosmik fantastika” adlandırırdı: bəlkə də bu elə belədir. Bəlkə də bu əsərlər daha çox sosial-kosmik fantastikadır. Sanki onların hibrididir, sosial, psixoloji məqamların və ola biləcəklərin təsiridir, bəşəriyyətə verilən gələcəyin müşahidəsi və nəticə çıxarılması şansıdır.

İnsan psixologiyasının belə əhatəli mistik təsviri D.Lessinqin sufi dünyagörüşünü özündə ehtiva edən ən bariz nümunədir. Yoldaşı və müəllimi İdris Şahdan mənəbələnən bu fikirlər əsasən sufizmin “daxili kainat” məfhumuna əsaslanır. Beləcə Lessinq sanki fərdlərin taleyi ilə cəmiyyətin taleyi arasındakı qaçılmaz bağı təcəssüm etdirir. Bəzi tənqidçilər Lessinqin bu addımını sadəcə geriye çəkilmək kimi də qiymətləndirirlər. Necə deyərlər, bu beş kitabdan ibarət kosmik-fantastika

naturalizm və postmodernizmlə bütün əlaqələri kəsmək deməkdir, bu isə bəzilərinə görə əsrin əvvəllərinə geri dönmək, başqa sözlə, geriyə bir addımdır. Belələrindən biri – amerikalı tənqidçi Harold Blum ədib haqqında bunları deyir: *“onun indi nəşr etdirdiyi elmi fantastikaya rəğmən, Lessinq möhtəşəm dərəcədə köhnə dəbli, görkəmli ənənəçidir”* - *“despite the science fiction she now publishes, Lessing is marvelously old-fashioned, a great traditionalist”* [43, s.238].

Bütün bunlara baxmayaraq, Doris Lessinq özü yaradıcılığının son illərini ən əhəmiyyətli və məhsuldar illər kimi qiymətləndirir. Sanki, xəyal reallığı ən gözəl şəkildə ehtiva edir, təcrid olunmuş qalaktikalar bizim həyatımızı ən mükəmməl şəkildə aydınlaşdırır. Ədib bildirir ki, məhz bu topluda o ictimai həyatın tərkibində fərqlərin münasibətlərini inikas etdirməyin ən uyğun yolunu tapa bilir. Atom müharibəsindən sonrakı dövr, insan varlığının təkamülü, müstəmləkəçilik, nüvə müharibələri və ekoloji fəlakətlər fonunda yazıçı mükəmməl tərzdə qadın və kişi məfhumları arasındakı başlıca ziddiyyətləri də təqdim edir.

“Arqodakı Kanopus: Arxivlər” seriyasının ehtiva etdiyi beş roman bunlardır:

1. “Şikəstə: Yenidən müstəmləkələşmiş planet 5” (“Shikasta: Recolonised Planet 5”, 1979) – Alleqorik tərzli bu əsər Yerin həyat yaranan andan uzaq gələcəyimizə qədər tarixinin qısa xronologiyasını özündə cəm edən romandır. Rəmzi formada Sokratın sitatına metafizik izah ilə bitir.

2. “Zona “Üç”, “Dörd” və “Beş” arasında evlilik” (“Marriages between zones three, four and five” 1980) – daha yüksək qüvvələrin təsirini, sivilizasiya səviyyəsinə və formasına görə fərqlənən “Zona”ların arasındakı münasibətlərin və bunların reallıqdakı “Yer”lə gözə görünməz bağlantılarını göstərir.

3. “Sirius təcrübələri” (“The Sirian experiments”, 1980) – “Şikəstə” kimi Yer haqqında alleqorik tərzdə danışsa da, bu dəfə Kanop yox, Sirius qalaktikası nəzəri ilə yanaşılır. Belə ki, bu qalaktika daha çox elmi tərəqqi etmişdir və digər planetlərdə təcrübələrini aparmaqla məşğuldur.

4. “Planet 8 üçün nümayəndə hazırlamaq” (“Making a Representative for Planet 8”, 1982). Tədricən ölümə məhkum planetin təsvirilə məhdudlaşır.

5. “Volyen imperatorluğundakı sentimental agentlər” (“The sentimental agents in Volyen Empire”, 1983) – Kanopun bu agentlərinin nisbətən zəif inkişaf etmiş planetdəki hekayələri yenə də alleqorik platformada kommunist Rusiyası kimi inqilabi cəmiyyətlərin ritorik sonunu nəql edən romandır.

Ədibin son əsərlərindən olan, “Mara və Den” günümüzdən minlərlə il sonra, insan sivilizasiyasını yer üzərindən silməkdə olan yeni bir buz və atəş çağının ortasında həyatda qalmaq üçün inanılmaz bir mübarizə aparan iki qardaşın əhvalatıdır. Oxucu quraqlıq, döyüşlər və vəhşi həyat şərtlərinin hökm sürdüyü cənub yarımkürəsindəki İfrikdən (Afrikadan) yeni bir buzlaq çağının buzları və qarları altına basdırılan şimal yarımkürəsindəki Yerrupa (Avropaya) uzanan bir macərəylə qarşılaşır. Əsilli bir ailənin uşaqları olan Mara və Den illər sonra İfrikdəki həyat şərtlərinə dözə bilməyərək şimala doğru yola çıxırlar. Zidd xarakterlərə sahib olan iki qardaş bu macərəni də fərqli şəkildə yaşayır. Mara və Den yol boyunca bir çox vəhşilik nümunələrinə şahid olarkən oxucu da onların timsalında yaxsı ilə pisin, qadın ilə kişinin, eşqlə nifrətin, intriqanın, insanla əlaqəli nə varsa, onun müşahidəçisinə çevrilir. Doris Lessinq bu təsirli kitabında yalnız bizim çağı deyil, bütün mileniümü sorğulayır. Uzaq gələcəkdə baş tutmasına baxmayaraq bir elmi-fantastika romanı olmayan “Mara və Den” ilə yazıçı yarı gerçək formada bir qitəni irq, döyüş, ictimai sinif, pul və insan cəmiyyətinin anatomiyasıyla əlaqədə təsvir edərək bu günümüz üçün olduqca aktual olan bir əsər yaratmışdır. Doris Lessinqin romanı sürətlə ekoloji fəlakətə aparılan dünyaya, o dünyanın Yerrupdakı məsul şəxslərinə bir xəbərdarlıq və sanki aclıq və quraqlıqdan “qitə ölümü”nə doğru yaxınlaşan İfrikə də bir ağıdır.

1.2. Şərq və Qərb təfəkkür tərzində feminizm və irqçilik

Əsərlərində daim müasir cəmiyyətdə qadının mövqeyi ilə bağlı məsələlərə toxunması D.Lessinqin (A.Brukner, M. Drebbel və başqa ondan sonrakı nəsillərin xanım yazıçıları kimi) feminist yazıçı kimi qəbul olunmasına səbəb olsa da, əslində o, qarşılaşdığı və diqqətini cəlb edən problemləri daxilindəki ədalət hissəsinə qapılıaraq işıqlandırdığından həm qadınların, həm də kişilərin güclü və zəif tərəflərini bədi

gerçəkliyə sadıq qalmaqla eyni həssaslıqla əks etdirməyə çalışırdı. Bu baxımdan müəllifin yaradıcılığında qatı feminizmdən danışmaq mümkün olmasa da, bəzi mənbələrdə D.Lessinqin əsərlərində feminizmlə¹ bağlı cizgilərin onun iki uğursuz nikahından qaynaqlanması fikrinə təsadüf etmək mümkündür. Doris Lessinqin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi və “Feminizmin Bibliyası” adlandırılan “Qızıl gündəlik” kitabı az qala yarım əsr sonra müəllifin Nobel mükafatı almasında müstəsna rolə malik olmuşdu. Bu mükafatı ona “qadın həyat təcrübəsinin salnaməçisi” kimi təqdim etmişdilər.

Qadınların cəmiyyətdə bərabərhüquqlu mövqeyi üçün aparılan mübarizəni əks etdirən klassik feminizmdən fərqli olaraq, bədii təmayül kimi müxtəlif tərəfli, rəngarəng fəlsəfi axın, intellektual hərəkət olaraq diqqəti cəlb edən və Doris Lessinqin əsərlərində təsadüf olunan cizgilər onun əsərlərinin ümumbəşəri səciyyə qazanmasında az rol oynamamışdır. İnsan hiss və həyəcanının düzgün və dolğun şəkildə əks olunması baxımdan diqqəti cəlb edən D.Lessinq yaradıcılığı yüksək psixologizmlə səciyyələndiyindən xanım yazıçının qadın obrazları qalereyasında doğulandan ölənə qədər qadının fikir və düşüncələri, cəmiyyətdə yeri və mövqeyi kimi məsələlərin xüsusi həssaslıq və canfəşanlıqla işıqlandırıldığına şahidi oluruq. Qadın təbiətinin incəliklərinin əks olunduğu bu əsərlərin müəllifi özünü heç bir zaman feminist hesab etməmiş, sadəcə olaraq, qadınların qarşılaşdığı problemlərə daha həssas yanaşaraq onlara biganə qala bilməmişdir. Bu baxımdan D.Lessinqin yaradıcılığında feminizmin inikası ilə bağlı məsələlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Geyl Qrinin (Gayle Green) “Feminist bədii ədəbiyyatı və ənənəsi” (“Feminist fiction and the tradition”, 1991) kitabında feminizmin təhlili zamanı cəmiyyətdə qadınlara onların bacarıqlarını məhdudlaşdıracaq tərzdə rəftar edilən Rodeziyada yaşayan feminist yazıçı kimi Doris Lessinqin üzərində durur. O bildirir ki, Lessinqi və digər qadın yazıçıları onların yazı maneralarına görə seçmişdir. Tədqiqatçı burada Coan Frayin (Joanne Frye) firkinə istinad edir: “*romanı (Qızıl gündəlik) oxuyan,*

¹ Feminizm (latın mənşəli “femina” (qadın) sözündəndir) – qadınların siyasi, iqtisadi, sosial və şəxsi hüquqlarının qorunması və bütün sahələrdə bərabərliyə nail olmaq uğrunda mübarizə aparən ideoloji hərəkətdir.

dostları ilə paylaşan, bir çox qadınların cavabı əslində bir-biriləri ilə əsas feminist cavab olan “mən də” kəlməsini nəzərdə tutur”, – “the response of those many women who read the novel (The Golden Notebook), share it with friends, find it in the basis for offering to each other the initial feminist response: “me too” [139, s.52].

XX əsrin ən məşhur şəxsiyyətlərindən biri kimi Lessinqin həyat və yaradıcılığını araşdıran Qrin oxucuları Lessinqin mövzuları və üslubu ilə tanış etmək üçün yazıcının müxtəlif əsərlərini fərqli cəhətlərdən təhlil edir. Kitabda təqdim olunan araşdırmalardan biri də mövzularına aydınlıq gətirilən “Otlar oxuyur” əsərinin təhlilidir. Bu kitab oxucunu Lessinq əsərlərinin ətraflı izahı və təhlili ilə təmin etməsi baxımından çox faydalıdır.

Qrin qeyd edir ki, Lessinq 50-ci illərdə cins, irq və təbəqələşmə kimi çox da ümumi olmayan mövzuları əsərlərində təqdim edir. Bu məsələlərin hətta müzakirəsinin belə qadağan olunduğu o dövrdə Doris Lessinq böyük cəsarət nümayiş etdirərək əsərlərini bu mövzular üzərində qurur.

1.2.1. Doris Lessinqin ədəbi irsində feminizmin təzahür formaları

XX əsr fəlsəfi aləmdə feminizm və irqçilik konsepsiyalarının mahiyyətinin araşdırılması və bədii mənbələrdə qabarıq şəkildə əks olunması ilə diqqəti cəlb edir. Bu problem Doris Lessinq yaradıcılığında da xüsusi yer tutur və onun ədəbi irsinin bu istiqamətdə təhlilində Şərqin həmin ideyaların formalaşmasında təsirinin də olması şübhə doğurmur.

Bu baxımdan Lessinqin yaradıcılığında qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi problemi öz əksini tapır. Feminizmlə bağlı fikirlər, əlbəttə ki, çox əsrlər öncə cücərməyə başlasa da, yalnız XX əsrdə bu qədər geniş yayıla və özünə kifayət qədər tərəfdar ordusu toplaya bilmişdi. Artıq ötən əsrin əvvəllərindən tam şəkildə formalaşan bu fikirlər dünya müharibələri illərindən geniş kütlələrin düşüncəsinə hakim kəsilmişdi.

Məsələyə bu yöndən nəzər saldıqda Lessinqin feminizmə yanaşma mövqeyinin, əsərlərində həmin nöqtəyi-nəzərin inikası xüsusiyyətlərinin təhlili əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Yüzlərlə bu kimi baxışa malik qadınların fikrincə, onların nə

düşündüklərini ən bariz tərzdə Doris Lessinq öz əsərlərində əks etdirə bilmişdir. Lakin şəxsən Doris Lessinq bunu heç zaman labüd hesab etməmişdi. Yəni yazıçı əsərlərində məhz qadın varlığını vurğulamağa can atmamışdır. Sadəcə olaraq yazıçı insan amilini özünə ən yaxın yolla – qadın obrazı vasitəsilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Öz əsərlərini bir növ avtobioqrafik notlar üzərində kökləyən D.Lessinq qadın qəhrəmanlarından yalnız öz “mən”ini əvəzləmək üçün istifadə etmiş və demək olar ki, heç bir alt mənə güdməmişdir. Hətta bəzi müsahibələrində bunu vurğulayaraq “özümü feminist elan etməyim bu yolun fəalları üçün həddən çox böyük güzəşt olardı” kimi fikir söyləmişdi. O, feminizm ideyalarını kobudcasına inkar edərək bunu çox cavan qızın şıltaqlığı ilə müqayisə də etməkdən çəkinməmişdi. Bir sözlə, elə bu məsələdə də, Doris Lessinq məhz ona xas tərzdə çıxış edir, hadisələrə tam fərqli bucaqdan yanaşır və çözüm tapmağa çalışır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Lessinq 2007-ci ilin Nobel mükafatçısı olur. O, İsveç Akademiyasının artıq yüz yeddi ildir ki təsis etdiyi bu mükafatın on birinci qadın laureatı olmuşdur. Həm də qeyd etməyə dəyər ki, bu, bütün kateqoriyalar üzrə mükafat qazanan qadınların ümumi sayıdır. Bundan başqa, Doris Lessinq bu mükafata layiq görülmüş ən yaşlı şəxsdir. Belə ki, həmin il onun artıq 88 yaşı var idi. Stokholmdakı mükafatlandırma mərasimində bu xanım təsvir edilərək şaxələnmiş sivilizasiyanı əhatəli tənqiddə məruz qoymuş qadın təfəkkürlü nasir kimi təqdim olunmuşdu. “New York Times”da qeyd edildiyi kimi, Lessinq özünün ictimai-siyasi görüşlərinin çılğınlığına görə heç də geri qalmasa da, İsveç Akademiyasının bu seçimi son bir neçə ildə onlar barədə formlaşan “qeyri-ədəbiyyata görə dəyərləndirmə” kimi mənfi reputasiyanın üzərinə xətt çəkdi. Mükafatlandırma mərasimində verilən digər sitatda deyilir: “*Çiçəklənən feminist hərəkəti bu əsəri (“Qızıl gündəlik”) pioner əsər kimi qəbul edir və o, XX əsrdə qadın-kəşi münasibətlərinə baxışı təhlil olunan müəyyən qism kitablara aiddir*” – “*The burgeois feminist movement saw it (The Golden Notebook) as a pioneering work and it belongs to the handful of books that informed the 20th century view of the male-female relationship*” [173]. Əslində isə bu fikir ədibin şəxsi fikirləri ilə müəyyən kontrast yaradır. Öncə qeyd etməyə dəyər ki, yazıçı Nobel mükafatını əsasən “Qızıl gündəlik”

əsrinə görə qazansa da, yazıçı özünü daha çox psixoloji romanlar müəllifi kimi yox, sufi-elmi-fantastik yazar kimi təsdiqlədiyini düşünür. Digər tərəfdən, həmin əsərin aparıcı feminist fəallarının stolüstü kitabı olmasına baxmayaraq, yazıçı özünü heç vaxt feminist hesab etməmişdir.

Ümumiyyətlə, feminist yazarlar dedikdə adı dərhal yada düşən ən önəmli ədiblərdən biri məhz Doris Lessinqdir. Lakin bununla belə, o, öz yaradıcılığını bütövlükdə həmin qismə aid etmir və bunu belə əsaslandırır: *“Feministlərin məndən istədiyi, dinə bağlı olduğu üçün özlərinin təhlil etmədikləridir. Onlar mənim şahid olmağımı istəyirlər. Onların həqiqətən istədikləri mənim “Ey, bacularım, mən heç bir kobud kişinin olmadığı qızıl sabah uğrunda mübarizəinizdə sizinlə çiyin-çiyinəyəm” söyləməyimdir. Onlar həqiqətənmi istəyir ki, insanlar kişi və qadınlar haqqında bu cür bəsit mülahizələr yürütsünlər? Əslində, elədir ki var. Mən böyük təəssüf hissi ilə bu nəticəyə gəlmişəm”* – *“What the feminists want of me is something they haven't examined because it comes from religion. They want me to bear witness. What they would really like me to say is, 'Ha, sisters, I stand with you side by side in your struggle toward the golden dawn where all those beastly men are no more.' Do they really want people to make oversimplified statements about men and women? In fact, they do. I've come with great regret to this conclusion”* [172].

Doris Lessinq yaradıcılığının önəmli qismini əhatə edən feminizm mövzusu və ələlxüsus da, həmin mövzunun ədibin elmi-fantastik əsərlərində inikasının onun yaradıcılığını həmçinin sufi dünyagörüşü qismindən də araşdırmaq imkanı verir. Əsərlərin təhlili göstərir ki, “Arqosdakı Kanopus” və xüsusən də “Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanı Doris Lessinqə xas feminizm və sufilik ideyalarını sintez etmək bacarıqlarını özündə inikas etdirə biləcək parlaq nümunədir.

Doris Lessinq yaradıcılığının ələlxüsus da ilk mərhələləri insanlar tərəfindən anlaşılmayacaq xəyali səhnələr yaratmaq yerinə real dünyanın amansızlığını göstərməyə daha çox üstünlük verən bir yazıçı kimi tədqiq edilməlidir. Bunu onun 1950-ci ildə İngiltərədə çap olunan ilk romanı “Otlar oxuyur”ın geniş təhlili və müxtəlif aspektlərdən analizi vasitəsilə bir daha sübut etmək mümkündür. O, romanı Cənubi Rodeziyada yaşayan qaradəriliyərin və kişilərin üstünlüyünə tabe olmağa

məcbur olan qadınların əzablarını təsvir etmək üçün yazdı. Cənubi Rodeziyada yaşayan qadın obraz Lessinqə öz həyatından bəzi fraqmentləri də əsərə köçürmək, eyni zamanda, fikirlərini əks etdirmək üçün bir vasitə idi. Bundan başqa, qəhrəmanlarının prototipləri kimi real həyatdan da nümunələr seçən Doris Lessinq buna misal kimi, “Kölgədə gəzişən” (“Walking in the Shade”) əsərinin qəhrəmanı Mollini modernist şair və naşir Con Rodkerin qızı Coan Rodkerə model kimi nəzərdə tutmuşdu.

“Otlar oxuyur” romanının əsas qəhrəmanı Meri evliliyindən sonra əvvəlki işinə qayıtmaq istəyir, lakin müdiri onu qəbul etmir. Bunun səbəbi isə onun artıq əvvəlki kimi gözəl və cavan olmaması idi. Bu kişi müdirlərin qadın işçilərə yalnız onların fiziki görünüşlərinə görə qiymət verdiklərini göstərən tipik nümunədir. Qadınların xarici görünüşünü əsas götürməklə onların qabiliyyətlərini nəzərə almayan bu yanaşma Lessinq və ümumilikdə feministlər tərəfindən tənqid olunmuşdur. Lessinqin Rodeziyada qadınların vəziyyəti ilə bağlı müzakirə etdiyi başqa bir məsələ onların evlilikləridir. Əsas qəhrəman Meri də evliliyindən canını qurtarmağa çalışır. Həmin dövrdə Doris Lessinq özü də həyatından məmnun olmadığı üçün ilk evliliyini sonlandırmaq istəyirdi. Bu baxımdan romanda təsvir olunan qəhrəmanın həyatı və onun müəllifinin həyatı arasında müəyyən məqamlarda oxşarlıq vardır. A.Maylza görə, “Otlar oxuyur” əsəri də qadın-kişi mübarizəsini əks etdirir. [111, s.25].

Bu fikir Lessinqin xüsusilə qadınların sıxışdırıldığı, təzyiqlərə məruz qaldığı dünyada onların əziyyətlərini təsvir edərək vəziyyəti dəyişdirmək istəyini göstərir.

Əsərdə Meri cəmiyyətdə qadınların kişilərin hegemonluğundan əziyyət çəkdiklərini qəbul edir, eyni zamanda da özünün bu vəziyyətlə qarşılaşmadığını bildirir, çünki o, Dik ilə evlənənə qədər müstəqil yaşayırdı. Digər tərəfdən isə patriarxal cəmiyyətdə yaşadığı üçün o, evlənməyə məcburdur. Çünki istənilən cəmiyyətdə hər bir qadının mövcudluğu həyatında bir kişinin varlığı ilə əlaqələndirilir. Bu subay qadınların evlənmədikləri üçün tənqid olunduqları, çirkin olmaqda və kişilər tərəfindən arzuolunmaz olmaqda günahlandırıldıqları cəmiyyətin cinsi ayrışikliyinə bariz nümunəsidir. Qadınlardan fərqli olaraq, kişilər istənilən yaşda evlənə biləcəkləri üçün onların subay olmağı normal qəbul olunur. Bu da

feministlər tərəfindən də tənqid olunan ənənəvi gender rolu ilə bağlı fikri xatırladır. Bu fikrə görə, hər bir cinsin yerinə yetirilməli olduğu vəzifələr vardır və cəmiyyət öhdəsinə düşən bu vəzifələri yerinə yetirməyənləri tənqid və hətta ittiham edir.

Əsərdə kişilərin qadınlara rəhbərlik etməsinin digər nümunəsi də onlara pul və ətrafındakı əşyalarla necə davranacaqları haqqında göstəriş vermələridir. Dik də qadınların əşyaları necə istifadə edəcəyinə qarışan kişilərdəndir. O, Merinin sudan istifadəsinə nəzarət edir, çünki o suyu pulla alır. Onun Merinin həyatındakı xırda şeylərə də qarışması qadınların həyatda çox seçimləri olmadığını, onlara nə deyilsə, onu etməli olduqlarını göstərir. Merinin evindəki əşyaları istədiyi kimi istifadə edə bilməməsi, Dikin hər hərəkətinə qarışması qadınlara bütün dünyada “ikinci növ” insan kimi davranıldığıнын sübutudur. Qadınlar tabe olmalıdır və onların öz həyatları ilə bağlı belə, müstəqil qərar vermək şansları yoxdur. Bu vəziyyət əvvəlki nəsillərdən onlara ötürülüb, çünki qadınlar həmişə güclülərin, yəni kişilərin göstərişlərinə əməl etməli olan zəif məxluq hesab olunublar.

Hətta kölə kişinin belə, xüsusilə o, bir qadının qurbanına çevrilibsə, canavara çevrilə biləcəyini göstərən digər situasiya Mozesin Meridən intiqam almasıdır. Meri onu təhqir etdiyi, qürurunu sındırdığı və həyatını idarə etdiyi üçün Mozes ondan intiqam almaq qərarına gəlir. O, Merini hərəkətinin nəticələrindən qorxmadan öldürməyi qərara alır. Bu vəziyyət bir kişi üstünlüyünü itirərsə, necə davranacağını göstərir, çünki o buna çoxdan alışmışdır. Qadınların həyatı ilə bağlı qərar verməkdə kişi üstünlüyünü göstərən başqa bir səhnə isə Dikin Merini mağazada işləməyə məcbur etməsidir. Merinin mağazanı idarə etməkdən nifrət etməsinə baxmayaraq, Dik onun reaksiyasına məhəl qoymur: bununla bir daha kişilərin qadınların həyatına rəhbərlik edərək azadlıqlarını məhdudlaşdırdıqlarını görmək mümkündür.

Lessinqin yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edən “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” başlığı altında birləşən beş romandan ikincisi olan “Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanı da əsasən matriarxal nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunan utopik Üçüncü zona haqqında bəhs edir və bu cəhət də əsəri feminist utopiya və ya feminist elmi fantastika kateqoriyasına aid etməyə imkan verir. Ümumilikdə toplunun aid edildiyi janrı incə elmi fantastika (soft science fiction) və ya Lessinqin

öz sözləri ilə desək, kosmik fantastika (space fiction) adlandırmaq mümkündür, belə ki, burada əsas diqqət elm və texnologiyadan çox, xarakterlərə və sosial-mədəni məsələlərə yönəldilir. Komporativ ədəbiyyatşünaslıq üzrə araşdırmalar aparan professor Robert Alter bu tip əsərləri ədəbi tənqidçi Nortrop Frayın “anatomiya” adlandırdığı janra aid edir, belə ki, burada “təxəyyül və mənəviyyatın kombinasiyası” ön plana çəkilir. Digər bir tədqiqatçı Qore Vidal Lessinq yaradıcılığına xas olan “elmi fantastikanı” Con Milton üslubu ilə müqayisə edərək onu müəyyən mənada yaxın hesab etmiş və araşdırmalarında Lessinq tərzini Milton və Ron Habberd yaradıcı üslubu arasında bir mövqeyə yerləşdirmişdi [140, s.15].

“Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanı toplunun digər romanlarından bir qədər fərqlidir. Digərlərində “normal” zaman kəsiyində təsvir olunmuş kainat olduğu halda, buradakı təhkiyə müəyyən metafiziki və “psixi” təsvir təəssüratı oyadır. Roman Şikəstə planetinin yaxınlığında yerləşən patriarxal və döyüşkən ruhlu Dördüncü Zona ilə matriarxal, bərabərlik tərəfdarı olan Üçüncü Zona və icma şəraitində yaşayan barbar Beşinci Zona adlanan planetlərin nümayəndələri arasındakı iki evlilikdən bəhs edir. “Times” jurnalının tənqidçisi Paul Greyin təbiri ilə desək, *“əsr qadınla kişi arasındakı mübarizədən, seks və məhəbbətin dəyərləndirilməsindən bəhs edir”* [63, s.9]. Ədəbi tənqidçi Diana Şitsin fikrincə, bu əsərdə gender problemi önə çəkilərək müəllif tərəfindən xüsusi ilə vurğulanır. Əsərdə daha çox bu məsələnin aradan qaldırılması yollarına dair mülahizələr, yeni yanaşmalar, fərqli baxış bucağı təhlil olunur. *“Kosmik ardıcılıq qadın və kişi gender ayrışdırılışını adlayıb keçdikdə və emosional və bu kimi digər əsaslı münasibətlərə cəhd etdikləri zaman ideal şəkil alır, [...] beləcə, maariflənmiş düşüncə tərzinin nailiyyətləri üçün zəmin yaradır”* – *“cosmic order is ideally realized when men and women cross the gender divide and attempt genuine communication — emotionally etc, [...] thereby setting the preconditions for the attainment of enlightened consciousness”* [129].

Romanda “təminatçılar” (providers) tərəfinən təşkil olunan evliliklərdən bəhs olunur. Romanda bu “təminatçıların” kim olduğu göstərilmir, amma tənqidçilərin də gəldiyi rəyə əsasən, bu toplunun birinci hissəsi olan “Şikəstə”də adı çəkilən Kanopus

qalaktik imperiyasından olan kanoplulardır. Romandakı hadisələr matriarxal utopik Üçüncü Zonanın nöqteyi-nəzərindən nəql edilir və burada əsasən gender problemləri ön plana çəkilir.

1960-cı illərdən bəri sufi mövzulara daha çox diqqət yetirən Doris Lessinq bütövlükdə “Arqosdakı Kanopus” toplusunda həmin mövzuya kifayət qədər yer ayırdığına görə bir çox ədəbi tənqidçilər tərəfindən yetərincə dəyərləndirilməmişdir. Sözü gedən romanda da Lessinq sufizmin “təkmilləşmə pillələri” mövzusunda müraciət etmişdir. Belə ki, hər Zona sufizmin müəyyən təsəvvür səviyyəsinə uyğundur və həmin “mərhələləri” simvolizə edir. Lakin bəzi ədəbi tənqidçilər bunu səthi dəyərləndirmiş və Lessinqin mənəvi və mistik mövzularını təsvir etdiyini bildirmişlər. Bütün bunlara rəğmən, ümumiyyətlə roman ədəbiyyat aləmində müsbət dəyərləndirilmiş və hətta bir sıra ədəbiyyatçılar tərəfindən Lessinqin gender konfliktləri mövzusunda ən möhtəşəm əsəri adlandırılmışdır. Selma Şin bildirir ki, *““Şikəstə” romanında Lessinqin insan bacarıqlarına dair pessimist baxışı fərqlərdən çox xeyirxah qüvvələrin əllərində cəmləşir”* – *“in “Shikasta”, Lessing's pessimistic view of human capabilities still keeps control in a benevolent power rather than in the hands of the individual”* [130, s.112]. Lakin bu mülahizədən yanlış tərzdə nəticələr çıxarmağa tələsmək olmaz. Artıq “Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanı ilə tanış olduqda məlum olur ki, Ben Ata və Al İs kimi individumlar düzgün istiqamətə yönləndirildikdə həmin yolda inkişaf etməyi və nəinki özlərinin, həm də digər zonaların pozitiv dəyişikliklərinə zəmin yaradır.

Digər bir tədqiqatçı Ceyn Eşli Qloverin araşdırmalarına əsasən, Lessinqin bu romanında və ümumiyyətlə, topluda adı çəkilən hər bir məqamda Üçüncü Zona feminist utopiya kimi təqdim olunur. Lakin bu halda həmin utopiya tam dolğunluğu ilə təqdim olunmur. Burada feminizm ideoloji cəhətdən daha səthi təqdim olunur. Toplunun digər hissələrində olduğu kimi, burada da təqdim olunan xronikalarda həmin Zonanın davranış və yanaşmaları, xüsusi, spesifik özəlliklərinin nümayəndələr üçün təhlükə doğura biləcək məqamları qeyd olunur [61, s.6]. Belə təhlükəli məqamlardan ən parlağı Üçüncü zona sakinlərinin ksenofobiya hissləridir. Al İs bu zonaya geri dönərkən özü ilə birgə gətirmiş olduğu yeniliklər yerli sakinlərin səbəbsiz

narazılığına səbəb olur və bu narazılıqlar Dördüncü Zonadan olanların bura gəlişi ilə daha da kəskinləşir [62].

Əlbəttə, bu romanda müəllif Zonalar arasında evliliklər dedikdə, məhz Ben Ata və Al İS, eləcə də Vahşi arasındakı münasibətləri nəzərdə tutur. Burada həmin obrazlar simvolik olaraq öz Zonalarını təmsil edir və davranışları ilə öz Zonalarının sakinlərinin və deməli, həmin dünyagörüşünün ata biləcəyi addımları, edə biləcəyi mülahizələri özündə inikas etdirir. Lakin əsərin simvolikası bununla da tamamlanmır. Lessinq yaradıcılığını köklü şəkildə tədqiq edən ədəbiyyatşünaslardan biri Müge Qalin bu cür yanaşmanın səthi olduğunu bildirərək, romanda adı çəkilən altı zonanın hər birinin sufizmin altı mərhələsindən birinə uyğun olaraq nəzərdə tutulduğunu bildirir. Ümumiyyətlə, məlum olduğu kimi, Doris Lessinq sufiliklə dərinlən maraqlanmış və bu yolda onun ən yaxın dəstəkçisi İdris Şah olmuşdur. Lessinq sufi nəzəriyyəsi ilə uzun illər boyunca tanış olsa da, onun yaradıcılığında bu fəlsəfə məhz “Arqosdakı Kanopus” toplusunda öz bariz ifadəsini tapmışdır. Toplunun hər bir romanı sufi təliminin bir və ya bir neçə cəhəti üzərində formalaşmışdır. Bunlardan biri də sözü gedən “Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanıdır. Bildiyimiz kimi, sufizm özündə nəfs, qəlb, əql, eşq, ruh, sirr kimi altı fərqli, amma eyni zamanda çox yaxın anlayışı ehtiva edir. Qalının fikrincə, “*Al İS individum kimi davranmaqdan daha çox Üçüncü Zonanın təbiətinə uyğun addım atır*” – “*Al Ith functions according to the nature of Zone Three rather than as an individual*” [89, s.132]. Belə olan halda Ben Ataya nisbətə daha yuxarı zonada yerləşən Al İS təfəkkürün daha kamil səviyyəsinə uyğun olaraq baş verənləri də daha dərinlən qavramağa müvəffəq olur. Əlbəttə, bu obrazların hər biri seçilmişdir, lakin qadın olaraq Al İS həmin səyahətlər zamanı fərqlənməyi bacarır. Beləliklə, ədib zonaları sufi təfəkkürünün mərhələləri ilə eyniləşdirir. Müge Qalin digər sufi yanaşmasını da gözdən qaçırmır: “*“Sufiliyin maariflənmə pillələrində” daha üstün mövqedə olanlar yuxarıya doğru çəkməlidirlər, onlardan aşağı olanlar itələməlidir. Şagirdin müəllimə ehtiyacı olduğu qədər, müəllimin də şagirdə ehtiyacı var. Bu səbəbdən də, Al yalnız Ben Atanı Üçüncü Zonaya çəkəndən sonra özü də güc toplayıb İS İkinci Zonaya yetişə bilir*” – “*on the "Sufi ladder to enlightenment", those above must pull up while*

those below push them up. The teacher needs the student as much as the student needs the teacher. Therefore, only after Al Ith has pulled Ben Ata up toward Zone Three can she herself gather the necessary strength to proceed to Zone Two” [89, s.140].

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Doris Lessinqin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu ədibin yaradıcılığında yeni bir tərzin – “kosmik-elmi fantastika”nın təməlini qoymuş və bununla da ədibin tamamilə fərqli, yeni bir yanaşma ilə oxucusuna müraciət etməsinə yardımçı olmuşdur. Əsər bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Burada həm yazıçının bütün yaradıcılığı boyunca izlənən əsas xətt – feminizm mövzusu öz parlaq təzahürünü tapır, həm də yazıçı bunu özünəməxsus ustalıqla həyat fəlsəfəsi hesab etdiyi sufizmlə uyğunlaşdırma bilir.

1.2.2. Doris Lessinqin irqçilik ideyaları Yaxın Şərq düşüncə tərzində kontekstində

Lessinq “Otlar oxuyur” romanı və bir neçə digər əsərlərini yaşadığı Rodeziya və ümumiyyətlə, uşaqlıq və gənclik illərində yaşadığı cəmiyyət üçün aktual olan gender və irqçilik problemlərini əks etdirmək məqsədilə istifadə etmişdir. O, insanları yaşadıkları cəmiyyətin problemlərindən xəbərdar etmək üçün bu məsələləri öz əsəri vasitəsilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, ədibin “Dörd darvazalı şəhər” və “Qızıl gündəlik” romanlarında da feminizm ideyaları geniş yer alır. Universal humanizm ideyaları ilə səsleşən bu fikirlər əsasən əsrlər boyunca basqı və əziyyət şəraitində ömür sürən, azadlıq hissindən kənar qalmış qadınların obrazlarını daha dərinlən təhlili özündə ehtiva edir. Eyni tələ Lessinqin fikrincə, “qaradərillərə” də aid idi. Bəlkə də elə bu səbəbdəndir ki, ədib bu iki sosial problemə əsərlərində daha çox yer ayırmağa çalışmışdır. Bir neçə əsərində fərqli dəri rənglərindən irəli gələn irqi ayrışçılıq və eyni dərəcədə ağırlı və dərin problem olan bir çox cəmiyyətlərdəki qadın - kişi mövqelərini daim aktual saxlamağa çalışan Doris Lessinq bununla da həmin bərabərsizliklərin haqsız olduğunu və sözü gedən məsələnin hələ də aktual olduğunu oxucuların nəzərinə çatdırmağa çalışmışdır.

Doris Lessinq “Otlar oxuyur” romanının lap əvvəlindən Rodeziya cəmiyyətinin ağlardan və afrikalılardan ibarət çoxirqli cəmiyyət olduğunu göstərir. Ancaq ağlar qara irqdən olanları heç saymır, çünki onlar ağ irqin ən önəmli, üstün irq olduğuna və onun qarşısında digər irqlərin bir heç olduğuna inanırlar. Yazıçı Rodeziya cəmiyyətinin vətəndaşların irqi mənsubiyyətləri üzərində qurulduğunu göstərir: *“Orada aşkar bir irq ayrışeçkilik var idi. Kiçik afrikalılar birliyinin öz həyatı var idi və britaniyalılar onları qəbul etmirdi”* – *“But there was certainly a race division. The small community of Afrikaners had their own lives, and the Britishers ignored them”* [95, s.11].

Yazıçı irqçilik problemlərini ilk növbədə “Otlar oxuyur” romanı olmaqla Cənubi Afrikanı təsvir etdiyi bir çox əsərində əks etdirmiş və bu əsərləri “Afrika hekayələri” adlı kitabda cəmləşdirmişdir.

Doris Lessinq “Otlar oxuyur” əsərində Çarli Slatter, Sörcent Denham kimi obrazlarla isə tipik müstəmləkəçi mövqeyini oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Çarli də Dik kimi fermerdir. Lakin o, yerlilərə qarşı pis, kobud rəftar göstərərək onların hüquqlarını tapdalayır. Rodeziyaya yeni gələn Toni Marston isə bərabərlik fikri ilə böyümüş ingilisləri təqdim edir. Lakin onun Rodeziyada qarşılaşdığı səhnə tamamilə fərqlidir. Əsərdə yer alan digər obrazlar isə Rodeziyanın yerli sakinləridir. Mozes də onlardan biridir, Meri və Dikin evində onlara xidmət göstərir. Onunla Meri arasındakı münasibət vasitəsilə ağlarla qara dərilili yerlilər arasındakı problemlər əks etdirilir.

Romanın adı Tomas Sternz Eliotun “Barsız torpaq” (“Waste Land”) poemasının beşinci bəndindən götürülmüşdür. Yazıçı bu bəndi kitabın lap əvvəlində verməklə əsərə başlayır. Belə bir başlıq seçimi artıq ilk baxışdan mətnin tematik mənalardan xəbər verir. Şeirdə yer alan ailəsini və həyatını itirmiş narahat və bir dayağı olmayan yersiz-yurdsuz insanlar və hissə-hissə tamamlanmamış hekayələr şeirdə niyə quraq bir torpağa bənzədildiyini göstərir. Maykl Torpun “Doris Lessinqin Afrikası” (“Doris Lessing's Africa”) adlı əsərində ifadə etdiyi kimi, Eliotun şeirindəki bürkülü isti və quraqlıq obrazları ruhi məhrumiyyəti təmsil edir [138, s.17]. Şeirlə bağlı simvolik

olaraq düşündükdə yağışı ümidlə gözləyən Meri ilə ümidlə bərabərlik və azadlığı gözləyən cənubi afrikalılar arasında bir bağlılıq görülə bilər.

“Otlar oxuyur” əsərinin müxtəlif baxımdan interpretasiyası mümkündür ki, bu da Lessinqin Cənubi Rodeziyada irqçilik problemlərini, həmçinin öz həyatından da bəzi hadisələri əks etdirən, bununla yanaşı, burada qadınların vəziyyətini göstərən hərtərəfli əsər yazmaq bacarığını bir daha ortaya qoyur. Eyni zamanda, yazıçı qara dərililərə qarşı haqsız rəftarı qəbul etməyən mövqenin əksi olan bir mövqe ilə real həyatını əks etdirərkən neytral olmağı bacarmışdır.

İrqçilik əsrlər boyunca dünyada ən geniş yayılmış problemlərdən biri olmuşdur. Belə ki, dünyada irqçiliyin tarixini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bir çox mənbələrdə irqçilik hər hansı bir etnik qrupun və ya insanların digərinə qarşı düşmən və mənfi hisslər bəsləməsi və bunlardan nəticələnən davranışlar kimi təqdim olunur. Ümumiyyətlə, irqçiliyin əsaslarını təyin edən bəzi cəhətlər vardır. Birincisi, insanlar arasındakı bərabərsizlik onların mənsub olduqları irqə müəyyənləşir. İkincisi, hər bir irqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onun tabeçi və ya tabeli olmasını müəyyən edir. Beləliklə, insanlar hər hansı bir şəxsi xidmət olunmalı olan ağa və ya xidmət göstərməli olan kölə kimi qiymətləndirilirlər. İrqçiliyin ən məşhur növü müstəmləkəçinin torpaqları müstəmləkə altına alınan insanlara qarşı irqçiliyidir. Cənubi Afrikada ağ və qara dərililər arasında irqi ayrışma ağların yerlilərin torpaqlarını işğal etməsindən, onları evsiz qoymasından bəri başlamışdır. İrqçiliyin digər əlamətləri isə ağ insanların daha yaxşı təhsil almasında, daha yaxşı işlərə və vəzifələrə sahib olmasında özünü göstərir. Burada hətta bəzi qanunlar belə ağların tərəfindədir.

Afrikadakı həyatı boyunca yazıçı müxtəlif irqdən olan insanlar arasında bərabərliyin tərəfdarı olmuşdur. O, ilk evliliyindən olan övladlarını tərk etmə səbəbi kimi onların irqçilikdən uzaq bir yerdə yaşamalarını istədiyini bildirirdi. Övladları nifrət dolu cəmiyyətdə böyüməsinlər deyə o, bu cəmiyyətdə bir dəyişikliyin vacib olduğunu qeyd edirdi. Bu haqda Lessinq yazır:

“Daha sonra onları niyə tərk etdiyimi anlayacaqlarını onlara başa saldım. Mən bu eybəcər dünyanı dəyişəcəkdim onlar irqi ayrışma, ədalətsizlik və bu kimi

şeylərin olmadığı gözəl və mükəmməl bir dünyada yaşayacaqdılar” – “I explained to them that they would understand later why I had left. I was going to change this ugly world, they would live in a beautiful and perfect world where there would be no race hatred, injustice, and so forth” [98, s.262].

Yazıçının özü və ya Dik Törner kimi bəzi ağlar isə vəhşi təbiətin cazibəsinə qapılmışdır. Karol Klayn Lessinqin bu vəhşi məkandan təsirləndiyini ifadə edərkən haqlı ola bilər, çünki “Otlar oxuyur”da təsvir olunan Afrika portreti ilə yazıçının həyatının çox hissəsini keçirdiyi Afrika portreti bir-birilə eynilik təşkil edir. Lessinqin “Qızıl gündəlik”, “Afrika hekayələri”, “Dərimin altında” və “Otlar oxuyur” kimi bir çox əsərində Cənubi Afrikanı və buradakı cəmiyyəti təsvir etməsini “Afrika sevgisi” olaraq şərh edən Karol Klayn bu sevginin Lessinqin ailəsinin Rodeziyada qalacaqları yerə çata bilmək üçün etdikləri bu səfərdə “yolun hər iki kənarı boyunca uzanan qaranlıq kolları işıqlandıran bir lampanı izləyərkən” başladığını iddia edir [47, s.22]. Bu ilkin səfərin sonunda evlərini kopyelərdən (xırda təcik) birinin üzərinə inşa edirlər və bu ev daha sonralar Lessinqin xatirələrində bu şəkildə əks olunur: *“günəşdə parlayan metal tək; üstü, duman cövlan edən rəngarəng toz buludu” – “like precious metals in the sun, the skies that could be filled with steam, smoke, or spinning multicoloured dust” [47, s.29].*

Bir çox elementlərin eyni çərçivədə toplaşaraq yazıçının zehində meydana gətirdiyi mənzərənin ona dərin təsir göstərdiyini söyləmək olar. İngiltərədən Cənubi Afrikaya köç edən ailələr bu torpaqlara hər vaxt yazıçının özü kimi asanlıqla uyğunlaşa bilmirdilər. Bir çox ağ dərililərin bu yeni ölkədə uyğunlaşmaq çətinliyi çəkmələrinin bir səbəbi öz həyat tərzlərini eyni şəkildə bu torpaqlar üzərində də qurmaq istəklərindən irəli gəlirdi. Lakin İngiltərədəki orta sinif həyat tərzini detalları ilə bu bölgəyə daşımağın asan olmadığı aydındır. İçində Lessinqin anası da olmaqla bir çox ingilislər Rodeziyaya gəldikləri zaman özlərinin hələ də orta sinfə mənsub olub-olmadıqları tərəddüdünü yaşamışlar. “Otlar oxuyur”ın qadın qəhrəmanı Merinin alışa bilmədiyi ferma həyatı ilə Lessinqin anası Emili Moud Teylorun asanlıqla alışa bilmədiyi Zimbabvedəki yeni həyatı əslində Afrika gerçəklərindən ibarət idi. Lessinqin anası ilə Merinin bu bənzərliyi Afrikaya köç edən ağ qadınların demək olar

ki, hamısının yaşadığı ümitsizliyin bir simvoludur. Lessinq “Dərimin altında” əsərində anasının şikəst ərinin fermanı idarə edə bilməyəcəyini, ümid etdikləri sərvəti əsla əldə edə bilməyəcəklərini dərhal görə bilmədiyini, amma ziyafətlər, musiqili çay yığıncaqları, gəzintilərlə dolu bir həyatın mümkün olmadığını hiss etdiyini də bildirir. Yazıçı, eyni zamanda, bu vəziyyətin ona dərin təsir göstərdiyini də qeyd edir [258, s.74].

Ağların uyğunlaşma çətinliyi çəkmələrinin başqa bir səbəbi isə mədəniyyətlərin bir-birindən tamamilə fərqli olmasından qaynaqlanmaqdadır. Mədəniyyət ilə cəmiyyətin ayrılmaz bir bütöv olması gerçəyi diqqətə alındığı zaman cəmiyyətlərin bir-birinə uyğunlaşmasının və cəmiyyət içində özünə bir şəxsiyyət axtarışının nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın ola bilər. Doris Lessinq Afrikaya getdikdən sonra vaxt keçdikcə özü də yerlilərin nə qədər fərqli olduqlarını anlamış və müsahibələrinin birində iki mədəniyyət arasındakı fərqi təsvir etmək üçün Afrikanın baraban səsləri ilə Şopenin klassik əsərlərini müqayisə etmişdir: “*Doris gecələr anasının pianoda ifasının müşayiəti altında yuxuya gedərdi*” – “*At nights Doris often fell asleep to the sound of her mother palying the piano*” [47, s.29].

Göründüyü kimi, yerli cəmiyyətin ədalət tələb etmək haqları əllərindən alınmışdı. Haqq və ədalətin olmadığı, ağların hakimiyyəti altındakı Cənubi Rodeziyada hər iki cəmiyyətin bərabər olması düşünülə bilməz. Merinin yerliyə qarşı duyduğu qəzəb yalnız bu qadın obraza xas olan bir vəziyyət deyil. Lessinq “Otlar oxuyur”ın bir çox səhnəsində Afrikadakı ağ fermerlərin yerli işçilərə qarşı antihumanist yanaşmalarını əks etdirməkdədir. Böyük bir mədəniyyəti təmsil etdiklərinə inanan ağlar yerliləri hər cür təhqir etməkdə və haqlarını əlindən almaqda idilər. Cənubi Rodeziyada yerlilər yalnız evdə xidmətçi olaraq əmrləri yerinə yetirməklə məşğul idilər. Aydın olduğu kimi, ağlar Afrikadakı insanlardan həmişə eyni tərzdə davranışlar gözləyirdilər. Təhkiyəçiyə görə, ağların fikirlərində qaraların davranışları ilə əlaqədar müəyyən qəliblər vardır, yerliləri fikirlərində görmək istədikləri kimi qəlibləşdirmiş və fərqli davranışlarla bu qəlibdən kənara çıxmalarını istəmirlər. Bu qəliblərə uyğun bir davranış gördükləri zaman ağlar özləri ilə qürur

duyurlar. Bəzən insanlığa sığmayan hərəkətləri qəribə bir məmnunluqla qarşılamaqları da məhz bundan irəli gəlir.

Əsərdə qəribə bir məmnunluqla qarşılanan cinayət xəbəri Lessinqə görə normal şərtlərdə ən kiçik fürsətdə belə öz soylarından olan insanlarla danışib dedi-qodu etmə və fermalarına qayıtmazdan əvvəl bir neçə adamı daha görə bilmək fürsətini gözləyən ağların günlərlə müzakirə edəcəyi bir mövzudur. Lakin Törner ailəsi ağların mədəniyyətinə aid qaydalardan uzaq, sadə və içinə qapanıq bir cüt olduqlarından ağların hamısı sanki şüurlu bir şəkildə razılaşmış kimi heç kim cinayətlə əlaqəli tək bir söz belə danışmır. Lessinqin bu sözləri ilə cinayətin maraqlı olduğuna diqqət yönəldilir. Bununla yanaşı, bir cinayət xəbərinin izahatında oxucu zərər çəkmişin şəxsiyyəti və ya niyə öldürüldüyü ilə əlaqədar əlavə məlumatların verilməsini gözləyərkən yazıçı onun şəxsiyyətindən əvvəl insanların yaşamasından bəhs edir. Bununla o, Törner ailəsinə qarşı ətrafdakıların münasibətlərini, fikirlərini önə çıxarmaqda və sanki bu qadın öldürülməyə layiq imiş kimi düşünən insanların olduğunu vurğulamaqdadır. Yazıçı Törner ailəsi haqqında ilk məlumatı bu şəkildə verir.

Əslində bu yanaşma ağların afrikalılara qarşı göstərdikləri münasibətlə eynilik təşkil edir. Ağlar öz cəmiyyətlərinin üzvü olan Törner ailəsini anlamamaqla yanaşı, özlərini yerlilər qarşısında hörmətdən saldıqları üçün onları təcrid edirlər. Əsərdə bəzi məqamlarda ağların Törner ailəsi ilə bağlı düşüncələrində bir əsassızlıq olduğu görünür. Bu əsassızlıq ağ mədəniyyəti meydana gətirən cəmiyyətin içində təzadlar olduğunun, hər kəsin eyni sərtlikdə olmadığını göstəricisidir. Bəziləri Törner ailəsindən “əsli britaniyalı ola bilməyən yazıq ağlar” deyə bəhs edir. Onlardan fərqli olaraq, ağlardan bəziləri Törner ailəsi də britaniyalı olduğu üçün bu fikrə qatılmırlar. Yazıçı ağ birliyi meydana gətirən fərdlərin öz soylarından gələn britaniyalıların aşağı mövqedə yaşamalarını və özlərinə yaraşmayan davranışlar etmələrini qəbul etmək istəmədiklərini ifadə edir. Cinayətdən daha çox insanların Törner ailəsinə qarşı münasibətlərini əks etdirdiyi bu hissələrdə Lessinq oxucunun diqqətini çəkmək üçün vəziyyətdə bir tərslik olduğunu açıqca vurğulayır.

Cinayətlə əlaqədar xəbərlə başlanğıc verilməsinin ardından dərhal ağların həyat tərzi və fikirləri əks etdirilməyə və nümunələrlə vəziyyətin qəribəliyi təsvir edilməyə başlanmışdır. Bu hissədə oxucu cinayət xəbərinin ardından ağların bu hadisə ilə gözlənilmədiyi qədər maraqlanmadığının şahidi olur. Bunun səbəbi də Törner ailəsinin bölgədəki ağ ailələrin təşkil etdiyi fəaliyyətlərdən heç birinə qatılmaması və ağ afrikalılara görə özlərini digər ağlardan ayırmaqları idi. Ağların bu narahatlığı yerlilərin ağların da onlarla eyni şərtlərdə yaşadığını görmələrinin onlar üzərində pis təəssürat yaradacağını bildiklərindən qaynaqlanır.

Doris Lessinqin ağların digərlərinə qarşı yanaşmaları və dünyagörüşü ilə əlaqədar şərh verdiyi hissələrdə müzakirə etdiyi əsas məsələ yad torpaqlarda mənliliyini itirmədən var olmağa davam etmək üçün qaydalar qoymaq lazım olub-olmadığı məsələsidir. Ağların yalnız öz şəxsiyyətlərini qorumaq üçün mü, yoxsa yerlilərdən üstün olduqlarını sübut edərək onların üzərində hakimiyyət qurmaq istədikləri üçün mü bu qaydaları qoyduqlarını sorğuya çəkir. Afrikalı yerliləri saymayan, onlara xor baxan ingilislərin eyni şəkildə orada yaşayan və İngiltərədən olmayan digər ağları da saymadıqları görünür. Törner ailəsinin digər ağlardan təcrid olunmasını belə izah edir:

“Beləcə, onlar Törner ailəsinə qarşı Cənubi Afrika cəmiyyətinin ilkin qaydası olan “esprit de corps” (komanda ruhu) anlayışına uyğun olaraq davranırdılar, lakin Törnerlər bunu qəbul etmirdi. Onlar açıq-aydın “esprit de corpsa” ehtiyacı qəbul etmirdilər; bu, əslində onlara qarşı olan nifrətin əsl səbəbi idi” – “Thus the district handled the Turners – in accordance with that esprit de corps which is the first rule of South African society, but which the Turners themselves ignored. They apparently did not recognize the need for esprit de corps; that, really, was why they were hated” [95, s.12].

“Otlar oxuyur” əsərində yazıçı Törnerlərin səbəb olduğu problemlərdən əvvəl onların digər ağlardan hansı cəhətlərdən fərqli olduğunu göstərir və ağların süni mədəniyyətinin yerli mədəniyyətlə qarşıdurmasını bu obrazların vasitəsilə oxucularla paylaşır. Digər ağlara bənzəmədiyi vurğulanan ağ dərili obraz Dik Törnerdir. Çünki Cənubi Rodeziyada formalaşdırılmış ağ dərillilərin mədəniyyətində yetişən digər

ağlardan fərqli bir dünyagörüşünə malikdir. Afrikaya öz ölkəm deyən, həyatını torpağına həsr etmiş, ərazisinin böyük hissəsinə ağaclar əkən və yaşıl, təbii sahənin dəyərini bilən bir ağın tarla yaratmaq üçün meşələri qıran, yox edən digər ağlar tərəfindən anlaşılmadığı ifadə edilir. Lessinqə görə, Dik Törner ağların yerlilərə nələr etdiklərindən kifayət qədər xəbərdar olduğundan onları tənqid etməkdə və yaşadığı torpaqları öz ölkəsi kimi mənimsəməkdə və müdafiə etməkdədir. Afrikalı yerlilərin ağlar qarşısında nə qədər səssiz qaldığının fərqi olan Dik hər nə qədər təhsilsiz bir obraz kimi təsvir edilsə də, yerlilərin ağlar tərəfindən əzildiklərinin və istismar edildiklərinin fərqi olmadığı üçün onlara tənqidi bir gözlə baxa biləcək qədər də şüurlu bir obrazdır. Digər ağlar pul qazanmaq üçün hər cür yolu sınayıb ölkəni yerlə bir etmək bahasına da olsa, yaşıl sahələri istehlak edib eqoistcə davranarkən, Dik Törner bəzi vaxtlar yalnız ərazisinin gözəlliyi və gələcəyi uğrunda daha az pulla dolanmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Bu ölkəyə ticarət etmək və pul qazanmaq məqsədilə gəlmiş britaniyalılar rəhbərlikdə söz sahibi olmağın onlara verdiyi səlahiyyəti öz mənfəətləri üçün istifadə edərək fermerlik üçün əlverişli ərazilərdə yaşamaqda və üstəlik yerliləri ərazilərində kölə və ya işçi olaraq işlətməkdə idilər. Doris Lessinq eyni zamanda, irqi ayrıseçkilik siyasəti, istismar sistemi və ədalətsizliklə bağlı bu sistemin ağlara zərər verdiyini iddia edir. “Afrika hekayələri” adlı əsərinin giriş hissəsində ölkələrini geri salmaq bir kənara, afrikalılarla bərabər şərtlərdə belə yaşamaq istəməyən ağların Cənubi Afrika və Rodeziyada dar düşüncəli və faydasız bir cəmiyyət meydana gətirdiyini qeyd edir.

“Otlar oxuyur” əsərində Dik Törner və Çarli Slattekin Cənubi Rodeziyadakı həyat şərtləri daxilində torpağa, əraziyə yanaşmaları bir-birinin ziddini təşkil edir. Bu yanaşma fərqliliyinə görə yaşadıkları Rodeziya torpaqlarını fərqli qiymətləndirməkdədirlər. Slattekin ailəsi birbaşa gəlir əldə etmək arzusunda olduğuna görə torpaqların gələcək taleyini düşünmədən ən çox məhsulu əldə edəcək şəkildə ərazini istifadə edirlər.

Əsərdə obrazların bu əraziyə yanaşmaları onların psixologiyasını və içində yaşadıkları mədəniyyətin təsirlərini, izlərini əks etdirməkdədir. Təhkiyəçi vermək istədiyi bəzi məlumatları obrazların yanaşmaları vasitəsilə verir.

Ağ cəmiyyətin meydana gətirdiyi mədəniyyət içində yerli probleminin nə anlama gəldiyinin çox da fərqi olmayaraq qadınların olduğu əsərdə bəzən yerlilərə qərəzli münasibətləri ilə kobud, cahil və ya oğruymuş kimi davranan qadın portretləri oxucunun qarşısına çıxır.

Bu portretlərin meydana gəlməsində Doris Lessinqin öz keçmişindən təsirləndiyi düşünülə bilər. “Dərimin altında” əsərində Lessinq anasının da əksər ağ qadının etdiyi kimi yerli uşaqla belə danlayıcı, günahlandırıcı və nifrət dolu bir səsle danışdığını xatırladığını ifadə edir. Bu mənada əsərdə Merinin zəncilərlə eyni səs tonu ilə danışması təsadüfi deyil. Lessinqin atası Maykl Teylorun isə eynilə Dik Törner kimi arvadının yerlilərlə danışma tərzindən heç xoşu gəlmir və onu tənqid edərkən arvadı Moud Teylordan aldığı cavab: “Lakin hamısı ümitsizdir, ümitsiz!” olur. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, Afrikada yerlilərə qarşı klişe halına gələn bu münasibətlər yalnız “Otlar oxuyur” əsərində deyil, Lessinqin bioqrafiyasında da vurğulanmaqdadır.

Gücsüz olanın əzildiyi Cənubi Rodeziya torpaqlarında müzakirə edilməli olan əsas məsələlərdən biri də yerlilərə verilən dəyərlə əlaqədardır. Əsərdə bəzi yerlilərin adlarından heç bəhs edilmir və ya yerlilərdən bəhs edildiyi zaman yalnız “o”, “yerli”, “qara adam”, “zənci”, “qara qadın” kimi anlayışlardan istifadə edilir. Şüurlu bir şəkildə istifadə edilən bu adlar yerlilərə dəyər verilmədiyini göstərməkdədir. Kleyr Spreyq “Doris Lessinqi yenidən oxumaq” adlı kitabında (Rereading Doris Lessing) Mozesin başlanğıcda bir fərd belə hesab olunmadığını bildirir [134, s.22].

“Otlar oxuyur” əsərindəki obrazların bir-birilə əlaqələrindən də görüldüyü kimi, istismar sisteminə qarşı verilməli olan mübarizənin ilk şərti ağların yerlilər haqqındakı fikirlərini, ikinci şərti isə ağların Cənubi Rodeziya torpaqlarına yanaşmasını dəyişdirməkdir. Lakin əsərdə yerli və ağ cəmiyyətin mədəniyyətləri arasında qarşıdurmaya səbəb olan bu yanaşmanı dəyişdirməyin mümkün olmadığı aydın olur. Təbiətə bağlılıq digər ağlarda təsadüf olunmur. Əsərdə, yalnız Dik Törner Afrika torpağını öz torpağıymış kimi mənimsəməkdə və dəyər verməkdə, Slatter kimi ağlar isə torpağı yalnız pul qazanma vasitəsi olaraq qiymətləndirməkdədir.

Yazıcının əsərində obrazları tanıdarkən tərəfsiz bir şəkildə hər iki mədəniyyətdən də nümayəndələr təqdim etdiyi diqqəti cəlb edir. Lakin Slatter kimi gözünü pul ehtirası bürümüş ağlar və onların duyğuları ətraflı bir şəkildə əks etdirilərkən tarlada həqiqətən dürüstcə çalışdığı halda haqsız yerə qırmanclanan Mozes kimi yerlilərin nə hiss etdikləri ifadə edilmir. Burada Doris Lessinqin bir ingilis olaraq öz mədəniyyətindən olan insanların fikirlərini olduğu kimi, dəyişdirmədən əks etdirdiyini görürük. Kinq oxucunun “Otlar oxuyur” əsərində Lessinqin “avropalı baxış bucağını” necə əks etdirdiyini anlama biləcəyini ifadə edir [79, s.1]. Lessinq özü də Afrika torpaqlarında uzun müddət yaşamış bir britaniyalı olaraq digər britaniyalıların nə düşündüklərini, nə cür davranacaqlarını və növbəti addımlarının nə olacağını təxminən bildiyinə görə hadisənin təsviri boyunca Merinin, Dikin və ya digər ağların düşüncələrini detalları ilə əks etdirmişdir. Lakin onlardan fərqli olaraq Mozesin və ya yerlilərdən hər hansı birinin düşüncələri və ya davranışlarının səbəbləri ətraflı bir şəkildə verilməmişdir. Çünki yazıcının yerlilərə yalnız kənardan baxması, onlardan biri olmaması afrikalıların nə düşündüyü və ya nə hiss etdikləri ilə əlaqədar bir şey yazmasına mane olur. Buna görə də o, “Evə dönüş” adlı əsərində yalnız yarım saatlığına dünyanın oradan necə göründüyünü anlama bilmək üçün qara bir bədənin içinə girməyi arzulayır.

Maykl Torp “Doris Lessinqin Afrikası” əsərində yazıcının əsərlərini araşdıraraq Afrikanın onun əsərlərində necə əks etdirildiyini təhlil edir və “Otlar oxuyur” əsərinin yalnız siyasi bir roman olmadığını qeyd edir. Maykl Torp da Kinq kimi Lessinqin bir-birinə zidd ideologiyaları müzakirə edərək oxucuya nəyin doğru, nəyin səhv olduğunu göstərmək yerinə bu qarşıdurmanı tərəfsiz bir şəkildə əks etdirdiyini iddia edir. Lessinqin metodu isə Torpun iddia etdiyi kimi və əsərdə görüldüyü qədər ilə əlaqələri olduğu kimi ortaya qoymaqdır ki, bunun sayəsində oxucu öz qərarını verə bilsin. Lessinqin metodu münasibət və əlaqələrin bir hissəsini ortaya qoymaq və oxuculara bu mövzuda şərh etmə azadlığı verməkdir. Həm romanlarında, həm də hekayələrində orada məskunlaşan insanları roman obrazlarına çevirərkən mövzunun onsuz da öncədən bəlli olduğu bilinir [138, s.11].

Oxucu qərarını verərkən avropalı dünyagörüşünü daha yaxşı görəcəyinə görə yazıçı Merinin Mozeslə danışıq tərzindən sonra Törner ailəsini buradan göndərməyə qəti qərar verən ağ mədəniyyətin nümayəndəsi Çarli Slatterin Dikin fermasını alaraq ona yaxşılıq etmiş olacağını düşünərkən əslində məqsədinin ona yazığı gəlmə duyğusu və ya kömək olmadığı, yalnız ağların nüfuzunu qorumaq üçün bunu etdiyini oxucuya hiss etdirir. Oxucu bəzən də yazıcının açıqca verilmiş şərtləri ilə ağların davranışlarının səbəblərini görür: *“Çarli kasıb ağların nüfuzuna zərər dəyməsin deyə öz ölkələrində gedərək azalan torpaq parçalarında və yoxsul komalarda yaşayan milyonlarla qara insanın varlığından çox daha çaşdırıcı olan yoxsul ağlar ordusuna (əslində ağlar bu vəziyyətdəki həmyerlilərinə ağların həyat standartlarına xəyanət etdikləri üçün yazığı gəlməkdən çox nifrət edirdilər) yeni birinin qatilmasının qarşısını almaq üçün mübarizə aparırdı”* – *“Charlie was fighting to prevent another recruit to the growing army of poor whites, who seem to respectable white people so much more shocking (though not pathetic, for they are despised and hated for their betrayal of white standards, rather than pitied) than all the millions of black people who are crowded into the slums or on to the dwindling land reserves of their own country”* [95, s.123].

Doris Lessinqin “Otlar oxuyur” əsərində ingilis müstəmləkəsi olan Cənubi Rodeziyada müstəmləkə sistemini yaxından müşahidə etdiyinə görə ağ və qara insanların fərqli olmaları səbəbilə ortaya çıxan mədəniyyət-cəmiyyət qarşıdurmalarını yenə bu məkanı istifadə edərək qələmə aldığı nəticəsinə gəlmək mümkündür. Bu baxımdan roman təsvir olunan zamanın bir şərhidir və romanda istifadə edilən məkan və ya məkanların hadisələrin həyata keçdiyi dövr və ictimai quruluş haqqında oxucuya verdiyi informasiya nəticəsində əsərin Sesil Rodezin Cənubi Afrikadakı müstəmləkəçilik fəaliyyətlərinin artdığı tarixi dövrə aid olduğu aydın olur. Yazıçı bu dövrdə baş verən yerli-ağ qarşıdurmasını və ağların orada qarşılaşdıqları vəziyyəti, yerlilərin azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını oxucuyla paylaşır. Bu tarixi dövrdə ortaya çıxan ictimai şərait də nəzərə alınaraq tarixi dövrü və əsərdə keçən məkanları anlamaq baxımından yerli-ağ cəmiyyətinin meydana gətirdiyi mədəni qarşıdurma araşdırılmışdır. Yazıcının Cənubi Afrika torpaqlarında mövcud olan mədəni

qarşınduralara obyektiv yanaşmağa çalışdığı və hər iki cəmiyyətə mənsub fərdlərə aid obrazlar yaradaraq bir növ ictimai araşdırma aparmış olduğu ifadə edilə bilər.

Aydın olduğu kimi Lessinqin sözü gedən əsərdə patriarxal Rodeziya cəmiyyətində qadınların azadlığı problemi ilə yanaşı, yer verdiyi məsələlərdən biri də Cənubi Rodeziyada qara dərilili yerlilərin azadlıq problemi.

Əsərdə Doris Lessinq Cənubi Rodeziyanın əsl sahibi olan qara dərilili yerlilərə hörmət etməyən, Rodeziya mədəniyyətinə əsla uyğunlaşmağa çalışmayan, yerliləri olduğu kimi qəbul etməyərək onları qərəzli münasibətləri ilə müəyyən qəliblərdə qruplaşdırılan ağ cəmiyyətlə, torpağını olduğu kimi qəbul edib sevən, hakimiyyət arxasınca qaçmaqdan, zənginlik xəyallarından və pul qazanmaq ehtirasından tamamilə uzaq yerli xalqı qarşılaşdıraraq oxucunun gözü qarşısında canlı və real Afrika portreti yaratmağı bacarmışdır.

Doris Lessinq yaradıcılığının həmişə diqqət mərkəzində olması, oxucuların rəğbətini qazanması onun əsərlərində qoyduğu mövzularda dünyanın hər yerindən insanların problemlərini əks etdirməsindən irəli gəlir. Bu problemlər patriarxal və irqçiliyin hakim olduğu cəmiyyətdə qadınların və qara dərililərin qarşılaşdığı azadlıq problemləridir. Yazıçı bu məsələlər barəsində öz fikirlərini əks etdirməklə yanaşı, bədii ustalığını da istifadə edərək bu fikirləri oxucuya qəbul etdirməyi bacarır. Bu problemlərdən əziyyət çəkən insanlar Lessinqin əsərlərini yüksək qiymətləndirir. O, insanları bir çox cəmiyyətdə baş verən bu məsələlərdən xəbərdar etdiyi, həmçinin təzyiq altında olanları digər insanlarla bərabər olduqları üçün heç nədən qorxmadan etiraz səslərini ucaltmağa səslədiyi üçün onların təmsilçisi hesab oluna bilər. Üstəlik, o, irqçilik, Cənubi Afrikada qara dərililərin azadlığı kimi yazıldığı dövr üçün aktual, eyni zamanda da qadağan olunan məsələləri çəkinmədən əks etdirdiyi üçün onu ingilis ədəbiyyatının ən cəsarətli qadın yazıçılarından biri adlandırmaq mümkündür.

Dünyada digər irqlərdən olanlardan daha üstün olduqlarını düşünən insanlar olduqca irqçiliyin asanlıqla həll olunmayacaq bir problem olduğu aşkardır. Lessinq bu problemi bütün detalları ilə birgə bədii şəkildə təqdim etməyi bacarmışdır.

Əsərdə Lessinq irqçi insanların yerlilərə münasibətlərindən nümunələr göstərməklə oxucularını qara dərilili insanlara qarşı belə, irqçi yanaşmanı qəbul

etməməyə, onlara qarşı çıxmağa səsləyir.

Yazıçının ətrafındakı cəmiyyətdə baş verənlərə biganə qalmadığı bir sıra ictimai məsələləri əks etdirdiyi “Otlar oxuyur” əsərində də aydın görünür. Onun məqsədi yalnız bu məsələləri əsərində əks etdirmək deyildi, eyni zamanda, o, qara dərililərin və qadınların haqlarını tələb edərək Rodeziya cəmiyyətində dəyişikliklər yaratmaq niyyətində idi.

Əsərin bu cür tədqiqatı nəticəsində Lessinqin real hadisələr və şahidi olduğu situasiyalar əsasında bədii keyfiyyəti yüksək olan bir əsər yaratdığının şahidi oluruq. O, bu romanı yazarkən xatirələrini zəngin təxəyyülü ilə birləşdirmişdir. Bunun nəticəsində də həqiqi, eyni zamanda da xəyali, həm fərdi, həm də ictimai, yerli və bir o qədər də universal bir əsər ortaya çıxmışdır. Bu da “Otlar oxuyur” əsərinin və onun müəllifinin fərqi və unikallığını bir daha sübut edir.

II FƏSİL

DORIS LESSİNQİN ÜMUMBƏŞƏRİ HUMANİZMİNDƏ ŞƏRQ İDEYALARI

2.1. Doris Lessinqin əsərlərində birgə mövcudluq problemi

Bəşər tarixində millətlərarası, insanlararası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi problemi heç bir zaman bugünkü qədər önəmli olmamışdır. Müasir dövəndə qloballaşan aləmdə bir çox ölkələrin müstəqillik əldə etməsi, dünyanın siyasi xəritəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə bir zamanda baş qaldıran etnik, dini, siyasi, irqi qruplaşmaların yaratmış olduqları problemlərin həlli yolunda ədəbiyyatın da həmin mövzuları qabartmasına həqiqətən ehtiyac duyulur.

Müasir qloballaşma dövründə ümumbəşəri dəyərlər universal mənəvi sərvətlərə çevrilmişdir. Ümumbəşərilik problemi tarixilik və müasirlik kontekstində bütün xalqlara və mədəniyyətlərə xas olsa da, burada daha çox Azərbaycanın mədənimənəvi reallıqlarında milliliyin inikasından söhbət gedir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri təkcə ümumdünya, ümumbəşəri mədəniyyətin deyil, türk-müsəlman mədəniyyətinin də tərkib hissəsidir. *“Ümumbəşəri dünyagörüşü millətləri birləşdirən, mədəniyyətlərin bütöv sistemlərinin struktur əsası kimi çıxış edən spesifik fenomendir. Bu dünyagörüşün möhkəmlənməsi mədəniyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən informatika, etika və elmlərin dəyər məzmununa ciddi təsir göstərir. Ümumbəşəri dünyagörüşü insanın adi davranışında, bəşəri münasibətlər mədəniyyətində, millətlərin və xalqların sosial və mədəni inkişafında özünü göstərir”* [6, s.20].

Ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə vahid dünya mədəniyyəti sisteminə qovuşan Azərbaycan mədəniyyəti bu integrativ prosesdə həmin dəyərləri əxz edərək müxtəlif dini, sosial-mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəsləyir. Artıq xalqların “özündən məmnunluq”, “özünə vurğunluq” hissindən imtina edərək ümumi əmin-amanlıq, həmrəylik, barış şəraitində yaşaması tarixi zərurətə çevrilir. Bu mənada mənəviyyatın və dəyərlərin milli və ümumbəşəri kontekstdə öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq,

tolerantlıq, multikulturalizm və ümumbəşəri vəhdət ideyası əsas yer tutur. Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumbəşəri, ortaq mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Fəlsəfi ədəbiyyatda millilik və ümumibəşəriyyətin qarşılıqlı münasibətlərini dərinlən öyrənmək üçün millət və bəşəriyyətin əlaqələrini dərk etməyin zəruriliyi göstərilir. Burada millətçilik və kosmopolitizm anlayışları da ortaya çıxır. Millətsiz bəşəriyyət qeyri-mümkündür. Millət bəşər tarixində yaranan dəyərli bir sərvətdir. Bəşəriyyətin milli varlıq formalarında mövcudluğu humanizm, harmonik inkişaf və vəhdətə söykənir.

“Millətin arxasında əbədi ontoloji əsas və əbədi dəyərli məqsəd durur. Millət varlığının ierarxik pilləsindən biri, insanın və ya bəşəriyyətin fərdiliyindən fərqli başqa pillə, başqa dairədir” [6, s.165]. Millətdə insanlar arasında mükəmməl qardaşlıq bərqərar olur, insan fərdiliyi itmir, əksinə tam təsdiq olunur, insan ümumbəşəriyyəyə bir fərd kimi deyil, hər hansı bir millətin nümayəndəsi kimi, məhz azərbaycanlı kimi daxil olur. Milli azərbaycanlı insanı özündə fərdi-milli xüsusiyyətləri, həm də ümumbəşəri keyfiyyətləri ehtiva edir.

Bütövlükdə humanizm dedikdə mərkəzi problem kimi insan və onun xoşbəxtliyi də başa düşülə bilər. Burada əsas məqam insan varlığıdır, o hər bir məfhumdan üstün tutulur. Bəşər insanına verilən yüksək dəyər bu fəlsəfi ideyanın digərlərindən daha artıq müzakirə olunmasına səbəb olmuşdur. Robert Lidlin (Robert Liddel) fikrincə: *“Yazıçı həyatdan kənar ola bilməz, nə yaradıcılığında, nə də mücərrəd bacarıqlarında.”* – *“The writer is in no way severed from the world, nor in his art and abstract skills”* [99, s.53].

Yazıçının məqsədi insanın daxili dünyasını kəşf etməkdir. Əgər bir ədəbiyyat xadimi insan təbiətini ətraflı dərk edirsə və onun ruhunu oxşaya biləcək cəhətləri əsərində dəyərləndirirsə, bunları fundamental humanist dəyərlər adlandırmaq olar. Bu səbəbdən hesab olunur ki, ədibin məqsədi insanı ruhlandırmaq və beləliklə onu bəşər övladının sərvəti olan ümid, şərəf, və qürurdan xəbərdar etməkdir. Doğrudur, bu fikirlər bir qədər birtərəfli olsa da, mahiyyətcə, humanizmin əsas qayəsini ifadə edə bilər. Əlbəttə ki, zaman öz işini görür və siyasi-ictimai fikirlər humanizm ideyalarının da nisbətən məzmun dəyişikliyinə uğramasına səbəb olur. Lakin cüzi dəyişikliklər

onun əsas mahiyyətini dəyişə bilməz. Humanizm insanpərvərlikdir. Malkolm Bredberiyə (Malcolm Bradbury) görə: *“Əksər Qərbi Avropa ədəbiyyatında 1939-1945-ci illər dünya müharibələri su basqınına bənzədilir; və romanda bu, yeni problemləri olan yeni qrup yazıçıların yaranması ilə əsləşir”* – *“In most of the Western literature the World War of 1939-45 seems to mark a watershed; and in the novel this coincides with the emergence of a new group of writers with new problems”* [45, s.194]. Tənqidçinin bu fikrindən aydın olur ki, müasir zamanda ədəbiyyat nümayəndələrinin humanist ola bilməsi bir qədər müşkülə çevrilir. Müharibələr, siyasi toqquşmalar, ənənələrin darmadağın edilməsi onlara “insanpərvər” olmağa imkan vermir. Lakin bununla belə, qeyd etmək gərəkir ki, yaradıcılığı müharibədən sonrakı dövrə təsadüf edən bir sıra əhəmiyyətli yazıçılar, məsələn, Con Veyn, Ayris Mördik, Uilyam Qoldinq, Kinnqslı Aym, Doris Lessinq və Anqus Uilson Britaniya siniflərarası strukturun parçalanmasını, insan dəyərlərini nəzər nöqtəsində saxlamaqla romanlarında əsas yeri onlara qarşı düşmən mövqedə çıxış edən dünyada özlərini tənha hiss edən xarakterlərin təfəkkürünə ayırırdılar. Humanizm ideyaları ən əvvəl individum problemlərini müzakirə edir və xüsusi ilə də həmin məsələ ictimai-siyasi yönümdən təhlil olunur. Beləcə dövrün ən önəmli məsələlərini əsərlərində işıqlandırmaqla, onların daha çox müzakirə obyektinə çevrilməsinə səbəb olur.

Belə humanist yazıçılar sırasında Doris Lessinq də ön cəbhələrdədir. Yaradıcılığının hər bir mərhələsində, bunun kommunist ideyalar, feminist görüşlər, sufi yanaşmalar olmasından asılı olmayaraq, hər bir əsərində humanizm kriteriyalarını özünə rəhbər tutmuşdur. Ədibin Afrika müstəmələkələri haqqında bəhs edən əsərlərində dərin insan problemlərini ortaya qoymaqla meydana çıxan humanist fikirləri cəmiyyətdə daha çox marağa səbəb olur. Onun əsərlərində oxucuya təqdim etdiyi qəhrəmanlar, onların individual problemləri, həyatlarındakı keşməkeş və bu zaman yaşadıkları psixoloji və sosial durumlar əslində, bir individum timsalında təqdim olunan simvoldur. Cəmiyyətin demək olar ki, hər bir dövründə və hər bir nümayəndəsində formalaşan həmin münaqişə məqamları bu xarakterlərin obrazında konkretləşir. Sanki kollektiv təfəkkürün yaşadığı çətinliklər individumların

timsalında təqdim olunur. Digər bir tədqiqatçı Fray ədibin Afrika xatirələri ilə bağlı olan əsərlərini təhlil etməklə tədqiqat obyektini kimi “Zorakılığın övladları” romanını misal gətirir: *“Zorakılığın övladları” əsərində dörd darvazalı şəhərin təsviri özündə harmoniya, razılıq və integrasiyanı ifadə edir. O Babelə cavabında mərkəzdənqaçan arzuları ayıraraq, mərkəzəqaçan arzuların dominantlığını əlavə edən tarixə qarşı çıxış edir. Bu onun cismdə təfəkkürdəkitək, şüurda təhtəlşüurdakitək, meşə və səhralarda şösse və binalardakitək, çarpayıda simpoziumdakitək kök salmış yeni utopiyası idi*” [139, s.48-49].

Əksər cəhətlərinə görə avtobioqrafik hesab olunan “Zorakılığın övladları” Şərqi təsiri baxımından da maraqlıdır. Əsərdə müəllif uşaqlıq və gənclik illərində yaşadıklarını – post-kolonial Afrikadan saxladığı təəssüratları əsərə daxil etməklə yaradıcılığının həmin mərhələsində vacib bildiyi məsələlərə toxunmuş, daha öncə də qeyd etdiyimiz irqçilik və feminizm məsələlərindən bu əsərdə də yan keçməmişdir. Digər bir ədəbiyyatşünasın fikrincə, əsərin qəhrəmanı, *“Martanın “sosializm və ateizm” doğru can atması zənci mərhələsini aşır və substansial insani dəyərlərə doğru aparacaq ideyaya çevrilir*” [77, s.303]. Frederix Karl öz fikirlərini davam etdirərək, Doris Lessinqin müsahibədən olan sözlərini sitat gətirir: *“Sanki bomba mənim daxilimə və mənim ətrafımda olan insanlara doğru yönəlməmişdi. Bu səbəbdən mən paramparçayam. Sanki şüür daxildən qoparılır. Dəhşətli hadisələr baş verir*” [77, s.303]. Tənqidçinin fikrinə görə, bu sözlər Lessinq dünyagörüşünü ən gözəl şəkildə ifadə etməyə qadirdir. Ədibin humanizm ideyaları təkcə onun müsahibələrində səslənməmişdir. Lessinqin qəhrəmanları da vaxtaşırı humanizm ideyalarını səsləndirir və beləcə əsərin məzmun yükünün zənginləşməsinə şərait yaradırlar. Məsələn, “Qızıl gündəlik” romanının qəhrəmanı Anna Vulf öz monoloqunda qeyd edir: *“[Anna Vulf] dedi: Sonra bu nə isə başqa bir şeyə çevriləcək. Lakin humanizm bütöv bir insan deməkdir, o bəşəriyyətdə baş verənlərə görə məsul olmağa can atır. Lakin sən indi burada əyləşmişən, kifayət qədər sakit sən və bir humanist kimi söylərsən ki, elmi nailiyyətlərin mürəkkəbliyindən dolayı insan varlığı kimi heç zaman tam olacağına ümid etməməlidir, o daima parçalara ayrılmış olmalıdır*” – *“[Anna Wulf] said: then it will become something else. But humanism*

stands for the whole person, the whole individual, striving to become as conscious and responsible about everything in the universe. But now you sit there, quite calmly, and as a humanist you say that due to the complexity of scientific achievements the human being must never expect to be whole, he must always be fragmented” [95, s.307].

2.1.1. Doris Lessinq və multikulturalizm

Məsələyə birgə mövcudluq problemi prizmasından yanaşdıqda, multikulturalizm fəlsəfəsi də kifayət qədər önəmlidir. Multikulturalizm – eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasətdir. Ümumiyyətlə isə, həyatımızda baş verən qlobal dəyişikliklərin mahiyyətini dərk etmək üçün multikultural, etnik, gender və s. bu kimi məsələlərin təhlilinə ehtiyac duyulur. Qloballaşma tam sürəti ilə gedir, nisbətən eynitipli sosial məkanların formalaşması sürətlənir və bu tendensiyanı paylaşan ərazilərin əhatə etdiyi sahələr daima genişlənir.

Bir elm kimi isə multikulturalizm vahid mədəniyyət məkanından müxtəlif növlü eyni hüquqlu qrupların birgə mövcudluğunu səciyyələndirən bir tədqiqat anlayışı şəklində humanitar elmlər sırasında son dövrlərdə meydana çıxmışdır. Multikulturalizm tək xalq və mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması demək deyil. Multikulturalizm dedikdə cəmiyyətlərin “mozaikliyi”, sosial-siyasi məqamların polifonikliyi nəzərdə tutulur.

Nəinki bütün ədəbi irsi, eləcə də dünyagörüşü ilə özlüyündə multikulturalizmin parlaq nümunəsini ehtiva edən müasir Britaniya yazıçısı dünya ədəbiyyatında təkrarolunmaz dəstxətti ilə seçilən, ədəbiyyat üzrə iyirmiyə yaxın mükafata layiq görülmüş Doris Mey Teylorun yaradıcılığı bu cəhətdən kifayət qədər maraqlıdır. Ələlxüsus da onun Afrikaya dair əsərləri bu müstəvidə önəmli tədqiqat obyektində çıxış edir. Bu əsərlərdəki təsvirlərdə həm kolonial həyatın daxili, həm də xarici təzahürü öz əksini tapır. Əsərlərdə yazıçının kolonial cəmiyyətin tərəddüdlərini, doqma və məhdudluğunu dərk etdiyi, onu özününküləşdirib oxucuya çatdırma bildiyi görünür. Lessinq əsərlərində bu məhdud çərçivədəki özünüdərk

prosesindən xəyalən uzaqlaşır və belə bir görmə bucağı ona kolonialardakı ağ və qara dərililər haqqında miflərin həqiqi tərəfini görməyə və onu dürüst şəkildə əsərlərində inikas etdirməyə kömək edir.

Öz əsərlərində irqi, cinsi ayrışdırıcılığın puçluğunu daim vurğulayan Doris Lessinq romanları vasitəsi ilə fərqli irqlərin heç zaman bir-birinə qarışa bilməyəcəyi mülahizəsinin əksini oxucusuna çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyur və buna ən parlaq misal “Otlar oxuyur”un baş qəhrəmanı Meri Törnerdir. O, bir parçası olduğu kolonial cəmiyyətin sinfi irqi çərçivələrini aşaraq özünü dininə, irqinə, dilinə, cinsinə görə fərqləndirilməməli olan “bəşəri insan” anlayışına yaxınlaşdırır.

“Tənhalıq, onun fikrincə, insanların əhatəsində olmaq üçün can atmaq idi. Lakin o bilmirdi ki, tənhalıq ruh yoldaşının olmamasından dolayı yaranan görünməyən çırpıntı da ola bilər” – “Loneliness, she thought, was craving for other people's company. But she did not know that loneliness can be an unnoticed cramping of the spirit for lack of companionship” [95, s.93]. Əsərdən təqdim olunan bu parçada müəllif qəhrəmanın dünyagörüşünü, onun tənhalığa münasibətini ifadə edir.

Ümumiyyətlə, irqi ayrışdırıcılıq, onların aradan qaldırılması, oturuşmuş “qanunlardan” kənar polifonik münasibətlər və “yad” insanlara fərqli yanaşma - bütün bunlar Doris Lessinqin təkə “Otlar oxuyur” romanında deyil, həmçinin “Evə qayıdış” (Going Home) əsərində də öz əksini tapır.

Artıq 2007-ci ildən dünya ədəbiyyat arenasında Nobel mükafatı ilə öz yerini təsdiqləmiş Doris Lessinq yaradıcılığı bir sıra sosial məsələlərin qoyulması nöqtəyi nəzərindən geniş müzakirələrə yol açır. Bu məsələlər ədibin “Qızılı gündəlik”, “Evə qayıdış”, “Arqosdakı Kanopus” və s. bu kimi əsərlərində geniş şəkildə inikas olunur.

2.1.2. Doris Lessinqin əsərlərində identiklik problemi

Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbi səhnəsində özünəməxsus, əvəzolunmaz mövqeyə malikdir. Bu yazıcının qələminin bəhrəsi olan əsərlərdə ümumbəşəri və fərdi problemlər özəl fərqliliklə oxuculara çatdırılır. Onun “Otlar oxuyur” (1959) romanı, “Zorakılığın övladları” adı altında toplanmış beş roman silsiləsi – “Marta

Kvest”, “Doğru evlilik”, “Tufandan kiçik dalğa”, “Yurduna bağlı” və “Dörd darvazalı şəhər”, bundan başqa “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsinin ehtiva etdiyi beş roman – “Şikəstə” (1979), “Zona “Üç”, “Dörd” və “Beş” arasında evlilik” (1980), “Sirius təcrübələri” (1980), “Planet 8 üçün nümayəndə hazırlamaq” (1982), “Volyen imperatorluğunda sentimental cəsuslar” (1983) və bir sıra qısa hekayələri ədibin necə geniş spektrli problemlərə müraciət etdiyindən xəbər verir. Bu əsərlərdə ilk baxışdan kifayət qədər fərqli görünə bilən ideyalar bir-birini əvəzləyir. Əsasən Lessinq yaradıcılığında və xüsusən də həmin yaradıcılığın son mərhələsinə aid edilən əsərlərdə ümumbəşəri humanizm ideyaları öz əksini tapır.

Doris Lessinq özü yaradıcılığının son illərini ən əhəmiyyətli və məhsuldar illər kimi qiymətləndirir. Sanki, xəyal reallığı ən gözəl şəkildə ehtiva edir; təcrid olunmuş qalaktikalar bizim həyatımızı ən mükəmməl formada aydınlaşdırır. Ədib bildirir ki, məhz “Arqosdakı Kanopus” toplusunda o ictimai həyatın tərkibində individumların münasibətlərini inikas etdirməyin ən uyğun yolunu tapa bilir. Atom müharibəsindən sonrakı dövr, insan varlığının təkamülü, müstəmləkəçilik, nüvə müharibələri və ekoloji fəlakətlər fonunda yazıçı mükəmməl tərzdə qadın və kişi məfhumları arasındakı başlıca ziddiyyətləri də təqdim edir.

Mahiyyət etibari ilə, həm humanizm, həm multikulturalizm, həm identifiklik məsələləri hər biri eyni mənbədən bəhrələnir və onu fərqli spektrlərdən izah edir. Beləcə, identifiklik məsələsini də Şərq dünyagörüşünün Lessinq ədəbi irsinə təsiri prizmasından təhlil etmək mümkündür. Xüsusilə də, Lessinqin “Şikəstə” romanında fərdi və kollektiv identifiklik məsələləri çox parlaq işıqlandırılır. Lessinqin identifiklik probleminə münasibəti, əlbəttə ki, onun hər bir əsərində az və ya çox dərəcədə mövcuddur. Lakin əgər feminizm, irqçilik və onların bazasında qurulan humanizm və multikulturalizm ideyaları onun əsərləri ilə ilk tanışlıqdan sezilirsə də, identifiklik məsələsi daha dərin laylarda yerləşir. Lessinq yaradıcılığının əsasən son mərhələsinə aid olan əsərlərində təqdim olunan süjetlər və oradakı təhkiyə üslubu oxucuya bəşəriyyətin keçmişinə bir daha nəzər salmağa imkan verir. Ədibin hadisələrə yeni baxışı, fərqli ideyaları onları yenidən təhlil edib dərk etməyə çağırır. Yazıçı hazırda kim olduğumuzu dərk edə bilməyimiz üçün keçmişimizi tamliqlə yada

salmanın önəmli olduğunu izah etməyə çalışır. Onun əsərlərindən gələ biləcəyimiz qənaət belədir ki, insan fərdi identiklik çərçivəsində özünü tam dərk etmədən bəşəri identiklik ideyasına baş vura bilməz, bunsuzsa hər hansı bir humanizm ideyasından bəhs etmək, onların əhəmiyyəti və önəmini təhlil etmək mənasızdır. Məsələn, Lessinq özünün “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda elmi fantastik janrdan istifadə etsə də, əslində Rohandanı da daha sonra Şikəstəni də Yer planetinin proobrazı kimi götürmüşdür. Yəni Toplu boyunca müzakirə olunan qlobal “insan” probleminin mahiyyətini dərk etmək üçün yazıçının fikrincə, bəşər tarixini ilk başlanğıcdan ən yeni dövrədək izləmək və lazımi nəticələr çıxarmaq lazımdır. Gələcəyə daha nikbin nəzərlərlə baxan Lessinq universal identiklik məsələsinin də məhz burada gizləndiyini bildirir. Beləcə ədib fərd problemlərinin də cəmiyyətin problemləri ilə bilavasitə bağlı olduğunu göstərir, insan problemə daha qlobal yanaşdıqda özünün azadlıq fikirlərini cilovlamış ola bilər. *“Bir kəsin individual taleyi haqqında hekayə əslində həmin şəxsin məxsus olduğu daha geniş icmanın tarixinə söykənir” – “The story of one’s individual life depends on the larger stories of the community to which one belongs”* [127, s.4].

İndividual və universal identiklik problemi əslində ədəbiyyatşünaslıqda geniş debatlarla səbəb olmuş mövzulardandır. 2001-ci ildə işıq üzü görən “Təhkiyə və real dünya: Davamlılığın dəlili” (Narrative and the real world: An argument for continuity) adlı işində Devid Kar da individum və cəmiyyət arasında münasibətlərin önəmli və qaçılmaz olduğunu vurğulayaraq öz fikrinin müdafiəsinə Hasselin nəzəriyyəsini dəlil gətirir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, *“Bizim ən passiv təcrübələrimiz haqda olanlar doğrudursa, ekspilis olaraq keçmiş təcrübəni nəzərdən keçirdiyimiz, gələcəyi təhlil etdiyimiz, və indikini bu ikisi arasında keçid mərhələ kimi dərk etdiyimiz gərəkdir” – “If this is true of our most passive experience, it is all the more true of our active lives, in which we quite explicitly consult past experience, envisage the future, and view the present as a passage between the two”* [71, s.122].

Müge Qalının fikrincə, identiklik probleminin qoyuluşu və həmin mövzuya dair yazıçının apardığı təhlillər məsələsində yazıçının xüsusi narrativ texnikaları da böyük rol oynayır: *“Lessinqin narahatlıqları Yerdəki fərdlər səviyyəsində məhdudlaşmır; o*

istəyir ki, protaqonistləri kosmik səviyyədə cəhdlər etsinlər, burada onlar bəşəri inkişafa və insanlığın xilasına tövhə verəcəklər və onun ismarıcı bütövlükdə bu ümumi səbəbi dəstəkləyir” – *“Lessing’s concerns do not stop at the level of individuals on earth but go beyond the visible world; she wants her protagonists to make efforts on a cosmic level where they will contribute to a universal growth and the survival of humanity, and her overall message supports this common cause”* [45, s.110]. Bu “səlisliyə” nail ola bilmək üçün ədib bəşər tarixini özündə ehtiva edəcək bir neçə sənədli və əfsanəvi, lakin önəmli məqamları oxucuya çatdırır, əsas dini kanonlar - cənnət, peyğəmbərlər, bir neçə tarixi hadisə, dünya müharibələri və s. elementlərlə ədib bütövlükdə planetin tarixi yaranmasını və tənəzzül vəziyyətini təsvir etməyə çalışır. Bir qism tədqiqatçılarla, eləcə də, Cenifer Palz sözü gedən universal indentiklik mövzunu bir qədər də inkişaf etdirərək “causal connections” (təsadüfi münasibətlər) məqamının əhəmiyyətini təhlil etmişdir. Həmin təsadüfi uzlaşmalara əsaslanaraq ədəbiyyatçı insanların öz keçmişləri və indiki həyatları arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaratdıqlarını və bununla da, həm onların, həm də cəmiyyətin taleyində mühüm rol oynamış hadisələri müəyyənləşdirdiklərini vurğulayır. *“Təsadüfi münasibətlərə həyat hekayəsində məntiqi ardıcılıq yaratmaq üçün interpretasiya strategiyası kimi yanaşmağın üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, beləcə biz davamlı olaraq həyatımızı qurmağa çalışdığımız ideyanın konseptual dərkinə nail oluruq, bu da öz növbəsində bütövlükdə həyat hekayəsinin nə olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcud olan dərk anlayışının statik xüsusiyyəti olaraq özünü yaratmağın interpretasiyası kimi ifadə olunur*” – *“One of the advantages of thinking of the formation of causal connections as an interpretative strategy for creating coherence within the life story is that it shifts our conceptualization of coherence toward the idea that it is something we continually try to do as we construct our life stories – an interpretative act of self-making and away from the idea that coherence is a static characteristic that the life story as a whole does or does not possess”* [127, s.5].

Bütövlükdə Lessinq ədəbi irsində individual identifiklik məsələsi və onun kollektiv identifiklik ilə əlaqələri daima aparıcı mövzu olaraq çıxış edir. Bir çox

tənqidçilər Lessinqin əsərlərində obrazların daxili və xarici dünyaları arasında dialektik münasibətlərin önəmini təhlil edərkən buna səbəb kimi ədibin özünün fərdi və kollektiv “mənlik” məsələsində geniş müzakirələrə dalmasını göstərirlər. Betsi Dreyn (Betsy Draine) hələ ötən əsrin 80-ci illərində apardığı araşdırmalar zamanı Doris Lessinq ədəbi irsinin bu cəhətini öz araşdırmalarında işıqlandırmışdır. *“Lessinq bu münasibətlərin dinamikasına və insan təfəkkürünün bu dinamikadan törəyən təkamülünə heyrandır”* – *“Lessing is fascinated with the dynamics of this relation and with the evolution of human consciousness through this dynamic”* [53, s.13].

Bu mövzuda bir məsələni də vurğulamaq istərdik. Kollektiv identiklik və ya kollektiv təfəkkürün sadəcə kütləvilik deyil, ictimailik, bir-birinə dəstək ideyası olduğunu təsdiq edə biləcək mühüm cəhətlərdən biri də SOWF – substanse – of-we-feeling ideyasıdır. Çiçəklənən Rohandanı daima qoruyan və artıq mövcud olmadıqda Şikəstənin əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran SOWF – “biz hissi”ni təmin edirdi. Yəni məhz bu enerjinin sayəsində Rohanda sakinləri təkamül edərək daha da gözəl tarix yazmağa müvəffəq olurdular. Eləcə də, məhz həmin “biz hissi”ni sakinlərə təlqin edəcək qüvvə kəsildikdə deqradasiya qaçılmaz olur və bəşər tarixinin şanlı səhifələri artıq tənəzzül və müharibələr haqqında sətirlərə keçir. Bununla ədib insanlığın müharibə, mübarizə deyil, birlik və həmrəyliyə, humanizmə ehtiyacı olduğunu qabartmağa çalışır.

2.2. Doris Lessinqin sufi görüşlərində Şərqlin izi

2.2.1. Oriyentalizmin nəzəri problemləri və Doris Lessinq yaradıcılığı

Qərbdə geniş yayılan “Oriyentalizm” anlayışı keçən əsrdən başlayaraq tətbiq olunduğu sahə ilə yanaşı fərqli məzmunlarda işlədilsə də, Şərq mədəniyyətinə avropalıların baxış tərzini ifadə edir. Oriyentalizm qərbli üçün digər mədəniyyətlərin daşıyıcıları tərəfindən Şərq mövzusunda istifadəni nəzərdə tutan, siyasi-fəlsəfi yanaşma forması kimi Şərq ölkələrinin həyat təzi və məişətini əks etdirən realilərin təsviri və çatdırılması ilə bağlı məqamları ehtiva edir. İnsanların dünyaya baxışı, təsəvvürləri mövcud ənənə və mühitin, cəmiyyətdəki mental dəyərlərin təsiri ilə

formalaşır və o, adətən ətrafdakı hadisələri bu çərçivədən qiymətləndirərək təhlil edir. Qərb dünyasında da Şərqi dəyərləndirilməsi uzun müddət məhz bu yanaşmanın təsiri ilə birtərəfli olmuşdur.

Orientalizm anlayışını ilk dəfə termin kimi işlədən E.Səidin qeyd etdiyi kimi, *“Heç bir zaman Şərqi Qərb tərəfindən öyrənilməsi məqamında Şərqi öz sözünü demək, özünü təqdim etmək imkanı olmamışdır”* [33, s.436]. Müəllifin fikrincə, bu yalnız həmin məlumatların orientalistlərin “paklaşdırıcı alovundan” keçməsindən sonra mümkün olmuşdur. *“Orientalizm Şərqi Qərb təfəkkürünə sirayət edə biləcək filtr rolunu oynayır”* [33, s.436]. Şərqi bəşəriyyətin beşiyi hesab olunduğunu nəzərə alsaq, Qərbin burada öz köklərini axtarması faktı da Şərqi yönələn marağın köklərindən birini müəyyənləşdirməyə imkan vermiş olar. Orientalizm diskursu kimi Şərqi adlanan biliklər toplusunu özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Edvard Səidin “Orientalizm” və digər işlərinin işıq üzü görməsindən sonra həmin sahədə araşdırma istiqamətlərinin yenilənməsi, öncəki biliklərin “dekonstruksiyası” kəskin vüsət almışdır.

E.Səidin “Orientalizm”(1978) kitabının çapından sonra yazıçı 1979-cu ildə “Şikəstə” əsərini nəşr edir və sonralar Lessinq onu dörd digər əsərlə tamamlayıb “Arqodakı Kanopus: Arxivlər” adlandırır. “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu Qərb və Şərqi qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirməklə bəşəri problemləri diqqətə çatdırır və müəllif sintez olunmuş çözümlər axtarmağa çalışır. Həmin problemlər oxucuya yenidən fantastik formada təqdim olunmaqla onların həlli yolları da ilk baxışdan fantastik, lakin əslində sufi qanunlarına uyğun olaraq alleqorik formada çatdırılır. Başqa sözlə, Lessinq öz əsərlərində Şərqi dünyagörüşünə müraciət etməklə onu daha alleqorik formada təqdim edərək qlobal formada həlli yollarını göstərməyə can atır. Əsərlərində sufizmin dəyərlərini aşılamağa çalışan Doris Lessinq, bununla təkcə müasir ingilis ədəbiyyatına deyil, bütövlükdə Avropa ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmiş oldu.

E.Səidin vurğuladığı kimi Şərqi Qərbin “həmsöhbəti” deyil, səssiz “yad” kimi çıxış edirdi. Məsələnin belə qoyuluşu digər tədqiqatçı alim H. Spivakin da yazılarında geniş şərh olunur. 1988-ci ildə onun qeyd etdiyi məşhur ifadəsi olan *“Subaltern*

danışa bilirmi” – “*Can the subaltern speak*” sualı eyni adlı əsərə başlıq seçilərək daha sonra “postkolonial” adlandırılacaq istiqamətin əsas nəzəri əsaslarından sayıldı. Bu sual hələ XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən özlərini “Subaltern Studies group” – adlandıran bir qrup ziyalının mülahizələrində geniş inikas olunur. E.Səid və H.Spivakla yanaşı oriyentalizmin aparıcı simalarından biri də, H.Bhabha olmuşdur. O, “Mədəniyyətin lokallaşması” adlı işi hibrid mədəniyyəti, hibrid identiklik problemlərinə yer verir və qeyd edir ki, yalnız birgə mövcudluq şəraitində dünya insanı yaşaya biləcək. Dorris Lessinqin “Şikəstə” əsəri və “Arqodakı Kanopus: Arxivlər” toplusuna daxil olan digər əsərlərində də məhz birgə mövcudluq ideyası dayanır. Bu əsərlərin təhlili zamanı aydın olur ki, yazıçı birbaşa problemi qaldırmasa da alleqoriya və simvol şəkilində qeyd edilən məsələləri təsvir etməyə təşəbbüs göstərir. Məhz bu üzdən Doris Lessinqin əsərlərindəki ideyaları ilə H.Spivak və H.Bhabhanın ideyaları arasında mövcud bağlılığın şahidi oluruq.

Yazıçının fikrincə mədəniyyət baxımından yanaşdıqda Şərq yer üzündə cənnət kimi təsvir olunur, ədəbiyyat, rəssamlıq, musiqi, arxitektura üçün zəngin mövzu mənbəyi hesab olunur. Doris Lessinq yaradıcılığının son mərhələsində müraciət etmiş olduğu və bir çox Qərb ədəbiyyatşünasları tərəfindən sadə fantastika janrı kimi dəyərləndirilən kosmik-fantastika əslində özündə dərin Şərq dünyagörüşünü ehtiva edir. Bu keyfiyyət onu sadə eksperimentalist yazıçı səviyyəsindən çıxarır və qloballaşan dünyada kimlik və identiklik ideyalarını rəhbər tutan bir yazıçıya çevirir. Digər tərəfdən, Şərq mövzu və ideyalarını Qərb ədəbiyyatına gətirməklə Doris Lessinq sanki elçi rolunda çıxış edir, fərqli sivilizasiyaları bir-birinə birləşdirir, onlar arasında dialoqun qurulmasına yardım edir.

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Doris Lessinq E.Səid, G.Spivak, H.Bhabhanın oriyentalizmə dair fikirlərini yaradıcılığı boyu təsdiq etmiş və öz əsərlərinə də tətbiq etmişdir. Elə bu üzdən yazıçının ədəbi irsi özündə oriyentalizmlə bağlı əhəmiyyətli mülahizələri əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Doris Lessinq yaradıcılığı daima tənqidçilərin, ədəbi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, yazıçının həyat və yaradıcılığında bəhs edən, onun əsərlərinin geniş izahını verən bir sıra məqalələr və elmi işlər yazılmışdır.

Lessinq yaradıcılığı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil olunmuşdur.

D.İ.Canikin “Doris Lessinq 1919” (Doris Lessing 1919) (2002) başlıqlı məqaləsi Doris Lessinqi əvvəlki İmperiya və Birliyə aid olan yazıçı kimi müzakirə edir. Bu məqalə Lessinqin keçmişi, gəldiyi mühit və onun əsərləri haqqında informasiya verir. Məqalədə, həmçinin yazıçının nailiyyətlərindən bəhs edilir, onlar yüksək qiymətləndirilir və eyni zamanda, bir əsərinin də təhlili verilir. Bütün bunlarla yanaşı, məqalədə digər tənqidçilərin də bir sənətkar, bir qadın yazıçı kimi Doris Lessinq haqqında fikirləri paylaşılır. O, həm də Doris Lessinqin müharibədən sonrakı yazıçı nəslinin ən intellektli və dürüst nümayəndələrindən biri olduğunu qeyd edir. Lessinqin tutduğu mövqeyin izah olunması və yaradıcılığının təqdim olunması vasitəsilə bu təsvirin tamamilə doğru olduğu oxuculara çatdırılır.

H.Blumun “Doris Lessinq” (Doris Lessing) (2003) adlı kitabı Doris Lessinqin əsərlərinin Paul Şluter, Betsi Dreyn, Şeyla Roberts, Kleyr Spreyq kimi tənqidçilər tərəfindən seçilmiş təhlilini təqdim edir. Hər bir tənqidçi yazıçının ayrı bir əsəri üzərində durur və həmin əsəri sufizm, müharibə hekayələri, paranoiya və tabu kimi müxtəlif kontekstlərdən təhlil edir. Məsələn, tənqidçi Şeyla Roberts Lessinqin əsərlərindəki qəhrəmanların hərəkətlərində paranoiya və tabu üzərində dayanır. Buna nümunə olaraq “Otlar oxuyur” əsərinin baş qəhrəmanı Merini göstərmək olar. Meri sahədə işləyən qara dərilili insanların ona zərər verə biləcəyi paranoiyası ilə yaşayır. Kitabda, həmçinin Doris Lessinqin qısa bioqrafiyası və həyat xronologiyası verilmişdir. *“Xanım Lessinqin ictimai məsuliyyətə səs vermək və cəmiyyət tərəfindən basqıda qalan kəslərə təəssübkeşliyi də, həmçinin həyatının ilk otuz ilini yaşadığı müstəmləkəçi Afrikaya dair yaradıcılığına təsir edirdi” - “Miss Lessing’s commitment to a sense of social responsibility and to a pursuit of those oppressed by society also infuses her fiction about colonial Africa, where she spent most of her first thirty years”* [43, s.19].

D.Martinson əsərlərində şəxsi həyatlarının bəzi aspektlərini, konfliktlərini, izlərini əks etdirən gündəliklər yazmış yazıçıları müzakirə edir. Gündəlik yazmış yazıçılar adətən əsərləri ilə şəxsi həyatları arasındakı əlaqəni başqalarının onların

həyatına həddindən artıq daxil olmaması üçün inkar edir. Əlavə olaraq, Martinson ədəbi mətnlərin əsaslı təhlilini aparmaq üçün öz kitabında bir sıra yazıçıların əsərlərini və bəzi gündəlikləri təqdim edir. Doris Lessinqin bu kitabda yer alan əsərlərindən biri də “Qızıl gündəlik” əsəridir. Kitab bir realist əsər qismində Lessinq haqqında faydalı məlumatlar verir. [106, s.123].

Beləliklə, Martinson burada tədqiq olunan əsərlərin əsl gündəliklər olmadığını qeyd edir, çünki yazıçılar onları digər insanların da oxuyacağına fərqləndirirlər.

A.Amoya və B.Knap Lessinq kimi fərqli mədəniyyətlərdə yetişmiş yazıçıları tədqiq edir. Bildiyimiz kimi, Lessinq valideynlərinin alışdığı Avropa mədəniyyətini deyil, illərlə yaşadığı Rodeziya, cənubi Afrika mədəniyyətini mənimsəmişdi. Bu hal Lessinqin həyatı və fikirlərinə çox böyük təsir göstərmişdir, çünki o üç yaşından 1949-cu ilə qədər Rodeziyada yaşamışdır. Bu müəlliflərə görə, yazıçıların fərqli bir mədəniyyətdə yaşamaları üçün iki səbəb var: birinci səbəb budur ki, yazıçı başqa bir ölkədə yaşamaq üçün könüllü olaraq öz ölkəsini tərk etməyi seçir. Məsələn, Lessinqin valideynləri gəlir əldə etmək üçün könüllü olaraq İngiltərəni tərk edərək cənubi Afrikaya köçmək qərarına gəlmişdilər. İkinci səbəb odur ki, yazıçı digər mədəniyyətlərlə əlaqə yaratmaq məcburiyyətində qalır. Məsələn, əgər yazıçı öz vətənini müharibəyə görə tərk edərsə, bu onu digər mədəniyyətlərlə qarşılaşmağa və tanış olmağa vadar edir. Kitabda, eyni zamanda müxtəlif yazıçıların nə səbəbdən və hansı yolla öz mədəniyyətlərindən ayrılıb fərqli mədəniyyətlərdə yaşamaları izah olunur. Belə yazıçıların yaradıcılığı onların əsərlərindəki müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus mövzuları göstərmək və izah etmək üçün təhlil olunur. Nəticədə, bu əsərlər müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus yazıçıların bacarığının və əsərlərinin formalaşmasında nə qədər böyük rol oynadığını göstərir, eyni zamanda, Lessinq yaradıcılığı və həyatının nümunəsində insanları mədəniyyətlərarası fərqi anlamağa və qiymətləndirməyə çağırır.

A.Maylzın “Doris Lessinq nəsrində progressiv varlığın paradigması Rey və Kundunun kitabında” (“The paradigm of progressive conscience in Doris Lessings fiction in Rays and Kundus book”, 2004) məqaləsi ədəbi kanonun bir üzvü olan qadın yazıçıları tədqiq edir. Lessinq bu qadın yazıçılardan biri hesab olunur. Maylz Doris

Lessinqi əsərlərində əks etdirdiyi məsələlər barədə yüksək məlumatlılığını aydınlaşdırmaqla tədqiq edir. [111, s.43].

P.Oneyl XX əsrin ən məşhur yazıçıları barədə məlumat verir. O, XX əsrin ən öndə olan şəxsiyyətlərindən hesab etdiyi doxsan üç yazıçını siyahıya daxil edir. Bu yazıçılardan biri də Doris Lessinqdir. Kitabda yazıçının həyatı, əsərləri, həyatda qarşılaşdığı siyasi və ictimai hadisələr haqqında məlumat verilir. Bundan başqa yazıçının həyatında nəyin ilhamlandığı barədə bilgiler də yer alır. Nəticə olaraq, bu cür görkəmli yazıçını formalaşdıran məsələlər və hadisələr ətraflı tədqiq və təhlil olunur.

N.S.Layerin “Doris Lessinqin kəşf edilməmiş kainatı” (“The Unexplored Universe of Doris Lessing”, 2008) məqaləsi Doris Lessinqi müxtəlif perspektivlərdən araşdırır. İlk olaraq o, Lessinq üzərində əsas məqsədi cəmiyyətdə dəyişiklik etmək olan realist yazıçı kimi dayanır, çünki yazıçı inanır ki, incəsənətin əsas vəzifəsi cəmiyyəti yaxşı yöndə dəyişdirməklə dünyanı yaşamaq üçün daha yaxşı yer halına gətirməkdir. Layer bildirir: *“Lessinq anlayırdı ki, onun yazıları ilə ümid etdiyi sosial dəyişikliyi yerinə yetirmək üçün ən uyğun, effektiv vasitə realizmdir”* [103, s.66].

O, Doris Lessinqi yazılarında qəribəlik və adiliyi kombinasiya edən elmi fantastika yazıçısı kimi tədqiq edir. Müəllif Lessinqin XX əsrin ideologiya əsri olması fikirlərini də önə çəkir. O göstərir ki, Lessinq əsasən siyasət üzərində dayanır, çünki siyasət digər ideologiyaları da idarə edən ən hakim ideologiyadır.

H.Auadın “Doris Lessinqin “Zorakılıq övladları” əsərində qadın şəxsiyyəti” (Female identity in Doris Lessings "Children of Violence") adlı namizədlik dissertasiyası Lessinqin eyni adlı beş roman silsiləsində qadın qəhrəmanlarını necə təsvir etdiyini aydınlaşdırır: *“O, əsasən müxtəlif vəziyyətlərdəki qadınların həyatını, onların azadlıqlarını məhdudlaşdıran boğucu mühitlərdəki yaşamını əks etdirir. Müəllif kişiləri cəmiyyətdə əsas, özül kimi təsvir edərkən qadınların ikinci plana atıldığını göstərir”* [42, s.26].

L.Dezin “Mədəniyyət araşdırılması: Doris Lessinqin London romanlarında cinsi ayrıseçkilik, dəlilik və marksizm” (“Interrogating Culture: Sexuality, Madness and Marxism in the London Novels of Doris Lessing”, 2007) adlı məqaləsi “Qızıl

gündəlik” əsərini üç fərqli mövqedən şərh edir: cinsi ayrışdırıcılıq, dəlilik və marksizm. Bu roman kişilər tərəfindən idarə olunan, ya da feministlərin adlandırdığı kimi, patriarxal cəmiyyətdə uğur qazanmağa çalışan yazıçıların həyatını təsvir edən “bildungroman” adlanan janra aiddir. Bu məqalə Doris Lessinqin yenilikçi yazı üslubunun anlaşılmasında olduqca faydalıdır. Burada, həmçinin oxucular Lessinqin qadın yazıçıların işlərində uğur qazanmaq, istəklərinə və məqsədlərinə nail olmaq üçün apardıqları mübarizə ilə bağlı fikirləri ilə tanış olurlar. Dez yazır: “*“Qızıl gündəlik” cəmiyyətdəki forma, inanc və basqılara qarşı çıxır və ingilis mədəniyyətinə qarşı çoxtərəfli hücumla çevrilir*” – “*“The Golden Notebook” rallies against prevailing cultural forms, beliefs and forces, and becomes a multipronged attack on English culture*” [127, s.6]. Məqalədə yalnız bu roman üzərində dayanılmır, silsiləyə daxil olan digər romanlar da təhlil edilir.

E.Mukattaş “Cin Rayz və Doris Lessinq əsərlərinə psixanalitik və feminist yanaşma” (“Apsychoanalytic feminist approach to Jean Rhys and Doris Lessing”, 2007) adlı dissertasiyasında qadın yazıçıları tərəfindən yazılmış iki romanı feminist yanaşma tərzilə təhlil edir. O, Meri Törnerin xarakterini psixoloji nöqtəyi-nəzərdən araşdırır. Tədqiqatçı Merinin hərəkətlərini, davranışını hərtərəfli anlamaqda oxucuya kömək etmək üçün müxtəlif psixanalitik məktəblərinin prinsiplərindən yararlanır. Tədqiqatçı, həmçinin oxucunun qadın şəxsiyyətini onun psixi həyatını təhlil etməklə anlayacağını göstərərək feminizm və psixanalitik arasında əlaqə olduğunu bildirir. Əlavə olaraq, o iki müəllifin də qadın qəhrəmanlarının qurtuluşunu onların ölümü vasitəsilə təsvir etdiyini vurğulayır [110, s.73].

D.Bertin “Ədəbi 100: bütün dövrlərin ən nüfuzlu roman yazıçıları, dramaturqları və şairlərinin sıralanması” (“The literary 100: a ranking of the most influential novelists, playwrights and poets of all time”, 2009) kitabı görkəmli roman yazıçıları, dramaturqları və şairləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır, bu məqsədlə də burada müxtəlif meyarlardan istifadə olunur. Müəllif yaradıcı yazıya töhfələr vermiş bir çox nüfuzlu yazıçıları araşdırır. O, Doris Lessinqi də görkəmli yazıçı meyarına uyğun gələn bir yazıçı kimi təqdim edir. Bert Lessinqin uşaqlıq xatirələrini nəsrində əks etdirmək bacarığını onun ustalığı olaraq görür. Nəticədə müəllif görkəmli yazıçının

karyerasının kökünü, təməlini izah edir və onun yazılarının üstünlüklərini göstərir. Bert Lessinqin digər bir ustalığını da əsərlərində oxuculara rəngarəng mövzuları təqdim etməsində görür. Bu barədə tədqiqatçı yazır: *“Yazıçı uzun və fərqli ədəbi karyerasında geniş diapazonlu yaradıcılığında Afrika və İngiltərədə baş verən, əsasən müstəmləkə mədəniyyəti üzərində qurulan realist əsərlərdən, kişi və qadınlar arsında münasibət, qadınların daxili dünyası, müasir cəmiyyətdə qadının yeri kimi mövzulardan tutmuş çoxcildli elmi fantastika epopeyasına qədər hər şeyi yaratmışdır”* [46, s.363].

Heç şübhəsiz, bu cür çalışmalar Lessinq yaradıcılığının araşdırılmasında gələcək tədqiqatçılar üçün çox önəmlidir və onlara böyük kömək olacaqdır.

2.2.2. Şərq və Qərb ədəbi düşüncəsində sufi təlimi

Müge Qalin 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi *“Şərq və Qərb arasında: Doris Lessinqin romanlarında Sufizm”* (“Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing”) adlı araşdırmasında qeyd edirdi ki, Lessinq yaradıcılığında və əsasən də, ədəbi irsinin son mərhələsində sərt həyat şəraiti və risk məsələsi daha önə çəkilir. Onun fikrincə, Lessinqin yanaşmasına əsasən, insanlar və onların həyat amalı insanların əsasən stres məqamından qazandıqları inamlarına əsasən formalaşır, yəni o, təbiət kataklizmlərini və hətta atom faciəsini, yaxud yeni buz dövrünü də yeni insan nəslinin formalaşması və intibahında əvəzolunmaz amil hesab edir. Bu baxımdan tədqiqatçının həmin kitabından olan digər bir fikir də maraqlıdır: *“Qeyd etməyə dəyər ki, o, (Doris Lessinq – S. M.) xaos və puçluğu vurğulamaq baxımından kifayət qədər bacarıqlı idi. Bu, daha sonra erkən 60-cı illərdə sufi təlimlərə baş vurduğu zaman Lessinq romanlarında daha didaktik şəkil aldı”* – *“Worthwhile to say, expected to emphasize the chaos and nothingness with which she has become so finely in tune. Following her immersion in Sufi study in early 1960s, Lessing became more didactic in her novels”* [59, s.66].

Sufizm 1200 ilə yaxındır ki, tarixdə, xüsusilə islam dünyasında öz nüfuzunu qoruyub saxlayır. *“Təsəvvüf islamiyyətin qaynaqlarından başladığı hərəkətlə dini prinsiplərin mövzu ilə bağlı yönlərini incələyən, dərinləşdirən, bunları həyat*

qaydasına gətirib başqalarına da öyrətmə yollarını göstərən bir fəaliyyətdir. Əxlaq və təfəkkür sistemidir. Təsəvvüf hər şeydən qabaq bir könül tərbiyəsidir. Könül də insanda olduğu üçün təsəvvüfün mövzusu insandır. Qayəsi isə onun qəlb yönünü tərbiyə edərək yetkinləşdirməkdir” [19, s.18]. Sufizmin, ilk növbədə, cəmiyyətin tərbiyə olunması ilə bağlı elm, bərabərliyə, fikir azadlığına, ədalətə söykənən biliklər sistemi olduğunu söyləyən A. Səidov yazır ki, *“Sufizm islamın qoynunda meydana gəlmişdir, eyni zamanda, islam fəlsəfəsinə yeni məna, yeni məzmun gətirmiş, sanki onu demokratikləşdirmişdir”* [160].

Ümumiyyətlə, sufi və sufilik kəlməsinin meydana gəlməsi və onlara belə bir adın verilməsi haqda müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bəzi mənbələrə görə, sufilik – Suffə əhlinə mənsub olan addır və bu söz oradan meydana gəlmişdir. Suffə əhli – Hicrətdən sonra Peyğəmbər məscidinin kənarında qurulmuş kiçik düşərgədə yerli əhalinin yardımı ilə yaşayan, olduqca yoxsul müsəlmanlara verilən addır. Lakin belə bir ehtimal tamamilə səhvdir. Çünki Suffə sözünün mənsubiyyət forması sufi deyil, “səffiy” kəlməsidir. Bəzi mənbələrdə “sufi” kəlməsinin “Səfa” sözündən götürüldüyü, digərində olduqca təqvalı və zahidanə həyat tərzini keçirən ərəb qəbilələrindən olan Bəni-Sufəyə verilən adı ifadə etdiyi qeyd olunur. Digər fikrə görə, “Sufə” sözü ilk dəfə ömrünü Allaha xidmət üçün vəqf edən Qövs ibn Mərrəyə verilən ləqəbdir. Bu səbəbdən də Allaha qovuşmaq istəyən zahidlər ona oxşadılaraq belə adlandırılmışlar. Bəzi mənbələrdə “sufi”nin “Sufanə” kəlməsindən götürüldüyü güman edilir. “Sufanə” nazik və kiçik bitki növüdür. Mülahizəyə görə, sufilər bitkilərdən hazırlanmış yeməklərlə kifayətləndikləri üçün onlara belə bir ad verilmişdir. Lakin bu ehtimal da olduqca batil və əsassızdır. Çünki “Sufani” kəlməsinin mənsubiyyət forması “Sufi” deyil, “Sufaniyy”dir. “Sufi” sözünün mənşəyi ilə bağlı həqiqətə daha yaxın olan fikir, bizcə, bu kəlmənin yun mənasını daşıyan “sovf” kəlməsindən götürülməsi ilə bağlı iddiadır. Belə bir mənaya əsasən, “sufi” sözü “yun paltar geyinən” mənasını daşıyır. Çünki o zamanlar yun paltar ən ucuz və ümumi kütlənin geydiyi libaslar olmuşdur. Yoxsul və gəliri az olan təbəqə, dünya malına və onun bər-bəzəyinə göz yuman, zahidanə həyat tərzini keçirən abidlər də adətən yun paltarlar geyinirdi. Bu səbəbdən də onlara “sufi” adı verilmişdir. Əbu

Nəsr Sirac özünün “Əl-ləm’ fit-təsəvvuf” (Sufi məsləkinin ən qədim kitabı sayılır – S.Ə.) adlı kitabında yazır: *“Yun paltarlar geyindikləri üçün onları Sufi adlandırırıq. Peyğəmbərlərin, əməli saleh insanların, həvari və zahidlərin geydikləri də yun paltarlar olmuşdur”* [166].

Zahidlik meyillərinin xəlifə Osmanın xilafəti zamanı yaranan və Əməvilər dövründə yayılan cah-cələla etiraz əlaməti olaraq İraqda meydana gəldiyini yazan Anri Masse qeyd edir ki, *“Sonralar bu adamlar ağ yundan hazırlanmış xirə (suf) gəzdirmişlər ki, onlara deyilən sufi adı da buradan əmələ gəlmişdir”* [18, s.182-183].

Sufi kəlməsinin leksik mənası məlum olduğdan sonra bu kəlmənin kimlərə aid edilməsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sufi kəlməsinin leksik mənası haqda aparılan araşdırmalardan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu söz maddi və dünyəvi həyatı tərk edib mənəvi saflığa nail olmaq istəyən, bu yolla Allaha yaxınlaşmaq üçün özünü müxtəlif çətinliklərə vadar edən şəxslərə deyilir. Onlar olduqca az, ucuz yemək və geyimlərlə kifayətlənər, dünyanın bütün maddi ləzzətlərinə göz yumarlar. Sufilik ilk vaxtlarda olduqca sadə mənə daşımışdır. Belə ki, adətən bir guşəyə çəkilib gününün əksər hissəsini Allaha ibadət və Onu zikr etməklə keçirən şəxslərə deyilmişdir. Lakin getdikcə bu sözün ifadə dairəsi daha da genişlənməyə və şaxələnməyə başlamış, özünəməxsus rəftar, davranış, ibadət və ibadi mərhələlərdən ibarət təriqətin ifadəçisi olmuşdur. Cüneyd Bağdadi sufilik haqda belə deyir: *“Sufilik heç bir bağlılıq olmadan Allahla olmaq deməkdir... Sufilik cəm halda edilən zikr, dinləmə ilə birgə olan şur və davam etdirilən işdən ibarətdir... Sufi pak və napak olmayanların üzərində addım atdıqları yerə bənzəyir, Sufi hər şeyə kölgə salan bir buluddur, Sufi hər şeyi sirab edən bir qətrədir”* [166].

“Sufilik Allahla qəm-qüssəsiz ünsiyyət yaratmaq deməkdir”– deyən Şəbli qeyd edir ki, *“sufi məxluqatdan [xarici aləmdən ayrılıb] xaliqə [Allaha] birləşmiş bir şəxsdir”* [166].

Xaliqə qovuşmaq üçün sufi müxtəlif məqamlara yüksəlməli, mənəvi təmizlənmənin mərhələlərindən keçməlidir. Bu məqamlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- a) Seyr məqamları;
- b) Məhəbbət;

v) Mə'rifət (Ağahlıq).

Seyr məqamları həqiqətə çatmaq və bu yolda göstərilən səy və cəhdlərdən ibarətdir. Bu məqam hasil olunması, yəni insanın özünün əldə edə biləcəyi bir dərəcədir. Məhəbbət – həqiqəti müşahidə etməklə insanda yaranmış hissə deyilir. Kamil mərifət – isə tam həqiqətə çatmaq deməkdir. Hər bir varlıq belə bir kamala çatmaq istər – maddi aləmdən yaxa qurtararaq əsl vətənə qayıdış məqamına çatmağı diləyər. Bu da hər şeyin mənşə və başlanğıcına qovuşmaq deməkdir. Dünyaya göz yumub Ona üz tutmaq və Onu öz vücudunda dərk etmək lazımdır.

Bunlar Əflatunçuların fəlsəfi ideologiyalarının bir nümunəsi idi. Tərcümə olunmuş yunan fəlsəfəsi müsəlmanlar arasında geniş yayılmış, islamda zahidlik cərəyanı onun təsiri altına düşmüş və sonralar yeni Əflatun ideoloji ünsürləri bu sadə cərəyanı sufiliyə çevirmişdir. Nəticədə, sufi ədəbiyyatında vəhdəti-vücuda, dərk edən və dərk olunan, vəhdət aləminin ilkin mənşədən vücuda gəlməsi, insan ruhunun cisimdə həbs olunaraq maddi əşyalara aludə olması, ruhun əsl vətənə qayıdış meyili, eşq, müşahidə və təfəkkür, nəfsin saflığı, ruhi məstlik və s. ifadələrin geniş istifadə olunduğunun şahidi olur.

Digər tərəfdən də sufilərin istifadə etdikləri ifadələrin bir çoxu “Quran” ayələrindən, Peyğəmbərin (s) hədis və dualarından götürülmüşdür. Bunun üçün də qətiyyətlə sufiliyin xarici amillərdən meydana gəldiyini söyləmək düzgün olmaz.

Sufizmin əsasında Peyğəmbərin Allaha eşqi, sevgisi dayandığı fikrini söyləyən sufizm nəzəriyyəsinin banilərindən biri Əbu Həmin Əl-Qəzali belə bir fikir söyləyib: *“Ərəblər Rəsulallahın peyğəmbərlikdən əvvəl Hira dağına çəkilib ibadət etdiyini gördükləri zaman “Məhəmməd Rəbbinə aşiq olmuşdur” deyiblər”. Deməli, sufizmin meydana gəlməsi də islamın yarandığı dövrlərə təsadüf edir. “İslamda bir təriqət kimi sufiliyin islam mənşəyinə şübhə yoxdur”* [9, s.82].

“Şərq alimləri təsəvvüfün mənşəyini Quran və sünnədə axtarmağa üstünlük verirlər. Onların fikrincə, təsəvvüf İslamın öz bətnindən doğulub, müsəlman ictimai-fəlsəfi düşüncəsində aşıqlıqdan doqmatizmə, praktikliyə doğru yarımçevrə hərəkətin istiqamətini tamamlamaq üçün yenidən doğmadan aşıqliyə doğru hərəkət baş verir, çevrə qapanır” [10, s.5].

Bu barədə Qərb alimlərinin fikrində ziddiyyət özünü göstərir. Anri Masse yazır: *“İlk mötəzililər kimi, ilk sufilər də zahid idilər. İslamın ilk çağlarında müşahidə olunan zahidlik təzahürlərində xristianlığın şəxsiz təsiri görünürdü: biri özünü dirəyə bağlayır, digəri piyada ziyarətə gedir, ya da bütün yol boyu danışmağı tövbə edirdi...”* [18, s.182-183]. Daha sonra müəllif yazır: *“Müsəlman mistikliyinə (təsəvvüfünə) xaricdən gəldiyini iddia etməyə əsas yoxdur. Bu mistiklik bilavasitə islam zəminində yaranmışdı...”* [18, s.183].

Eyni zamanda sufilərin etdikləri dua və münacatların, istifadə etdikləri ibadət və davranışların islam mənbələrindən, “Quran” ayələrindən, Peyğəmbər (s) və övliyələrin həyat tərzindən götürüldüyünə şübhə edə bilmərik. Xanəqahlarda dini mərasimlərin keçirilməsi, yun paltarlar geyinib insanlardan uzaq düşərək bir guşədə ibadət və münacata qapılmaq, ailə və övlada qarşı etinasız olmaq islam təlimləri və Peyğəmbər (s) sünnəsi ilə fərqli deyil, tamamilə müxalifdir. Bu səbəbdən də qətiyyətlə deyə bilərik ki, sufilik qeyri-islami rahiblik cərəyanından mütəəssir olaraq islam zahidliyi ilə qeyri-islami nəfsi mübarizənin tərkibindən meydana gəlmişdir.

Sufilik – ağıl və həqiqətə yetmək üçün dünya və maddi şeylərdən uzaq düşüb nəfsi paklıq və zahidanə həyat təzi keçirmək deməkdir. Belə bir izahla sufilik barədə ayrı-ayrılıqda söhbət açmaq olar. Sufilər doğruluğa çatmaq üçün yüzilliklər boyu dünyaya, maddi varlıqlara və nəfslə idarə olunan istəklərə göz yumaraq bir kənara çəkilib zikir, ibadət və münacatlara qapılmışlar. Lakin nəzəri irfan və irfani təfəkkür təzi meydana gəlməklə, sufilərin böyük bir əksəriyyəti ona üz tutmuş, nəzər və rəftarlarını onunla əsaslandıraraq özlərini “arif” kimi qələmə verməyə başlamışlar. Deyilənlərdən belə məlum olur ki, hər bir “arif”in eyni zamanda sufi olmasına heç bir zərurət yoxdur. Sufi olmadan da “arif” olmaq tamamilə mümkündür. Lakin bəziləri nəzəri irfanla tanış olduqdan sonra sufiliyi qəbul etmişlər.

Sufiliyi tərənnüm edən əsaslar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tövhid və vəhdəti-vücut – təkallahlılığını sufilər vəhdəti-vücut kimi mənaladırlar. Bu o deməkdir ki, mövcudluq yeganə həqiqətdən ibarətdir və daxilində özünün kamil birliyi ilə hər növ təfriqə və çoxluqla tam ziddir. Varlıq, çoxluğu əks etdirən xaricdən ibarətdir və bu çoxluqlar xarici olub varlığın həqiqəti

deyil, görünüşü hesab olunurlar. Bu barədə nəzəri irfanda geniş şəkildə söhbət açılmış, müxtəlif dəlil və sübutlar nümunə olaraq göstərilmişdir. Sufilər isə onu öz əqidə və dünyagörüşlərinin əsası kimi qəbul etmişlər.

2. Eşq – Sufiliyin başlıca mövzularından birini də irfani üsullardan olan “eşq” təşkil edir. Ariflər Allaha qarşı olan sonsuz eşqi insanın Allaha yaxınlaşmasının və onun razılığını qazanmağın ən başlıca amili hesab edirdilər. İlahi yolun yolçusu Allaha qovuşmaq üçün ilk növbədə Onun razılığını qazanmalıdır. Allaha olan eşq insanda Allahın sevdiyi şeylərə qarşı məhəbbət yaradır. Bu səbəbdən də Allaha və Onun adının məzhəri olan hər bir varlığa qarşı öz sevgi və məhəbbətini bürüzə verməlidir. Eşq və istəyin bu şəkildə ifadə edilməsi irfanda eşq adlanır və bu, məhəbbətin ali dərəcəsidir.

3. Fəna – Arif və sufilər belə bir əqidədədirlər ki, insan vəhdət məqamına çatmaq üçün sözün əsl mənasında Allahın vücudunda fani olmalıdır. Fəna insanın xudpəsəndliyi və Allaha xas olmayan bütün xüsusiyyətləri özündən uzaqlaşdırıb bütün ilahi xislətlərə yiyələnməsinə və tam mənada Allahın verdiyi əmrə baş əyməsinə verilən addır. Bu mərhələyə çatdıqdan sonra Allahdan başqa bir varlıq görməməli və onun istək və iradəsindən başqa heç bir şey istəməməlidir.

4. Vilayət – Vilayət irfanda rəhbərlik, məhəbbət, yaxınlıq və Allahın zati xüsusiyyətlərindən birinə deyilir. Belə ki, bunun əsasında bütün məxluqat, o cümlədən insanlar Allah-təalanın mütləq ixtiyarı altındadır. Övliyaların (imamların) vilayəti ilahi vilayətdən irəli gəlir. Buna əsasən də vəli o məxluqa deyilir ki, Allahın müqəddəs zatında fani olaraq insanların hidayətini öz üzərinə götürmüş olsun. Arif və Sufilər vilayətin fasiləsiz olaraq davam etməsini zəruri hesab edirlər. O, bütün dövrlərdə insanlar arasında olmalıdır və Allaha yaxınlaşmaq istəyən şəxslər onun hidayətindən bəhrələnməlidirlər.

5. Şəriət və təriqət – Sufilər şəriəti zahid və abidlərin kamala çatmaları üçün vasitə hesab edirlər. Kamala çataraq həqiqətə qovuşduqdan sonra şəri vəzifələr onların üzərindən götürülür. Bunun üçün də şəriətin zahirinə əməl etməyi adi insanların vəzifəsi hesab edirlər. Mənəvi seyrdə olanlar üçün yəqinə çatanadək şəri hökmlərə əməl etməyi zəruri hesab edirlər. Bu səbəbdən bir çox sufi firqələri sufiliyin

ilkın mərhələsində olanlara vacib və müstəhəb şəri hökmləri yerinə yetirmələrinə təkid etmişlər. Lakin özlərinin dedikləri kimi, fəna məqamına çatdıqdan sonra bütün şəri hökmlər götürülmüş olur. Sufiliklə məşğul olanların əsas dəlillərindən biri onların şəri hökmlərə diqqət yetirməmələridir. Müxaliflər Peyğəmbərin (s) həyatını misal gətirərək onlardan soruşurlar ki, o həzrət ömrünün axırına qədər şəri hökmlərə əməl etməmişdimi və ya bunların çatmaq istədiyi məqama çatmamışdımı? Onlar əmin olmuşlar ki, şəriət dinin zahiri görünüşüdür, onun batini isə təriqətdir. Bunun üçün də ilahi yolun yolçusu olmaq dinin zahirindən keçərək onun daxilinə doğru nüfuz etməkdən ibarətdir.

Həqiqətən, Sufizmin tarixi yetərincə qədim və zəngindir. Sufilik dünya fəlsəfi tarixində on beş əsrdən çox bir zaman kəsiyini əhatə edən ən qədim yanaşmalardan biri kimi qiymətləndirilir. Nahid Angha özünün “Praktiki və fəlsəfi sufizm” (Practical Sufism and Philosophical Sufism) adlı məqaləsində qeyd edir ki: *“Sufizmin daxili həqiqəti, inanc sistemi və zaman və məkan məhdudiyyətlərindən azad intizam, müqəddəs mədəniyyətlərə məxsus olan və fərqli həyat yollarına aid insanlar hələ də əbədi və daxili aləmin həqiqətə doğru ümumi yol axtararaq özlərini Sufi adlandırırlar” – “The inner truth of Sufism, a belief system and discipline free from the confines of time and place, that people from diverse cultural backgrounds and all walks of life, who are, yet, seeking a common pathway to an eternal and transcendent truth, can call themselves Sufis”* [172].

Müasir dövəndə Sufilik bir konsepsiya kimi yeni nəfəslə çiçəklənir. Avropada sufizmin fəlsəfəsinə olan dərin marağın nəticəsidir ki, Almanıyanın Manhaym şəhərində yerləşən İslam İnstitutunda sufizm müsəlman dünyasının Avropaya inteqrasiyasının əhəmiyyətli yolu kimi dəyərləndirilir. *“Sufizim xüsusi ilə demokratik və plüralist cəmiyyətlərdə dinlərarası dialoqlara və mədəniyyətlərarası dəyişə bilən və zorakılıqdan kənar harmoniyaya uyğun gəlir; o, sufizmi tolerantlıq və doqmaları olayan, dəyişkən, və zorakılıqdan kənar humanizmin simvolu kimi izah edir” – “Sufism is particularly suited for interreligious dialogue and intercultural harmonisation in democratic and pluralist societies; it has described Sufism as a symbol of tolerance and humanism –nondogmatic, flexible and non-violent”* [49,

s.25]. Ümumiyyətlə, bu yanaşma hazırda bir sıra tədqiqatçı və tənqidçilər tərəfindən qəbul olunur və dünyada aparıcı tendensiyaya çevrilir. Beylor Universitetinin professoru Filip Cenkins qeyd edir ki, *“Sufilər Şərq üçün taktik yad planetlilərdən daha artıqdırlar: onlar potensial olaraq müsəlman xalqları üçün plüralizm və demokratiyanın ən böyük ümid yeridir”* – *“The Sufis are much more than tactical allies for the West: they are, potentially, the greatest hope for pluralism and democracy within Muslim nations”* [76, s.168].

Bəs ədəbiyyatda sufilik necə başa düşülür? Onu ədəbiyyatla uzlaşdırmaqda məqsəd nə ola bilər?

Bildiyimiz kimi, əsrlər boyunca sufilik bir fəlsəfi istiqamət olmaqla yanaşı, özünün ən geniş ifadəsini məhz ədəbiyyatda tapmışdır. Hələ Qərb ədəbiyyatında ilk ədəbiyyat nümunələri qələmə alınmağa başladığı bir zamanda öz intibah dövrünü yaşayan Şərq ədəbi aləmi və onun əsrlər boyunca davam edən zəngin tarixinin səhifələrində sufilik kimi dərin fəlsəfi mövzularda yazmış Rumi və başqaları ilə yanaşı, sufi ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələri sırasında Azərbaycan ədəbiyyatının incilərini yaratmış Füzuli və Nəsiminin də adlarını qeyd etmək vacibdir. Hələ həmin əsrlərdən sufiliyin fəlsəfəsi özünün ədəbiyyatda ən gözəl şəkildə ifadəsini tapa bilmişdir. Lakin maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əgər Şərq ədəbi aləmində sufilik və ədəbiyyat dedikdə bir Allaha doğru yönəlmə, insan varlığının və ruhunun mahiyyətini aşkarlamağa çalışan, dərin fəlsəfi konsepsiyaları özündə ehtiva edən nəzm nümunələrini yada salırıqsa, Qərbdə bu fəlsəfə ədəbiyyatda özünü tamamilə fərqli bir çərçümdə ifadə edir. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, sufilik bir təlim kimi və ələlxüsus da ədəbiyyatda bir yanaşma kimi Qərbdə kifayət qədər yenidir. Bunu sufilik üzrə tədqiqatlarla məşğul olan H.Şamşiri də öz araşdırmalarında qeyd edir: *“Sufizm və ədəbi üslub arasında münasibətlər istər dinin tarixində, istərsə də dünya üzrə müqayisəli ədəbiyyatda yeni incəsənət istiqamətidir. Sufizm və ədəbiyyat haqqında hər bir tədqiqat bizi onlar arasında münasibətlərin necəliyi haqqında düşünməyə vadar edir. Belə bir sualın ortaya çıxmasında əsas məqam sufizmin ruh halı, mistisizm və simvolikaya münasibətindən irəli gəlir ki, bu da Sufizmi təhkiyənin fantastik dünyası ilə birləşdirir”* – *“The relationship between*

Sufism and literary style, both in the history of all religions and in the comparative literature around the world, is a new artistic trend. Every kind of study about Sufism and Literature make us to think about the way they are related. The key to such a question is in Sufism's tendency toward spiritualism, mysticism and symbol which makes Sufism related to the fantastic world of fiction” [127, s.3].

Təqdim olunan sitatdan da aydın olur ki, Qərb və Amerika ədəbiyyatşünaslığında sufilik ədəbiyyat üçün yenidir və onun dərin mistik, mənəvi və simvolik tutumunu açma bilmək üçün müasir ədəbiyyatşünaslıq ən yaxşı hal kimi fantastika janrına önəm verir. Əlbəttə ki, Qərb ədəbiyyatı tarixində daha öncə də mistikaya, spiritualizmə yer verilirdi. Belə ədiblər sırasında Uilyam Bleyk, Con Milton, Yits və başqalarının adlarını çəkmək mümkündür. Əgər Milton və Bleyk daha çox öz əsərlərində xristianlığın kanonlarına əsaslanırdırsa, Yits Lessinq tək insanın mənəvi aləmini saflaşdırması və təkmilləşdirməsi yolu ilə tədricən tənhaləşib ilahi varlığa yetişmənin mümkünlüyünə inanırdı. Yitsin belə bir fikri vardır: *“mistik həyat mənim bütün etdiklərimin, bütün düşündüklərimin və bütün yazdıqlarımın tamıdır”* – *“the mystical life is the centre of all that I do and all that I think and all that I write”* [147, s.94]. Məlumdur ki, sufilinin də əsası məhz özünüdərk vasitəsi ilə Allaha ucalmaqdır. Aydın olur ki, bu yazıçılar da özünəməxsus tərzdə sufi ideologiyasını əsərlərində əks etdirirdilər.

Sufi ədəbiyyatının əsasında fikrin dərinlikdə gizlənməsi durur. Təsadüfi deyil ki, yalnız Füzuli yaradıcılığını təhlil etmək üçün ədəbiyyatşünaslar illər sərf etmiş və füzulişünas alimlər yetişmişdir. Belə dərin ədəbi ideyalar ilə zəngin əsərlərin hər birinin təhlili ayrı araşdırmanın obyektidir. Eyni sözləri Nəsimi, Rumi və digər sufi şairlər haqqında demək mümkündür. Nəsimi ədəbi irsi ilə bağlı söylənmiş bir fikri, düşünürük ki, bütün təsəvvüf ədəbiyyatına aid etmək olar: *“Bir çox başqa klassiklərimiz kimi, Nəsimi yaradıcılığının, şairin bədii irsinin ölməzliyi – hər dövrdə kəsb etdiyi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə bağlıdır. Mistikadan və xurafatdan uzaq olan bugünkü oxucu üçün Nəsiminin hürufi ideyaları, əbcəd hesabı ilə müxtəlif manipulyasiyalar aparmaq yolu ilə “Quran” ayələrini insan üzvi ilə eyniləşdirmək cəhdləri deyil, şairin qabaqcıl humanist görüşləri, poetik*

obrazlarının təzə-tərliyi, orijinallığı, Nəsimi sənətinin yüksək estetik təsir qüvvəsi, Nəsimi dilinin ritmikası daha çox maraqlı və cəlbedicidir” [12, s.9].

İnsan övladının təkamülünə bu cür dərindən yanaşma mənəvi özüllər əsasında olduğu qədər də, bioloji mahiyyətə arxalanır. Elə bircə Lessinq yaradıcılığında öz əksini tapan sufi fikirləri xatırlatmaq, yəqin yetərlidir ki, bu aktiv ictimai həyat sürən, müxtəlif dövənlərdə müxtəlif siyasi baxışların tərəfdarı kimi çıxış edən həmin xanımın necə çoxşaxəli və eyni zamanda bir-biri ilə mükəmməl səsleşə bilən ədəbi irsinin nə dərəcədə zəngin olduğunu təsəvvür etmək mümkün olsun.

2.2.3. Doris Lessinq və Sufizm

Doris Lessinq mistik yanaşması sayəsində öz əsərlərində dövrünün ən önəmli problemlərini - gender, güc və cəmiyyət məsələlərini aydın inikas etdirə bilmişdi və bu mənada ədəbi irsini araşdırdığımız yazıçı proteysayağı davranış etmiş sayıla bilər. Yazıçı kommunizmə inam və feminizm mərhələlərindən sonra mənəvi inkişaf nəticəsində sufizm ideyalarına yiyələnmişdir. Sufizmdən və onun dünyada müasir ideologiyalara təsirindən danışdıqda məşhur sufi şeyxi, yazıçı İdris Şahı xatırlamamaq mümkün deyil. İdris Şah öz əsərlərində sufilərin fəaliyyətini geniş şəkildə işıqlandıırmağa müvəffəq olmuş, onun əsərləri sayəsində geniş oxucu kütləsi sufizmlə tanış olmaq imkanını qazanmışdı. Doris Lessinq də məhz İdris Şahın əsərlərini oxuduqdan sonra sufizmlə maraqlanmağa başlamış, əsərlərindəki fəlsəfi və sosial konsepsiyalara öz təsirini göstərmiş sufi ideyalarına bağlılığını gizləməmişdir. İdris Şahın dostu və tərəfdarı olmaqla yanaşı, həm də onu özünə müəllim hesab edən Doris Lessinq sufilərin adi həyat və məişət hadisələrinə səbrli münasibətindən ilhamlanaraq hətta 1964-cü ildə “Fil qaranlıqda” adlı məqaləsini İdris Şaha ithaf etmişdir. Yazıçı bu ideyaları əsərlərində əks etdirərək Şərqlə Qərb arasında mənəvi səfir missiyasını öz üzərinə götürmüş, oxucularını sufizm müdrikliyini mənimsəyərək kamilləşməyə səsləmişdir. “Zorakılığın övladları” silsiləsindən çap etdirdiyi əsərlərdə, xüsusilə “Marta Kvest”də sufi ideyalarının mövcudluğu tənqidçilər tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Obrazın adında (Kvest (quest) - axtarış) əks olunan mənə ilə yanaşı, əsər boyu obrazın yaşadıkları, həyatın mənasını və həyatda öz yerini

axtarması, tədrisən (dördüncü romanda) Martanın təfəkküründə ənənəvi Qərb rasionalizminə uyğun olmayan bir hiss – bütün məsələlərin mahiyyətinə daha dərinləndən nüfuzetmə bacarığı, sufilərə xas şüuraltı səviyyədə intuisiya meydana çıxır. Müəllif bu ideyalara söykənərək mövcud problemlərdən çıxış yolu tapmağa çalışır.

Bu xanım yazıçını öz müasirlərindən fərqləndirən digər ən önəmli cəhəti də ondan ibarətdir ki, Lessinq kifayət qədər sərt bir insan idi və öz yaradıcılığında da xarakterinin bu cəhətinə tam sadıq qalırdı. Onu əhatə edən insanlar, yazıçı aləmi və həmçinin siyasi aləmdə də kifayət qədər kəskin, həqiqət necə olursa, olsun – onu deməkdən çəkinməyən, sözü birbaşa deməyi sevən bir insan kimi tanıyırdılar. Məhz bu cəhətinə görə siyasi və ədəbi arenada onun düşmənləri və ya ən azından onu sevməyənlər yetərinə çox idi.

Bu rəngarəngliyə rəğmən Lessinq yaradıcılığının sonuncu mərhələsini ehtiva edən “Kanopus” silsiləsinə aid əsərləri bir sıra əsas ədəbi tənqidçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdı. 1982-ci ildə “New York Times” qəzetində Con Leonardın qeyd etdiyi kimi, *“XX əsrin cavab verməli olacağı bir çox səhvlərdən biri də onun Lessinqi yetərinə qiymətləndirməməsi olacaq... O hal-hazırda fani kosmosdakı əhəmiyyətsizliyimiz barədə təbliğatlar aparır...”* [84, s.1]. Buna cavab olaraq Lessinq bildirmişdi: *“Onlar bir şeyi anlamır ki, elmi fantastika zamanımızın ən əhəmiyyətli sosial fantastika növlərindəndir. Mən həmçinin elmi fantastikanın klassik növünə də önəm verirəm və Qreq Bierin “Qan musiqisi”ni bəyənirəm. O görkəmli yazıçıdır”* [84, s.1].

Bu sözlərini ədibin digər bir addımı da təsdiqləyir. 1987-ci ildə Dünya Elmi-fantastika Qurultayı keçirilən zaman, həmin qurultaya dəvət edilən Doris Lessinq dəvəti qəbul edərək orada iştirak etmiş və çıxış etədek özünün “Sağ qalanın xatirələri” (Memoirs of a Survivor) romanını “avtobioqrafiyaya cəhd” adlandırmışdı.

Zənnimizcə, ən önəmlisi odur ki, bütün bu çoxşaxəli yaradıcılığın daxilində Doris Lessinq öz yaradıcılığının əsas qayəsini qoruyub saxlaya bilmiş və hansı ədəbi kateqoriyada yazıb-yaratmasına baxmayaraq, öz dəstxəttini təsdiqləməyi bacarmışdır.

Bütövlükdə Lessinq yaradıcılığını tədqiqat obyektı kimi nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, istənilən mərhələyə məxsus əsərin qayəsində ümumbəşəri mövzular

durur. Həmin ideyalar müxtəlif qaynaqlardan bəhrələnsə də, əsas qayə kimi Şərq sivilizasiyasının, Şərq fəlsəfəsinin kanonları bu müstəvidə əvəzsiz mövqeyə malikdir. Əlbəttə ki, öncədən də qeyd etdiyimiz kimi, sufilik bir fəlsəfi yanaşma kimi ədibin yaradıcılığında əsasən son mərhələdə öz inikasını tapmışdır, lakin bu o demək deyil ki, daha öncəki əsərlərində həmin mövzuya qətiyyənlə toxunulmamışdır.

Əlbəttə belə bir ədəbi dühanın nəhayət 2007-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülməsi yetərincə önəmli bir ictimai hadisə idi. Artıq bir neçə dəfə həmin nominasiyada ismi qeyd olunan Doris Lessinq bu adı həqiqətən də qazanmışdı. Onun yaradıcılığı boyunca önəmsədiyi təkrarolunmaz tərz və “Qızıl gündəlik”dəki qadının daxili aləmi və şəxsi individuallığı mövzusunda fərqli yanaşma buna zəmin olmuşdur. Biz artıq qeyd etmişdik ki, “qadın təcrübəli ədib” olaraq təqdim olunan Lessinq belə bir mövqedən tanınmaqdan imtina etmiş və “Qızıl gündəliyi”in qadın azadlıq simvolu kimi şərh olunmasına etirazını bildirmişdi. Ədibin fikrincə, bu əsər yalnız bəzən bir kult kimi qəbul olunan feminizm ideyasını ifadə etmir. Müge Qalının sözləri ilə desək: *“O, nəhayət heyranedicə dərəcədə fərqli mövzulara dair mühüm məsələləri təhlil etməyə davam edir: onlar arasında irqi ədalətsizlik, məhəbbət, cism və məhrəmlilik arasında münasibətlər, marksizm, psixanaliz, siyasi fəallıq, terrorizm, “yeni fizika”, sprituallıq və sufi mistisizm var”* [290]. Bu fikirdən də aydın olduğu kimi, əsərə sadəcə bir prizmadan yanaşmaq sadəcə sadələşmə olardı.

Elə Qalının da mülahizələrindən məlum olur ki, artıq yaradıcılığın həmin mərhələsində Lessinqin əsərlərində sufi ideyalar mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, Lessinq bu istiqamətlə maraqlandığını və həmin ideyalara böyük önəm verdiyi daima vurğulamışdır. Şərq fəlsəfəsinin mühüm hissələrindən tanınan və ələlxüsus da, Qərbdə İslamın mistik qolu kimi tanınan sufizm Doris Lessinq dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bildiyimiz kimi, XX ərin 60-cı illərində İrdis Şahın fəlsəfi yanaşmasını paylaşan və onu öz müəllimi hesab edən ədibin həmin fikirləri davamlı olaraq əsərlərinə də sirayət etmişdir. Doris Lessinqin bu mövzuda mövqeyi belədir: *“Mən hətta siyasətlə məşğul olduğum zamanlarda mistisizmə (dinə yox) meyilim var idi. Bu sıradan bir uzlaşmadır”* – *“I had an inclination towards mysticism (not religion) even when being political. It is not an uncommon*

combination” [290]. Bu fəlsəfi yanaşmada onu əsas maraqlandıran bütün siyasi, ictimai, psixoloji mövqelərdən fərqli olaraq, sufilikdə insanın daxilinə nüfuz etmək, insan aləmini araşdırmaq məqamı olmuşdur. Humanizm ideyalarını məhz sufizm aspektindən təhlil etməyə çalışan Lessinq həmin mövzunu əsərlərində bir fərdin problemi kimi deyil, əslində qlobal bir problem olaraq təqdim etmişdi.

Əlbəttə ki, onun İrandakı uşaqlıq illəri də burada təsirsiz ötürülməmişdi. Biz bu haqda artıq danışmışdıq. Onun ədəbi irsi sanki Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayır. Tədqiqatımızın ilk fəslində artıq göstərdiyimiz kimi, hələ yaradıcılığının ekrən mərhələsində kommunizm və feminizm ideyalarını təbliğ etdiyi bir zamanda belə, əsərlərində Şərq dünyagörüşünü və hətta ədəbi fikirlərini öz oxucularına təqdim edən ədib sufi təlimini də eyni dərəcədə cəsarətlə əsərlərində təcəssüm etdirmişdi.

Lessinq özünün sufizm haqqında mühazirəsində yazır: *“İnsan insafsızcasına istismar olunur, dəyərsizləşdirilir və öz bacarıqlarından xəbərsizdir”* – *“Man is woefully underused and undervalued, and he doesn't know his own capacities”* [290]. Qərb dünyagörüşünə alternativ kimi təqdim etdiyi həmin fikirlərlə Lessinq insanın ilahi dünya ilə birbaşa münasibətləri olduğunu və bu yolu tapmaq üçün onun sadəcə öz daxili aləminə baş vurmaları olduğunu göstərmişdir.

Əsasən yaradıcılığının son dövrlərini əhatə etsə də, bu, ədibin sufi fikirlərinin yalnız təhlil etdiyimiz “Qızıl gündəlik” romanında və “Arqosdakı Kanopus” seriyasında ifadə olunması demək deyil. Bu fikirlərə həmçinin müəllifin “Dörd darvazalı şəhər”, “Sağ qalanın xatirələri” və bir çox başqa əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlərdəki individum problemlərinin bəşəri prizmadan təhlili, əsərlərdəki humanizm ideyaları sufizm müstəvisində oxucuya təqdim olunur. Məhz obrazlarının fərdi problemlərini əsərlərində süjet xətti etməklə onların timsalında ustalıqla qlobal məsələləri təhlil edə bilmək Lessinqi dünya ədəbi səhnəsində əvəzolunmaz etmişdir. İnsan ruhuna yol tapmaqdan ibarət olan həmin fəaliyyətdə Lessinq məhz sufilik fəlsəfəsinə önəm vermişdir.

Lessinqin humanizm ideyaları dedikdə istər nəşə, istər qəhrəmanlıq, istər məyusluq, istərsə də qənaətbəxşlik hissələrinə malik fərqli obrazların timsalında zamanın və dövrün tələblərindən irəli gələn insanlararası problemlərin özü və onların

çözüm yolları nəzərdə tutulur. Demək olar ki, Lessinqin istənilən əsərinə müraciət etdikdə biz həmin yanaşmanın şahidi ola bilərik. İnsanın ruh halı, onun həyatdakı mövqeyi, onun dəyərli həyat yaşamaq istəkləri və bəzən də bu ideyaların çatışmazlığı onun “Qaranlıqdan öncəki yay” (The Summer before the Dark, 1973), “Yaxşı qonşunun gündəliyi” (1983), “Yenidən məhəbbət” (Love, Again, 1995), “Ən şirin xəyal” (The Sweetest Dream, 2002) və onun novella topluları olan “Nənələr” (The Grandmothers, 2003), “Dərimin altında” (1994) və “Kölgədə gəzişən” (1997) əsərlərində aydın təzahür edir. Bu əsərlərin qəhrəmanlarının, bəzən hətta avtobioqrafik obrazların (məs, “Dərimin altında”, “Kölgədə gəzişən”) yaşadığı problemlər müəllif tərəfindən onun daxili aləminə baş vuraraq təhlil olunur, Lessinqi həmin problemin qayəsi maraqlandırır və onun təhlili məhz adı çəkilən fəlsəfi yanaşmalar baxımından təhlil olunur. Bir maraqlı məqam da ondan ibarətdir ki, əgər adları yuxarıda qeyd olunan əsərlərdə Doris Lessinq xarakterlərini daha çox sadə ictimai problemlər əsnasında öz daxili dünyasına nəzər salmağa məcbur edirsə, yaradıcılığının son mərhələsinin bəhrəsi hesab olunan kosmik-fantastika nümunəsi “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsində həmin məqamı qazanmaq üçün obrazlar dünya müharibələri, kosmik fəlakətlərlə üz-üzə qoyulur. Sanki, qarşıdakı məqsədi mürəkkəbləşdirməklə, insan varlığı öz “bacarıqlarını” daha mükəmməl dərk edə bilər.

Lessinq yaradıcılığındakı sözü gedən individual və kollektiv identiklik ideyaları bir sıra tənqidçilərin marağına səbəb olmuşdur. Belələrindən biri də Cek Lindsidir. Özünün 1956-cı ildə işıq üzü görmüş “Otuzuncu illərdən sonra: Britaniyada roman və onun gələcəyi” (“In After the ‘Thirties: the Novel in Britain and its Future”) adlı yazısında tədqiqatçı bu cəhəti araşdıraraq “insan birliyi” (human unity) məsələsini qeyd edir. Onun fikrincə, bu vəziyyətdə formalaşan “yeni düşüncə tərzini” *“hər bir ayrıca aspekti bütöv bir tama münasibətə görə bilməkdir və bu tam insan həyatının, təbiətin tamlığı ilə mübarizəsi və birləşməsindən törəyən tamlıqdır”* [163, s.82-84]. Mahiyyət etibarını ilə, sözü gedən tamlığa çata bilmək üçün əhəmiyyətli dəyişikliklərə ehtiyac var. Bu məsələdə Doris Lessinq “kollektiv protaqonist” kimi şərtlənə biləcək ideyaya müraciət edərək, hər iki tərəfin dialektik dəyişməsinə nail olur. Bu halda subyektiv və müstəqil xarakterlər bir araya gələrək kollektiv düşüncəni əmələ gətirir.

Məhz sufi ideyaların inikası sayəsində Lessinq əsərlərində alleqorik elementlərdən istifadə etməklə individum və toplu münasibətlərinin mistik tərzdə uzlaşmasını göstərir. Bu cəhət Doris Lessinqin bir neçə əsərində özünü göstərir. Belələrinə, “Dörd darvazalı şəhər”, “Sağ qalanın xatirləri”, “Cəhənnəmə enmək üçün təlimatlar”, və “Şikəstə”ni aid etmək olar. Beləliklə, *“ictimai və fərdi təfəkkür arasında” – “between the public and the private conscience”* [163, s.11] münasibətlər simvolik əhəmiyyət qazanmaqla yazıçının daha mücərrəd sufi fikirlərini əks etdirir.

Sufizmlə ilk tanışlığına görə İdris Şaha borclu olduğunu bildiren Doris Lessinq bunu əslində onu həyatı boyunca izləmiş bir meyl olduğunu bildirir. Kommünizm və feminizm kimi bir çox siyasi ictimai hərəkətlərin aparıcı ideoloqlarından biri hesab olunan Lessinq hətta özünü heç zaman feminist hesab etməmiş və bunu bir çox müsahibələrində açıqca bildirmişdir. Müsahibələrindən birində Doris Lessinq qeyd edir: *“Mənim hazırki ən məşhur obrazım belədir,” budur, kifayət qədər siyasətçi bir qadın, demək olar ki, həyatı boyunca siyasətlə aludə olmuş bir xamın, indi mistik olub.”* Birincisi, mən, həyatımın böyük hissəsini fəal siyasətçi olmamışam. İngiltərədə olandan, mən yazıram. Və mənim Sufi elminə yiyələnməmə həyatımda çox dəyərlidir - əsas məqsəd Sufilərin sözü ilə desək *“dünyada olub, ondan olmamaqdır”... mən bir zamanlar idelaist və utopik kommünist idim, və xeyr, mən bununla fəxr etmirəm. Əsl siyasətçilər, fəqrlə tərzli heyvanlardır, və mən çox məyus oluram ki, bu açıq-aşkar faktı daha öncədən sezə bilməmişdim. Mən hətta o zamanlar mistisizmə meyilli idim – bu, o zaman hələ din deyildi” – “The popular picture of me at the moment is, 'Here is this very political woman, extremely active politically for nearly all of her life, and now she's become a mystic.' First, I have not been active politically most of my life. Since I've been in England, I've been writing. And my studying Sufism is very much in this world – the aim is to be 'in the world but not of it,' as the Sufis say... I was once an idealistic and utopian Communist and no, I am not proud of it. The real politicians are a very different animal, and I'm angry that I didn't notice that very evident fact. I had an inclination toward mysticism - not religion -even then”* [69].

Beləcə artıq 60-cı illərdən başlayaraq Doris Lessinq sufi nəzəriyyəsi ilə tanış olur və artıq, “Arqodakı Kanopus”un ilk əsəri olan “Şikəstə” ilə bu istiqamətə dair

fikirlərini ifadə etməyə başlayır. Lessinq bu fəlsəfəni, insanı təkamülün daha yüksək zirvəsinə ucalda biləcək substansiya adlandırır.

Ümumiyyətlə, sufi mistisizmindən istifadə Lessinq yaradıcılığında xüsusilə tale və gələcəklə bağlı ümid mövzusunda özünü daha aktual şəkildə ifadə edə bilmişdir. Sufi fəlsəfəsinin ətraflı təhlili zamanı insanlığın gələcək taleyi ilə bağlı ümidlərə dair burada özünəməxsus məqamların olduğunu bilir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və ümumiyyətlə Şərqi ədəbiyyatında həmin mövzu geniş ifadə olunmuş və yetərinə bədii əsərlərin ideya-məzmun xəttini ifadə etsə də, dünya, əsasən də, Qərbi ədəbiyyatında həmin mövzunun nadir müraciət olunanlardan olması onun düzgün qiymətləndirilməsini də çətinləşdirir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq, qeyd etmək istədik ki, Doris Lessinq yaradıcılığı müasir ədəbiyyatın ən maraqlı səhifələrindən biri hesab oluna bilər. Buna növbəti səbəb isə tədqiqatda müəyyən qədər də olsa açıqlamağa cəhd etdiyimiz Lessinq yaradıcılığının sufi cəhətləridir. əsərlərində sufi fəlsəfənin dəyərlərini aşılamağa çalışan Doris Lessinq, bununla təkə müasir ingilis ədəbiyyatına deyil, bütövlükdə Avropa ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmiş oldu.

III FƏSİL

“ARQOSDAKI KANOPUS: ARXİVLƏR” TOPLUSUNDA ŞƏRQİN İNİKASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ SUFİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR KONTEKSTİNDƏ

“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu Qərb və Şərqi qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirməklə bəşəri problemləri diqqətə çatdırır və müəllif sintez olunmuş çözümlər axtarmağa çalışır. Həmin problemlər oxucuya yenidən fantastik formada təqdim olunmaqla onların həlli yolları da ilk baxışdan fantastik, lakin əslində sufi qanunlarına uyğun olaraq alleqorik formada çatdırılır. Reallıqdan kənar bir dünyanı yaratmaqda da məqsəd elə budur. Belə ki, məhz belə olan halda gerçək həyatın aldadıcı çərçivələrindən uzaq olmaq, yanlış siyasi, iqtisadi, dini, irqi və s. ayrışkıllıkdən kənar, həqiqi global problemləri açıq-aydın görmək mümkündür. *“Lessinqin imperializm, kapitalizm və başqa -izmlərdən eləcə də, onların əksəriyyətinin güc xatirinə insanlar arasında tarazlığı pozmağa çalışmalarından yetərinə məlumatlı olmasına baxmayaraq, onun “Şikəstə”də insanlıq iyirminci əsrədək olan tarixinin tənqidi yanaşması onun siyasi qruplardan imtinasından deyil, siyasəti daha insanpərvər və neqativ ideologiyalardan kənar tərzdə yenidən qurmaq cəhdindən ibarətdir”* – *“Although Lessing is well aware of the history of imperialism, capitalism and other –isms and the extent to which they tend to create an imbalance between human beings for the sake of power, her critique of mankind’s history up to the twentieth century in Shikasta comes not from her denial of political groups, but from an attempt to re-conceptualize politics in a more humanized way and away of negative ideologies”* [127, s.16]. Qalın həmçinin qeyd edir ki, belə puç yanaşmalar və kanonlar mühitində doğru yolu məhz sufi ideyaları göstərə bilər: *“Lessinq inanır ki, Qərbin Sokrata qədərki filosoflardan başlayaraq, eksiztensializm və postmodernizmdə olan ənənələri dünyada sülhsüvər və ahəngdar utopik həyat qurmağa nail ola bilmədi, və buna alternativ olaraq o, Şərqi Sufizmini təklif edir”* – *“Lessing believes that the western tradition that begins with the pre-Socratic*

philosophers and continues into existentialism and postmodernism, failed to create a peaceful and harmonized utopian life on earth and she suggest an alternative by using her Eastern Sufi ideas” [127, s.6]. Bir sözlə, Lessinq öz əsərlərində Şər q dünyagörüşünə müraciət etməklə onu daha alleqorik formada təqdim edərək daha qlobal formada həlli yollarını göstərir.

Topluda sözü gedən müstəmləkələşmiş Planet 5 “Şikəstə” – artıq qeyd olunduğu kimi, milyon illərə başa gələn Yerin təkamülünün bədii təsvirini alleqorik şəkildə təqdim etməklə, bu prosesdəki üslub və tərzləri “Şər”in ağılsızlığı və “Xeyir”in üstünlüyünü göstərməklə dünya kataklizmlərinə on yaşlı qızın gözləriylə çox bəsit, lakin əhatəli izah verir. Şərin əsas qüvvəsi odur ki, onun təhlükəsini heç kim anlamır. Xeyirə isə şərdən, pislikdən sonra hamı sığınmaq istəyir. Lessinq bunu “Əhdi ətiqdə”ki kimi, hadisələrə səmavi nəzər adlandırır.

İlk yaranışdan, Lessinqin təxəyyülündəki III Dünya Müharibəsinə qədər hər bir şey xeyir və şər, işıq və zülmətin zaman anlamından kənar konflikti zəminində baş verir. Sondakı Şammatın (şər) qələbəsi də sırf Lessinqə xas qələbədir. Belə nəhəng tragik anda da yazıçı optimistik not tapa bilir, sağ qalan kiçik bir faiz bəşəriyyət yenidən dirçələr və yenidən ali qüvvənin təsiri ilə zaman yetişəndə öz məramına nail olar. Hələlik isə, bəşəriyyət yalnız baxır və gözləyir. Alılırsə, xəbərdarlıq edir və sadəcə onları yönləndirirlər. Məhz belə dərin, lakin eyni zamanda əhatəli təsirlərə görə Lessinq bu əsərini “yeganə özünü ehtiva edən kitab” adlandırmışsa da, sonra ədib təxəyyülündəki “dünyasının” təkamülünün şahidi olur və bunu qələmə köçürməyə bilmir. Nəticədə kitab beş hissədən ibarət olur.

Yazıçının “Zona üç, dörd və beş arasındakı evliliklər” (1980) əsərində təsvir olunanlar çox maraqlıdır. Bir gün “uca kəslər” cənnətin kraliçasına cəhənnəmin kralıyla evlənmə əmrini göndərirlər. Problemsiz, xoşbəxt insanların, döyüşün, pisliyin, istismarın nə demək olduğunu bilməyən insanlar nəslinin kraliçası çarəsiz bu əmrə boyun əyməli olur və zorakılığın, döyüş qaydalarının suveren olduğu nəslin kralı ilə evlənir. Hər ikisinin də imtina edə bilmədikləri bu əmrin nəticəsi müdhiş bir gərginlik olur. Bir-birlərini tanıma müddətində isə onlar arsında zamanla ehtiraslı bir eşq yaranır. Doris Lessinq “Arqodakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsinin bu ikinci

kitabında öz qadınlıq, analıq təcrübəsini oxucularıyla paylaşmaqla yanaşı, yaxşılıq-pislik, yaradıcı dinamizmin qaynaqları, çarəsizlik kimi mövzuları da önə çəkir. İnsanlardakı sərhədsiz yüksəlmə instinktini, mistisizm meyillərini və insanın cismini və şəxsiyyətini paylaşmağa yönəlmiş instinktlərinin səbəblərini sorgulayan başqa bir dünyagörüş tərzini bu əsərdə oxucu qarşısına çıxarılır.

“Arqodakı Kanopus: Arxivlər” əsəri gücünü ifadə edilən hadisələrin inandırıcılığından alır. Hər biri digərindən asılı olmadan da oxuna biləcək beşliyin bu kitabı bizləri insanlığın təkamülünə aparır, təkamül nəzəriyyəsinin ehtiva etdiyi çatışmayan halqalara diqqət çəkir. Digər tərəfdən, insanların hafizəsinin dərinliyində həkk olunan, demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə rast gəlinən inanclar fərqli bir dünyagörüşü ilə yenidən hazırlanır.

“Planet 8 üçün nümayəndə hazırlamaq” əsərində kanopun koloniyalaşdırdığı planetlərin səkkizincisi sakit və xoşbəxt insanların diyarıdır. Amma planeti bütünlüklə yox olmağa hazırlayan hadisələr cənnət günlərinin tam ortasında onları yaxalayır. Planetin sakinləri və kainatın ən inkişaf etmiş sivilizasiyası kanop buna birlikdə müqavimət göstərməyə çalışır və fəlakətin qarşısının alınmasını təmin edəcək həll üsullarına yönəlir. Lessinq fantastik ədəbiyyata dərin təsir göstərən beşliyin, “fantastikanın İncili”nin dördüncü kitabında zaman, məkan və mövcudluq anlayışlarını müzakirə edərək onlara aydınlıq gətirir. Bu əsər donaraq məhv olmağa doğru gedən təlsiz bir planetin əhvalatı vasitəsilə planetimizə qarşı məsuliyyətimizi göz önünə gətirən bir mövcudluq dastanıdır.

“Şikəstə” romanında qalaktikanın ən nüfuzlu və güclü sivilizasiyası Kanop Şikəstə planetində böyük bir layihə həyata keçirməyə başlayır. Layihəyə görə ağıllı bir canlı növünün təkamülü sürətləndiriləcək və bura bir cənnətə çevriləcəkdi. Amma gözlənilməyən tərsliklər meydana çıxır. Kainatın artan təcavüzkar gücü Şammatin hücumları hər şeyi alt-üst edir. Şikəstə qiyamətlərin, fəlakətlərin planeti halına gəlir, amma yaşaya bilmək və inkişaf mübarizəsi də hər vaxt davam edir. Romanda dünya tarixinin uzaq keçmişi qədər yaxın gələcəyi də yenidən qurulur və bu fantastik yazılarda yadplanetli bir agentin gözündən tutmuş, revmatizmlili bir pişiyin həyatına, Eden baxçalarından keçmiş dövrlərə, nəhənglərə, ruhlara, “dost” və “düşmən”

yadplanetli agentlərə, inqilabçılara qədər bir çox detallar yer alır. “Şikəstə” hər şeydən əvvəl dünyanın tarixi, onun təbii gözəlliklərinin uzun mədhiyyəsi, yer kürəsinin bir ilahisidir. Əsər hər biri müstəqil bir əhvalat meydana gətirən beş kitablıq bir fantastik silsilənin ilk kitabıdır.

3.1. Doris Lessinqin sufi ideyaları ədəbi tənqiddə

“Arqosdakı Kanopus”un sufi ideyalarının elementlərini əks etdirməsi baxımından tədqiqata cəlb olunması bizə Doris Lessinqin yaradıcılığının daha öncəki mərhələlərini xarakterizə edən realist üslubu və bir çox siyasi-ictimai məsələlərin müzakirəyə çıxarılması xüsusiyyətlərini fərqli sufi fəlsəfəsi əsasında və yeni fantastik janrda nəzərdən keçirmək və daha qlobal və ümumbəşəri səviyyədə dərk etmək imkanı verir. Əsəri oxuduqca aydın olur ki, ədibin məqsədi oxucuya nəyi isə göstərmək, təlqin etmək deyil. Oxucu özü hadisələri təhlil edir, dərk etməyə çalışır, həmin hadisələrin səbəbini və nəticəsini təhlil edir. Müəllif sanki gələcəyi göstərməklə insanlığı oyanışa çağırır. Əsərdə bütün müharibələrin və qarşıdurmaların yalnız zülmətə apardığı göstərilir. Tarix boyunca edilən bütün çaxnaşmaların yalnız yeni və daha dəhşətli tarix yaratdığını bildirən ədib əsərində məhz bunu vurğulayır. Onun fikrincə, inkişaf ancaq bir halda mümkündür. Bunun üçün insanların bir-birini başa düşməyə çalışması çox önəmlidir, əks halda, Qalinin dediyi kimi, Lessinqin Şikəstədə yaratmış olduğu mənəvi çıxış yollarını dərk edə bilməyənlər Nuhun öz gəmisini hazırlayarkən ona gülən axmaqlarla müqayisə oluna bilər [59, s.43].

Əlbəttə ki, realist janrdan kəskin şəkildə fantastikaya keçid heç də asan məsələ deyil. Lessinq romanları ilə ədəbiyyat səhnəsində yetərincə uca bir məqama yiyələnmişdir. Belə kəskin dəyişikliyə heç də hər kəs nail ola bilməzdi. Lakin Doris Lessinq bunu edir. Bununla da, əsərin nə janrda yazılmasının deyil, onun oxucuya nə verəcəyinin önəmli olduğunu göstərir. Lessinq özü kosmik fantastikaya müraciət etməklə özünün həyatı boyunca tutduğu realizm yolunu kəskin dəyişir. Bununla o, sanki gələcəyə bir nəzər salmağa can atır. Eyni problemlərin bir neçə yüz il gələcəkdən baxıldıqda həqiqətən də fərqli, bəlkə də cılızları daha qlobal, qlobalları isə daha əhəmiyyətsiz göründüyünü qeyd edən Robert Rubenstein (1979) Lessinq irsi

haqda söz açarkən söyləmişdir: *“Lessinqin təkca intellektual prizmadan reallığın olduğu kimi qavranması, dərkə və mənimsənilməsi cəhdi deyil, həm də verbal ifadələrin məhdudlaşdırılması cəhdləri onun mövqeyini dövrümüzün ən əhəmiyyətli, təkrar olunmaz və canlı təxəyyülə malik yazıçılarından biri kimi təsdiqləyir”* – *“Her [Lessing’s] efforts to break through not only the intellectual blinders to perception and knowledge, and conventional assumptions concerning the nature of reality itself, but also the limitations of verbal expression, should assure her stature as one of the major, unique and visionary writers of our time”* [120, s.256].

Katerin Fişbön (Katherine Fishburn) (1985) əsərin bu cəhətini təhlili zamanı qeyd edir ki, *“... Lessinqin elmi fantastikası fantastik, formasını dəyişən və yetərinə gözlənilməz dünyaya qapılar açır. Beləcə, o dünyanın özünü transformasiya etmək funksiyası daşıyır”* [58, s.17].

Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Lessinqin təhkiyə üslubu və ortaya qoyduğu ideyalar sufi təlimi ilə çox bağlıdır. Bəşəriyyətin əsasən XX əsrdə üzləşdiyi problemləri təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyan Doris Lessinq onların həlli yollarını da məhz Şərq təfəkkürünün bəhrəsi olan sufi fəlsəfəsində tapır. Bütövlükdə həmin yanaşma daha müasir tənqidi ədəbiyyatda bir qədər də geniş təhlil olunur. Məsələn, Li Edvards (Lee R. Edwards) özünün *“Ruhi xəstə qəhrəman kimi: qadın qəhrəmanlığı və funksional forma”* (*“Psyche as Hero: Female Heroism and Fictional Form”*, 1984) adlı yazısında Lessinqin üslubunu belə təhlil edir: *“Realist roman özünün məntiqə, təsadüfiliyə və rasionallığa sadiqliyi ilə tədricən Lessinqin inkişaf etdirdiyi formada geridə qalmağa başladı - belə ki, onlar müəllifin müəyyənləşdirmək istədiyi çözümlərə qarşı olurdu. Yeni şərab köhnə qabları çatladır”* – *“The realistic novel, with its commitment to logic, causality, and rationality, was gradually strained beyond containment by Lessing’s developing awareness that these commitments worked against the solutions she was beginning to define. The new wine threatened the old bottles”* [82, s.272].

Əlbəttə ki, yeni – fərqli texnikadan söz açdıqda sufi təliminin özündə formaya verilən dəyəri unutmaq olmaz. Ümumiyyətlə, sufilikdə heç bir zərrə, heç bir element əhəmiyyətsiz sayılmır. Amma əlbəttə ki, onun dəyərləndirilməsi fərqli çözümdə ola

bilir. Eləcə də forma. Bu da birmənalı olaraq qəbul olunmalıdır ki, Lessinq əsərlərinin məzmununu təkmilləşdirmək və onu sufi ideyalar üzərində qurmaq niyyətini qarşısına məqsəd qoyduğu bir halda, onun formasını dəyişməmiş qala bilməzdi. Bunu biz sufilərin rənglərə, səslərə və formanın fərqli təzahürlərinə verdiyi önəmdə belə görə bilərik. Sufi təlimində hər rəngin müəyyən ruh halına necə uyğun gəldiyi haqda artıq bəhs etmişdik. Hətta tədqiqatımızda bununla bağlı “Şikəstə”dən də nümunələr vardır. Bəs Lessinq özü forma haqda nə düşünür? Forma onun üçün nə dərəcədə önəmlidir? Bu məsələni onun “Yumurtaya nə bənzəyir və yumurta nədir?” (“What Looks Like an Egg and Is an Egg?”) adlı kitabından kiçik bir parça ilə ifadə etmək mümkündür. *“Sufilər özləri də arabir qeyd edirlər ki, onlar induktivlikdən çox təqdimat və effektivliyə daha çox maraqlı olurlar. Beləliklə, onların yazıları “şərabın rəngi şüşənin rəngi ilə eynidir” kimi ifadələrlə zəngindir”* – *“The Sufis themselves seldom conceal that they are concerned with presentation and effectiveness, not indoctrination. Hence their writings are abundant with phrases like ‘The colour of the wine is the same as the color of the bottle’* [127, s.2]. Öz müəllimi hesab etdiyi İdris Şahdan öyrəndikləri əsnasında qələmə aldığı həmin kitabdan oxuduğumuz parçadan da aydın olduğu kimi, ədib sufilikdə formanın əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirir və məhz bu səbəbdən də, həmin ideyaları ifadə edəcək silsiləsini də daha öncəki əsərlərindən köklü şəkildə fərqlənə biləcək formada, necə deyərlər, onun mahiyyətinə uyğun formada yazmağı qərara alır. Ədibin sözləri ilə desək, şərabın qabı şərab rəngində olduğu kimi, fəlsəfi təhlillərlə zəngin bir əsər də, realist janrda yazıla bilməzdi yəqin ki...

Elizabet Maslenin (Elizabeth Maslen) “Üç romanda təhkiyəçilər və oxucular” (“Narrators and Readers in Three Novels”, 1986) adlı araşdırmasında qeyd etdiyi kimi, *“Lessinq təhkiyədə fərqli səslərdən istifadə edir ki, linqvistik keçidləri göstərə, onları təhlil edə və onları sınaqdan keçirə bilsin. Daha sonrakı əsərlərində o öz oxucularına daha böyük tələblər qoyaraq təhkiyəçinin səsinin nə demək istədiyini anlamaq üçün çalışdırır”* – *“Lessing uses a variety of narrative voices to demonstrate linguistic traps, to exploit them, or to probe them. In her later works she*

makes ever increasing demands on her readers to work out for themselves what her narrative voices are up to” [107, s.4].

Beləliklə, narrativ üslublar baxımından Lessinq “Arqosdakı Kanopus”da tam yeni yollardan istifadə edir. Lakin bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, biz formaya diqqət yetirilməsi dedikdə, heç də ədəbiyyatşünaslıqda adət etdiyimiz, modernist və ya postmodernist texnikaları nəzərdə tutmuruq. Bizim halda forma özünü fikirlərin ifadə tərzində, təhkiyə zamanı ayrı-ayrı fikirlərin hətta forma ilə vurğulanmasında büruzə verir, yəni bəzən hər hansı maraqlı mülahizə doğura biləcək fikri müəllif şeir parçasında belə vermiş ola bilər və s. Əlbəttə ki, bu ədibin əsəri yaradarkən təsirlənmiş olduğu sufilikdən, bütövlükdə Şərq fəlsəfəsinin təsirindən qidalanan bir cəhətdir. Bunların vasitəsilə ədib oxucularını yeni dünya və beləcə yeni dünyagörüşü, yeni baxış tərzini ilə tanış etməyə çalışır. Nəticədə, həm forması, həm də dili ilə dərin sufizm fəlsəfəsi – Lessinq ideologiyası prizmasından özünəməxsus, təkrar olunmaz, hətta ədibin özünün belə daha öncə təkrarlamamış olduğu üslubda oxucuya çatdırılır. Bu əlbəttə ki, çox təhlükəli bir məqamdır. Doris Lessinq də aydın görürdü ki, illərin zəhməti bahasına qazanmış olduğu oxucu auditoriyasına tamamilə fərqli bir mövzu təqdim etdikdə ehtiyatlı olmağa dəyər. Lakin mövzunun dərinliyini, onun ədəbi dəyərini dərk edən ədib bu addımı atmağı tərcih edir. Nensi Hardinin (Nancy Hardin) sözləri ilə desək, *“dayanın və müasir şəraitdən kənarında biz bu dərəcədə bacarıqla proqramlaşdırıldığımız rollardan oyana bilərik”* – *“break out and away from contemporary conditioning we can awaken from the roles to which we have been so skillfully programmed”* [67, s.324-325]. Həqiqətən də, fərqli tərz sanki ancaq “sevgi hekayələri” oxumağa alışmış oxucunu proqramlaşmadan azad edir və yeni formada təqdim olunan kənar bir dünyada özünü tapmağa, dünyasını dərk etməyə ona yardımçı olur.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Cenifer Pals da həmçinin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər”ə daxil olan romanları təhlil edərək göstərir ki, burada Lessinqin təqdim etdiyi önəmli hadisələrin arasında əlaqələrin əsas məqsədi onların qayəsində duran ortaq səbəblərdir. Həmin istiqamətdə təhlillərini genişləndirərək tədqiqatçı bu “təsadüfi əlaqələri” üç mərhələyə ayırır: birinci mərhələdə, *“təhkiyəçi spontan və*

aydın şəkildə keçmiş təcrübəsini təhlil edərək onu (münasibətlər, həyat mərhələləri və s.) daha geniş anlamda, mənlik və ya identiklik aspektinə münasibətdə sırası mahiyyətinin təminatı kimi müəyyənləşdirir” – *“the narrator spontaneously and explicitly interprets an aspect of the past experience, broadly defined (e.g. relationships, life stages etc.) as having enduring causal meaning in relation to an aspect of the self or identity”* [114, s.179].

İkincidə, mənlik şüurunun formalaşması ilə artıq onun təbiətinə, məfhumların əhəmiyyətliliyinə yönəlmiş mülahizələr yer alır. Artıq üçüncü mərhələdə, *“insanın həyatı hekayəsi daxilində mövcud çoxsaylı təsadüfi münasibətlər zəminində özünü yaratmanın qaydalarını müəyyənləşdirmə”* – *“identifying patterns of self making across multiple causal connections within a person’s life story”* [114, s.180] gerçəkləşir. Bu mərhələlərdən keçən oxucu təkcə özünə aid deyil, daha ümumbəşəri problemlərə də fərqli yanaşmış olur.

3.1.1. Doris Lessinqin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda sufi görüşləri

Lessinq ədəbi irsinə aid edilən əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə daha sonralar yazıçının əsas ədəbi priyomlarından olacaq müəyyən dərəcədə elmi fantastikayla və bəzi sufi notlarla da rastlaşmaq mümkündür. Lakin buna baxmayaraq yazarın sufi və elmi-fantastik düşüncə tərzini ən mükəmməl formada onun yaradıcılığının üçüncü mərhələsini özündə ehtiva edən “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” silsiləsidir.

Onun ədəbi irsinə aid olan əsərlər necə geniş spektrli problemlərə müraciət etdiyindən xəbər verir. Bu hələ də çiçəklənən ədəbi irs özündə bir sıra ideyaları – həm müəyyən mənada feminizmi, həm bir sıra əsərlərində kommunizmi və bizim tədqiqatlarımızda daha çox önəm verdiyimiz Şərqi dünyagörüşü tərzini, özünəməxsus sufi ideyaları ehtiva edir.

“Qızıl gündəlik”dən sonra işıq üzünü görən, sosial təzyiqli və dezintegrasiyaya məruz qalan individum mövzusunda olan bir neçə romandan sonra Lessinq elmi-fantastik əsərlər toplusu olan “Arqosdakı Kanopus” silsiləsini ərsəyə gətirir. Bu

silsilədə yazıçı kosmik erada öz mövcudluğunu davam etdirən varlıqların və solumların tərəqqisini və daha sonrakı iflasını izləməyə imkan yaradır.

“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda Şərq ideyalarının təsirinin araşdırılması bizim qarşımızda duran ən önəmli məsələlərdən biridir. Müəyyən mənada D.Lessinqin ədəbi irsi insan psixologiyasının mistik təsviri olan sufi dünyagörüşünü özündə ehtiva edən ən bariz nümunələrdəndir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, İdris Şahdan mənbelənən bu fikirlər əsasən sufizmin “daxili kainat” məfhumuna əsaslanır. Beləcə Lessinq sanki fərdlərin taleyilə cəmiyyətin taleyi arasındakı qaçılmaz bağı təcəssüm etdirir. Doris Lessinq özü də bu prizmadan yanaşan zaman yaradıcılığına daxil olan əsərlər arasında ən çox “Arqosdakı Kanopus” toplusuna önəm verirdi, onu yüksək qiymətləndirirdi. Bu romanlar ulduzlararası cəmiyyətlərin yüksək inkişaf səviyyəsini təsvir etməklə digər aləmlərin və həmçinin Yer planetinin də təkamülünü vurğulamağa çalışmışdır. Bənzər ideyalara digər kosmik fantastika yazarlarının da əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, Lessinq ədəbi irsi ilə daha yaxından tanış olduqda üzə çıxan kosmik və həmçinin daxili fantastika ideyasının sufi ideyalardan bəhrələnməsi onun yaradıcılığının daha öncəki mərhələlərində də öz təzahürünü tapır. Məsələn, “Sağ qalanın xatirələri” əsəri bir sıra ədəbi tənqidçilərin fikrincə, məhz belələrindəndir. Qəribəsi odur ki, Doris Lessinqin ümumi yaradıcılıq tarixçəsinə nəzər saldıqda, onun daha öncə qeyd etdiyimiz ədəbi irs mərhələlərindən də məlum olduğu kimi, bu yazıçı sufizmə məhz kommunizmdən sonra gəlmişdir. Yəni aydın olur ki, ədib məhz kommunist ideyalarının və marksist ideyaların şəxsiyyətin daxili aləmi anlayışının özünü doğrultmaması fikirləri ilə tanış olduqdan sonra, bunu araşdır-aşaşdır-aşaşdır-aşaşdır nəticə etibari ilə sufizm dəryasına qərql olmuşdur. Doğrudur, onun “sufi” anlayışını Şərq sufi təfəkkürü ilə eyniləşdirmək doğru olmaz. Yazıçı bu fikirlərini daha çox kosmik bəşəri fikirləri ilə çulğalaşmış şəkildə oxucusuna təqdim etmişdir.

“Arqosdakı Kanopus” silsiləsində yazıçı kosmik erada öz mövcudluğunu davam etdirən varlıqların və solumların tərəqqisini və daha sonrakı iflasını izləməyə imkan yaradır.

3.1.2. “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda narratoloji texnikalar

“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusuna daxil olan bütün əsərlər qeydlərdən, məruzələrdən və s. bu kimi hissələrdən ibarətdir. Bu parçalar bir-biri ilə faktiki olaraq uzlaşmasa da, mahiyyətcə oxucuya eyni hekayəni dərk etməyə kömək edir. Bəs həmin fərqli narrativ texnika nədir? Əsasən tədqiqatlar aparmaq və qarşısına qoyulan tapşırığı yerinə yetirmək üçün fərqli planetlərə agent göndərilən bir obrazın “Cohor”un apardığı qeydlər əsasında qurulan bu gündəlik tipli “dəftərçə” “Şikəstə”də əsas süjet xəttini təşkil edir. Bütün kənar informasiyalar, obrazlar, mülahizələr sanki həmin rəsmi məlumatlara münasibət kimi təqdim olunur. Həmin tamamilə yad aləmdə bəşər övladı özünü tapa bilir. Syuzan Lanser (Susan Lanser) özünün “Təhkiyə aktı: Nəsrə nöqteyi nəzərlər” (“The Narrative Act: Points of View in Prose Fiction”, 1981) adlı araşdırmasında belə bir qeyd aparmışdır: *“ekstra-təhkiyyəçi səsi tarixin ontoloji statusunu daşdığına görə, o şərti fəvqəl mətn hüququna malikdir. Mətnin yaratdığı bütün digər səslər ona qoşulur”* – *“because the extra-fictional voice carries the ontological status of history, it conventionally serves as the ultimate textual authority. All other voices that the text creates are subordinate to it”* [81, s.128]. Bu fikirdən də görüldüyü kimi, əslində qeydlər səviyyəsində aparılan bir təhkiyə birbaşa obrazın düşüncələri, təlatümləri və hissələrini göstərmədən, əslində baş qəhrəmanı kənardan müşahidə etməklə hadisələrin gərginliyini yaşamaq imkanı verir.

Müge Qalın öz araşdırmasında bu cəhəti “metafantastik element” adlandırır. Onun fikrincə, həmin elementlər faktiki fantastik ədəbiyyat elementi olsa da, əslində sırf müasiri olduğumuz bir dövrü təsvir edir. *“Bir çox məqamlarda bizə dogma olan Yer kürəsini xatırladan bir dünya ilə tanış olduqda oxucu realistik bir mühitə düşür; buna baxmayaraq, burada oxucu dərhal ona tanış olan zaman və məkan qanunlarından kənar olan mistik ortamla üz-üzə gəlir”* [59, s.24]. Bu fikirlə razılaşmamaq çətindir. Belə ki, həqiqətən də, daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, bir çox cəhətlərinə görə Yer kürəsini xatırladan aləm oxucunu sanki öncədən hadisələrin gedişatından xəbərdar olacağına inandırır. Lakin dərhal hansısa fantastik bir element,

məsələn, zaman və ya məkan anlayışlarının bizə uyğun olmayan şəkildə dəyişməsi, dərk olunması oxucunu çaşqın salır və onu cərəyan edəcək hadisələrdə maraqlı edir. Əsərdəki fərqli əqidəli qalaktikalar: keçmiş utopik - Rohanda və müasir - Şikəstə bir əsas məqsəd daşıyır. Həmin məqsəd auditoriya üçün adi olmayan təhkiyə texnikalarından istifadə etməklə onun diqqətini cəlb etmək və sonda ona əsərin qayəsində duran dərin fəlsəfəni – ələlxüsus da Şərq dünyasının incilərindən sayılan sufizm fəlsəfəsini çatdırmaqdan ibarətdir. Lakin bu o demək deyil ki, əsərdə ortaya qoyulan mövzu yalnız sufilikdir. Xeyr, əsəri təhlil etdikcə fərqli fəlsəfi ideyaların, hətta sosial, dini dünyagörüşünün ustalıqla uzlaşdığına şahidi oluruq. Belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bütün bu sintezlərlə ədib məqsədinin hansısa konkret fəlsəfəni təbliğ etmək olmadığını göstərməyə çalışır. Onun məqsədi doğru bildiyi fikirləri və mülahizələri oxucuya çatdırmaq və nəticəni də elə oxucunun öz öhdəsinə buraxmaqdan ibarətdir. Rut Uittaker (Ruth Whittaker, 1988) Doris Lessinqin üslubuna dair araşdırmaları zamanı qeyd edir ki, *“Düşünürəm ki, fantastik, mistik, arxetipik və simvolik olanların sadəcə bir ədəbi cəhət kimi bizi reallığın çatışmazlıqlarından xəbərdar etməyə çalışmadığını, ədibin öz dühasında bu ifadələrdən istifadə edərək gündəlik dünyamızdan kənar olan özünün digər gerçəkliyini çatdırmağa çalışdığını dərk etməyimiz vacibdir”* – *“I think it is important to understand that the fantastic, the mystic, the archetypal and the symbolic, not merely as literary devices to alert us to the paucity of realism, but because she genuinely needs those modes of expression to convey her experience of another dimension than that of the everyday world”* [146, s.76].

Tədqiqatçı mistikanı, simvolikanı və ya arxetipləri təsadüfən qeyd etmir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə Şərq fəlsəfəsi ilə bərabər, Avropa fəlsəfi ənənələri də dərinlən əks olunur. İstər ümumi fəlsəfi anlayışlar, istərsə də konkret olaraq Yunqun arxetipləri, istər ümumi transendental yanaşmalar, istərsə də İslami görüşlər, xristianlıq və hətta qismən də digər təriqətlər – “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda hər birindən bir cəhət tapmaq mümkündür.

Heç şübhəsiz, istənilən ideyanı və ya fikri çatdırmaq üçün yazıçı obrazların dilindən istifadə etməlidir. Felanın 2008-ci ildə apardığı təhlillərə əsasən, “Şikəstə”

romanında üç tip obraz mövcuddur: təqdimatçı obrazlar (representational characters), səthi xarakterlər (superficial characters) və əsas obrazlar (foundational characters) [115, s. 11]. Əsərlə yaxından tanış olduqda bu fikirlə razılışmaya bilmirsən. Lessinq müxtəlif obrazlar vasitəsilə sufiliyin müxtəlif məqamlarını izah edir. *“Gənclər çox zaman aydın düşünürlər, lakin onlar yaşlaşdıqca bu, azalır və korlanır. O, təfəkkürünün bir hissəsində hələ də saxlayırdı ki, o bu və ya digər bir şey etmək üçün “təyin olunub”. O, bunun təmiz və çirklənməmiş olduğunu hiss edirdi, lakin yaşlandıqca daha tez-tez və daha dərinlən düşündükdə, bunun “qeyri-praktik” olduğunu anlayırdı”* – *“The young often have moments of clear thinking, which as they grow older become fewer, and muddied. He had kept alive in some part of him a knowledge that he was “destined” to do something or other. He felt this as pure and unsullied, but - more often and more deeply as he grew older “impractical”* [91, s. 142].

Əsərdən göstərilən parçadan da aydın olur ki, Cohor həmin sıralanmada üçüncü qisim xarakterlərə aiddir. O əsərin əsas qayəsini təşkil edən sufilik ideyalarının tərənnümçüsüdür. Məhz onun vasitəsi ilə ədib öz fəlsəfəsini, dünyaduyumunu oxucusuna çatdırmağa çalışır. Əlbəttə, burda müxtəlif obrazlar mövcuddur və onların rolu da müxtəlifdir. Məsələn, Reyçil obrazı daha çox səthi obraz hesab oluna bilər. Belə ki, onun əsərdə əsas rolu gündəliklərin müəllifi olmasından ibarətdir. Yəni əslində, onun öz qərarları, fikirləri, mülahizələrindən çox, onun gördükləri və şahid olduqları oxucu üçün önəmlidir. Onun süjet boyunca şəxsən təsir edə biləcəyi bir məqam olmasa da, vasitəçi kimi həmin hadisələri çatdırmaq mövqeyi danılmazdır.

Məsələ həm də ondadır ki, sufi ideyalarının təcəssümçüsü kimi çıxış edən Cohor passiv obraz deyil. O, öz fikirləri, tərəddüdləri, müddəaları ilə oxucunu düşünməyə vadar edir. Lessinqin əsas sufi fikirlərini səsləndirən Cohor oxucunu bunu qeyd-şərtsiz qəbul etməyə məcbur etmir. O, “Qeydlər” (“Notes”) hissəsindəki mülahizələri, “Məruzə” (“Report”) bölməsindəki nəticələri ilə oxucunu onunla birgə nəticə çıxarmağa dəvət edir.

Müqəddəs Qalın Lessinqin yaratdığı xarakterlər və onların əsərdəki rolu haqqında belə bir fikir irəli sürür: *“Lessinqin kosmik fantastikaya doğru istiqamətlənməsi*

göstərir ki, o xarakterlərin dramatik rolunda bir o qədər də maraqlı deyil və onun üçün xarakterlər fərqli açar ideyaları izah etmək üçün prototiplərdir” [59, s.56]. Aydın məsələdir ki, doğru istiqamətdə aparılmış bu təhlilin nəticələrinə görə, bizə Cohor deyil, onun fikirləri, davranışı, problemlərdən göstərdiyi çıxış yolları, Tofiq deyil, onun düşdüyü gərgin vəziyyətin səbəbləri, xeyli sayda adsız obrazlar deyil, onların problemərinin kökü önəmlidir. Belə ki, onlar sadəcə bir vasitəçidir. Lakin bir məqamı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, ədəbiyyat özü bir vasitədir. İstənilən ədəbiyyat xadimi əsl sənət əsəri yaratmaqla orda yaratdığı obrazı oxucunun yaddaşına yazmağa çalışır. Ədibin əsas məqsədi əsərdə qoyduğu ideyanı oxucuya çatdırmaqdır və xarakterlər bu baxımdan sadəcə vasitəçilərdir. Bir sözlə, reallığı fantastik kontekstə salmaqla Lessinq sadəcə maraqlı süjeti olacaq bir əsər yaratmaq məqsədi güdmürdü. Əsl məqsəd illərlə topladığı, araşdırdığı, özü üçün ideoloji vəhdət halına gətirməyə çalışdığı bir sufi fəlsəfəsini, elə sufiliyə xas formada, obraz baxımından da uyğun şəkildə “Şikəstə”də ehtiva edə bilmək idi.

Əsərlərindəki həmin sufi texnikasından bəhs edərkən Lessinq burada istifadə etdiyi təhkiyə texnikasını “çin qutusu”na bənzədir. “Arqosda Kanopus: Arxivlər”i oxuduqda buradakı sətraltı mənaları, daha dərin laylarda gizlənən ideyaları görmək mümkündür.

Bu cəhət də bayaq qeyd etdiyimiz kimi, sufi texnikasıdır. Bu cəhəti tədqiq edərkən Müge Qalin vurğulayır: *“Bu sufi hekayələrin çoxölçülü xarakterindən irəli gəlir ki, oxuduqca əsəri mürəkkəb və hələ aşkarlanmalı xeyli sayda səviyyələri olan biri kimi qəbul edirik” [59, s.57].* Lakin burdan yanlış olaraq belə nəticə çıxarıla bilər ki, belə mürəkkəbliyin məqsədi oxucuda maraq oyatmaqdır. Əslində isə bunun məqsədi sadəcə əyləncə deyil, əsas məqsəd dərin humanist ideyaları, sufi konsepsiyaları əxz etməyi oxucunun öz həvaləsinə buraxmaqdan ibarətdir.

3.2. “Şikəstə” romanı və Şərq

3.2.1. “Şikəstə” romanı allegorik Sufi simvolu kimi

Avropa və eləcə də, dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Doris Mey Teylor yaradıcılığının son dönəmlərində ərsəyə gələn kosmik-fantastika janrlı toplu – “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər”in birinci hissəsi “Şikəstə” adlanır. Əsər mahiyyətə geniş məzmunlu fəlsəfi məsələlərlə bağlı mülahizələrlə yadda qalır. Burada bir insan məfhumunun mahiyyəti, insanın bu kəhkəşanda tənha olub-olmaması, tanrı anlayışı, onun varlığına dair mülahizələr geniş şəkildə müzakirə olunur. Yaradıcılığı əsrin ortalarına təsadüf edən Marqarit Yanqın sözləri ilə desək, bu nəsr nümunəsi *“musiqi, həyat və ilahiyyatın əhatəli ifadəsidir”* – *“a vast undertow of music and momentum and theology”* [101].

Ümumiyyətlə, ilk baxışdan əsər bir neçə səmavi kitabın, əsasən də “Əhdi Ətiqin” və eyni zamanda sufi ideyaların yenidən işlənməsini xatırladır, burada xeyir və şər qüvvələri kainatdakı digər planetlərin mübarizəsi kimi simvolizə olunur. İlk baxışdan “Əhdi Ətiq”də təsvir olunan hadisələri hər hansı bir əsərdə, ələlxüsus da elmi (kosmik)-fantastik bir romanda yeni yanaşmada təsvir etmək mürəkkəb görünür. Lakin əsərlə tanışlıq bu şübhələri tamamilə aradan qaldırır.

Bununla yanaşı, digər maraqlı məqam da ondan ibarətdir ki, ədib romanda azadlıq, bərabərlik və digər bu kimi məsələlərə yer verməyə nail olmuşdur. Romanda yazıçı tərəfindən Yer kürəsinin prototipi kimi təqdim edilən Şikəstə (Shikasta) planetində yad planetlilər məskunlaşmışdır və onlar buradakı canlıların təkamülü ilə məşğul olurlar. Əsərdə təbiətlə kosmosun sıx bağlılığı, planetin inkişaf mərhələləri və həmin müddətdə planetin və onun sakinlərinin mövcudluğu haqqında söhbət gedir. Müəllif dövrün əsas sosial məsələlərini tənqid atəşinə tutur, burada dolayısı ilə fərqli irqlərə qarşı basqını, əsas dini toqquşmalar və hökmranlıq problemlərini əsərinin aparıcı ideyalarına çevirir. Yazıçı bu yolla oxucusuna çatdırmağa çalışır ki, onun “şikəstəli” adını verdiyi yerin sakinləri görmək iqtidarında olsalar da, əslində kordurlar, eşitmə qabiliyyətinə malik olsalar da, əslində kardırlar, əhatələrində olan insanlara istər yaxın, istərsə də uzaq əlaqədə olanlara qarşı laqeyddirlər. Əslində, onların və planetlərinin də adı (Şikəstə) məhz bunu ifadə etmək məqsədini güdür. Bu əsər ümumilikdə “Əhdi əhtiq”ə, gnostisizmə, sufizmə əsaslanır. Daha doğrusu, yazıçı əsərlərini yazdığı müddətdə bu mənbələrdən geniş qaynaqlanmışdır. Zənnimizcə, ən

maraqlı paralellər də elə bu mənbələrlə “Arqodakı Kanopus” arasında gedir. Həm “Əhdi-ətiq”də, həm də “Quran”da olan Nuh peyğəmbərin hekayəsinə baxaq. Gələcək fəlakətdən qorunmaq üçün ona inananlara kömək edən peyğəmbərlə, III Dünya Müharibəsi və nüvə müharibələri zamanı ona inanıb öz kökündən tamamən qopmamışları ətrafına toplayan Corc Şerban çox gözəl müqayisə oluna bilər. Yaxud digər bir məsələ, sufilikdəki dörd mərhələli təmizlənmə, saflaşma ilə bir qədər başqa formatda ifadə olunan Kanop qalaktikasındakı reinkarnasiya məsələsidir. Nəhayət, “SOWF” və bu kimi bir neçə qaranlıq qalan məqamlar romanda gnostisizmə yaxınlaşan mövzulardır. “SOWF” - ilk baxışdan sırf müəllif təxəyyülündən süzülən bir kəlmə təsəvvürü yaratsa da, daha dəqiq araşdırma zamanı onun da sufi simvol olduğu aydın olur. Onun “sovf”- sufi terminin əsasında duran sözlə faktiki eynilik təşkil etməsi bu simvolikanın əsasını təşkil edir. SOWF formaca – sufiliyin ilkin formasını, mənacə sufiliyin ideyasını tərənnüm etdirir. Özünüdərk qırmızı xətt kimi həm SOWF, həm də Sufilikdə əsas fikir olaraq qeyd olunur.

Yəni bu toplu Lessinqin dünyagörüşünü, demək olar ki, özündə tam şəkildə ehtiva edir. Həm onun qanından gələn sivillik və hər şeyi elmiləşdirmək istəyi, həm də onun uşaqlıqdan canına-qanına işləmiş Şərq ruhu, Şərq təfəkkür tərzini burada qəribə vəhdətdə çulğadır.

Elə əsərin adı da Şərq mənbələrindəndir. “Şikəsteyi-nasiri” fars kolleqrafiya növünün adıdır, mənası isə sınımış, qırılmış deməkdir. Bəlkə də, ədib bu adla sınıraq qəribə olsa da, daha da möhtəşəmləşən, gözəlləşən ideyasını vermək istəmişdir. Yəni bu yazı üslubu sınıraq daha gözə xoş vəziyyət aldığı kimi, Şikəstə planeti də məhv edilərək əvəzində daha mükəmməl bəşəri insanlarla məskunlaşdırılacaq. Bunu başa düşmək üçün əsərin süjeti ilə tanış olmaq daha məqsədəuyğundur.

Kanop qalaktikası gənc Rohanda (bəhrəli) planetini öz müstəmləkəsi edir. Oranın doğma sakinlərinin təkamülünü sürətləndirərək onların genlərini də təkmilləşdirməklə məşğul olur. Lakin bir məqam da var. Planet Kanopdan gələn SOWF (substance-of-we-feeling) (biz-hissinin-substansiyası) mənbəyindən qidalanır. Bir anda bu əlaqə kəsilir. Rohanda Sirius və Putiora adlı iki fərqli qalaktikaların işğalına məruz qalır. Sirius bu planeti elmi-tədqiqatları üçün istəsə də, Putiora

Şammat planeti vasitəsilə orada öz şər qüvvələrini yayır. SOWF-dan təcrid olunmuş Rohanda sakinləri isə “degenerativ xəstəliyinə” tutulurlar, artıq planet tarixinin XX əsrində müharibələr və daxili çəkişmələr onu məhvə aparır.

Bütün bunlara görə Kanop qalaktikası Rohanda adını Şikəstə adı ilə əvəz edir və ora nümayəndə göndərir ki, tamamilə öz mənşəyindən uzaqlaşdırılmamış doğma sakinləri Şikəstədən öncəki dövrdəki vəziyyətə qaytarsın. Bu şəxs Corc Şerbandır. O, işsizliyin, anarxiyanın yayıldığı zaman bu planetə gəlir və gənclərin hərəkətində müstəsna rol oynayır. III Dünya Müharibəsi ərəfəsində Şerban az sayda ümidverici şikəstəliləri gözlənilən nüvə partlayışından gizlədir. Şammat bütün bu törətdiyi dəhşətlərdən sonra planeti sərbəst buraxır və Kanop sağ qalmış məhdud saylı şikəstəlilərlə birgə orada yeni həyat və SOWF axını yaradır.

Doris Lessinq heç zaman Şikəstənin alleqorik Yer planeti olduğunu qeyd etməsə də, şikəstəlilərin bəzi yazdığı sənədlər Yerə real coğrafi məkanları ilə eynidir. Ümumiyyətlə, tək coğrafi yer adları yox, başqa məqamlar da Yerə uyğunluğu xatırladır. Bu ən parlaq şəkildə özünü Şikəstə planetinin yaranışından müvəqqəti məğlubiyyətinə qədər olan təkamül yolunun yer planetinin inkişaf tarixi ilə uyğunluğunda göstərir. Yerdə olduğu kimi, Rohanda da milyon illər öncə yaranmışdır və yalnız iyirmi əsr öncə deqradasiya mərhələsinə addım atmış və bu da “ilahi” – səmavi qüvvədən məhrum olması səbəbindən baş vermişdir. Orada da sakinlər həyatlarının amalını unudub robotlaşmışlar. Sanki həyat doğulub, böyüyüb, işləyib, dünyasını dəyişməkdir. Həyatdan zövq almaq, ilahi nuru arzulamaq unudulmuşdur. Beləcə aydın olur ki, D.Lessinq, bu kitabla bəşəriyyəti ayıltmaq, onun gözlərini həqiqətin üzünə açmaq niyyətindədir.

Qeyd olunması önəmli olan digər məqam ondan ibarətdir ki, Şikəstənin bədbəxt taleyi obyektivliyi ilə seçilir. Lakin bu zaman əsərdəki məruzələrin müəllifi Cohor və ondan istifadə edərək oxucuya öz mülahizələrini və təxəyyül aləmini çatdırmağa çalışan Lessinq həddini aşan oxşarlıqla əsərin süjetini ağırlaşdırmır. Sanki oxuduqca yeni məkanın mövcudluğuna inanırsan, lakin eyni zamanda hər bir baş verən hadisə oxucunu olanları özünüküləşdirməyə vadar edir. Bu cəhətlər əsəri sadəcə oxunaqlı deyil, həm də lazımlı edir.

Romanda xeyirxah qüvvələrin simvolu kimi Sirius və Kanopus adlı qalaktik imperiyaları və şər qüvvələrin təcəssümü kimi Şammat imperiyası təqdim olunur. Əgər birincilər tədqiqat və təcrübə obyektini olan Rohanda (daha sonrakı Şikəstə) planetinin rifahı naminə addımlar atırlarsa, Şammat əksinə oradakı əziyyət və zülmərlə qidalanır və beləcə roman bu imperiyaların mübarizə meydanına çevrilir.

Əsərin süjetinə gəldikdə, Yer planetinin prototipi olan Rohanda Sirius və Kanopusun himayəsi altında çiçəklənirdi. Əsərdə göstərilir ki, planetin sakinləri yad planetlilərin törəmələridir və məhz onlar Rohandanın ilk sakinləri olmuşlar. Yeri gəlmişkən, Lessinq əsərdə göstərir ki, həmin ilkin sakinlər min illərlə yaşamışlar və məhz bu səbəbdən də təhtəlsüz səviyyədə biz cavan ikən hələ də düşünürük ki, əbədi yaşayacağıq.

Rohanda planetinin yaşamaq və təcrübələr aparmaq üçün seçilməsi də təsadüfi deyil, əslində bütün bunlar Kanopus imperiyasının düşünülmüş bir addımıdır, onlar həmin planeti iyirmi min il ərzində təkamül səviyyəsinin lazımı dərəcəsinə çatdırıb onu öz qalaktikalarında məhv olmaq üzrə olan bir planeti əvəz etmək üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Lakin qəflətən kosmik kataklizm baş verir və bir zamanlar çiçəklənən, ən gözəl planetlərdən sayılan Rohanda “sınımış” Şikəstəyə çevrilir. Nəticədə zaman ötdükcə deqradasiyaya məruz qalan şikəstəlilər bir-birindən uzaqlaşır, yadlaşır, nəsil-dən-nəslə daha qəddar və acımasız olurlar. Belə olan təqdirdə, kosmik böhranlardan enerji alan Şammat imperiyası bu planetə daha da yaxınlaşaraq insanların mənfi emosiyaları ilə qidalanmağa başlayır.

Bununla belə, həmin vəziyyət Kanopusu da laqeyd buraxmır. Onlar minilliklər boyunca təkmilləşdirdikləri Rohanda sakinlərinin yanına enir. Əsərdə həmin hissə belə təsvir olunur: *“Mən Birincidən Beşinci Zonaya doğru bütün obyektiv göstəricilərimi minimuma endirib keçdim. Mən onlara (şikəstəlilərə) müxtəlif vaxtlarda baş çəkmişdim və onlar həyat eşqi ilə doludur...”* – *“I passed through Zones One to Five with all my inputs held to a minimum. I have visited them (shikastanians) at various times, and they are lively...”* [91, s.36].

Onlar beləcə vaxtaşırı planetin sakinlərini biri-birinə qarşı xeyirxah münasibətdə olmağa, özlərinə, ətrafdakılara və əsasən də təbiətə ziyan vurmamağa və bununla da

Şammatı qidalandırmamağa çağırırlar. Adı çəkilən səhnələrlə yanaşı, Yer planetinin tarixinə dair də paralellər aparılır, burada kosmik kataklizmdən sonra öz mövcudluğunu davam etdirən aciz tayfalar və dünyanı su basması kimi məsələlər də yazıçının diqqətindən kənar qalmır.

Lessinqin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda və ələlxüsus da “Şikəstə” romanında rəmzi əhəmiyyət kəsb edən əsas elementlərdən biri də müharibələrdir. Biz artıq bu tədqiqatımızda əsərdəki dünya müharibələri və soyuq müharibə məqamlarının müəllif tərəfindən istifadə olunması məsələsinə toxunmuşduq. Lakin hazırda onu bir başqa aspektdən təhlilə cəlb etmək istərdik. Əsərdəki apokaliptik ideyaların pafosunu artırmaq, əsərdə cərəyan edən hadisələri yer planetinin tarixinə uyğunlaşdırmaq, oxucunu fərdi və kollektiv identifiklik mövzusunda mülahizələr yürütməyə vadar etmək və s. bu kimi məsələlərin qarşıya qoyulmasında əvəzsiz rolu olan bu elementlər əlbəttə ki, əsərdə təsadüfi mövqe tuta bilməzdi. Lessinq əsərində nəql etdiyi xaos və zorakılıq vasitəsi ilə insanlığı oyanışa və nəticələr çıxarmağa səsləyir. Erik Hobsboum (Eric Hobsbawn) XX əsr gerçəkliklərinin elmi-fantastik bir əsərdə bu tərzdə inikasını 2000-ci ildə nəşr etdirdiyi “Age of Extremes” adlı tədqiqatının predmeti seçməklə bu qənaətə gəlir ki, həmin tənəzzül mərhələsi bəşəriyyət tarixinin mövcud mərhələsində qaçılmaz, eyni zamanda əhəmiyyətli bir məqamıdır. *“(böhranın) təbiəti tam aydın deyildi və aşkar bir mexanizmi yox idi ki, bu tamamlansın, yaxud da nəzarət altında saxlanılsın” – “(crisis) whose nature was unclear, and without an obvious mechanism for either ending it or keeping it under control”* [72, s.562].

Əsərin ilk sətirləri artıq onun bəsit fantastik roman olmadığını bizə çatdırır. Müəllifin özü də qeyd etdiyi kimi, toplunun əhatə etdiyi süjeti hətta bir romana yerləşdirmək çətinidir [91, s.8]. Romanın adından tutmuş, onun baş qəhrəmanı, oradakı obraz və obyektlərə qədər hər bir məqamda gerçək həyatla paralellər aparmaq mümkündür.

Romanın adı – şikəstə mənşə etibarı ilə sadəcə fars sözü olmağı ilə deyil, həm də mənası ilə rəmzi şəkildə müəllifin ideyasını oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Şikəstə planetində verilən təsvirlər onun məhz yer planetinin prototipi olduğunu açıq-

aydın göstərir. *“Siz sferanın geniş bir hissəsində maye müşahidə edəcəksiniz. Həyatın inkişafı məhz bu mayenin üzərində qurulub. Bu planet onun səthindəki həyat haqqında heç nə bilmir: planetin özü haqqında fərqli mülahizələri var”* [91, s.16]. Əsərdən təqdim olunan parçadan da aydın göründüyü kimi, müəllif Şikəstə planetindəki maddəni məhz Yer planetinin okeanlarına paralel olaraq təqdim edir və orada qaynayan rəngarəng həyata işarə vuraraq şikəstəlilərin öz aləmləri barədə yanlış, daha doğrusu, bəsit məlumatla malik olduqlarını bildirir.

Ayrı-ayrı detallarla yanaşı, əsərdəki simvolika daha qlobal məqamlarda da özünü göstərir. Yer kürəsinin tarixi buna ən bariz nümunədir. Bəşər tarixində baş verən iki dünya müharibəsi və ağır həyat şəraiti kimi halların təsviri toplunun müxtəlif romanlarında yer almaqla oxucuya Şikəstə ilə Yer kürəsi arasında paralellər apara bilməyə kömək edir. Lakin bununla da kifayətlənməyən Doris Lessinq aparıcı ədəbi cərəyan olan postmodernizmin alternativ gerçəklik texnikasından istifadə etməklə, Fleminq, İşıquro sayağı yeni tarix yazır. Burada ədib müasir zamanımızın ən qorxulu yuxusu ola biləcək nüvə müharibəsini təsvir edərək bunu Üçüncü dünya müharibəsi adlandırır və tarix boyunca insanlığın peyğəmbərlər adlandırdığı insanları xatırladacaq xarakterlər vasitəsi ilə bəşəriyyətin qurtuluşunu axtarır. Bununla həm də postmodernizmin digər bir texnikası – pastijdən istifadə etməklə yazıçı müasir ədəbiyyatın ən yeni üslubları vasitəsi ilə ən qədim tarixli sufi konsepsiyası ilə həyatın mahiyyəti və məqsədi məsələsini inikas etdirmişdir. Beləcə *“Məhvölma əsrində”* (*“Century of Destruction”*) Şikəstəni xilas etməyə göndərilmiş Cohor qeyd edir ki: *“Biz burda vurğulamalıyıq ki, Şikəstənin əksər sakinləri kənardan yüz illik müharibə kimi dərk oluna biləcək, onların planetini demək olar ki, tamamilə dağıdacaq bir əsri yaşadıklarından xəbərdar deyildilər”* – *“Here we must emphasize that most of the inhabitants of Shikasta were not aware that they were living through what would be seen as a hundred-years’ war, the century that would bring their planet to almost total destruction”* [91, s.103].

Tədqiqatçıların fikrincə, Lessinq III Dünya müharibəsi ideyasını burada apokaliptik ideyanı ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, yaradıcılığı boyunca müharibə mövzusunda bir neçə dəfə müraciət edən yazıçı bu hadisəni kəskin

destruktiv hal hesab edərək, onun istənilən şəkildə bəşəriyyəti yalnız məhvə doğru sürükləməsi ideyasını dəfələrlə vurğulamışdır: *“Bizim hamımız müharibə tərəfindən yaradılmışıq, müharibə bizi əhatə etmişdi, sındırmışdı, lakin biz sanki bunu unutmuşuq”* – *“We are all of us made by war, twisted and warped by war, but we seem to forget it”* [94, s.10].

Ümumiyyətlə, sivilizasiyalar arası dialoqu ön plana çəkən müəllif hesab edir ki, mümkün utopik aləmi yaratmağa şikəstəliyə – öncəki Rohanda sakinlərinə məhz həmin müharibələr mane olur.

Müəllifin həyatından bildiyimiz kimi, Doris Mey Teylorun özü bilavasitə müharibə vəziyyətində yaşamış olmasa da, onun atası cəbhədə iştirak etmiş, anası isə tibb bacısı vəzifəsində çalışmışdır. Təbii ki, bütün bunlar onun təfəkküründə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Müharibənin insan təfəkkürünü destruktiv vəziyyətə gətirməsini qeyd etməklə Lessinq vurğulayır ki, *“lakin müharibə onu daha da pis etmişdi, vəssalam”* – *“but the war had made them worse, that was all”* [95, s.10]. Bu baxımdan “Dərimin altında” romanı daha maraqlıdır. Ədib məhz bu destruktiv cəhəti ön plana çəkməklə, ondan çıxış yolunu axtarır: *“Əgər biz müharibəni mümkünə etsək, dünya hərtərəfli və sağlam düşüncəli, möhtəşəm insanlarla dolacaq... Fikrimcə, mən utopiyada yaşayırdım, bir qismi ədəbiyyatdan, digər qismi əksinə, mənim həqiqətən yaşadığım mühit idi”* – *“If we make war impossible the world will be full of whole and healthy and sane and marvelous people... In my mind I lived in utopias, part from literature and part the obverse of what I actually lived in”* [98, s.156].

Öncə qeyd etdiyimiz apokaliptik yanaşma romanda sufi ideologiyası baxımından da maraqlıdır. Artıq tədqiqatımız boyunca qeyd etmişik ki, Lessinqin “Arqosdakı Kanopus” toplusuna daha mücərrəd və ümumiləşdirici tərzdə yanaşdıqda aydın olur ki, ədib bu əsərində bir çox konsepsiyalara – istər Qurana, istər İncilə, istərsə də digər qədim Şərq və dini ideologiyalarına da istinad etmiş sayıla bilər. Lakin eyni istiqamətdə araşdırmaları dərinləşdirdikdə aydın olur ki, bütün bunların kökündə sufilik durur. Əsərin bir önəmli cəhəti də bütün bu konsepsiyaların ortaq cəhəti olmaqla yanaşı, onların hər birini, xüsusi ilə də sufiliyi əsərlə uzlaşdırmağa yardımçı olur – bu, qiyamət günü haqqında mülahizələrdir. Utopik cəmiyyət

yaratmaq niyyətində olan “elçilər” dərk edirlər ki, əbədi sürəcək möhtəşəm bir dünya qura bilmək üçün dəhşətli bir sonluq qaçılmazdır. Bu sonluğu III Dünya müharibəsi ola biləcək nüvə müharibəsi kimi görən Doris Lessinq həmin tarixi baxış bucağına görə Bleyk və Yitsi xatırladır. Yits özünün “Könül arzuları diyarı” (“The Land of Heart`s Desire) adlı şeirində utopik dünyanı bu cür təqdim edir.

“Sonucda

Ayın solğun qövsünü kənara qoyub

Sələflərin gecəsindəki ulduzları tabe edəcəm

(...)

Sonuncu payız bitəndə

İnsanların ürəkləri və təbiəti

Zaman sonsuzluğa qərq olduqca alicənablaşır” –

“at the end

Shall pull apart the pale ribs of the moon

And quench the stars in the ancestral night;

(...)

when the last autumn is over

men`s hearts and the nature

grow gentle as time fades into eternity” [147].

Lakin bu fikirlərinə görə Lessinq təkcə ənənəvi ədəbiyyat nümayəndələri deyil, həmçinin müasir ədəbiyyatın da nümayəndələrinin münasibətini təsdiqləmiş olur. Soyuq müharibəyə etiraz olaraq çıxış etmiş Kaplan, Devis, Hantinqton kimi müəlliflərin ideyalarını davam etdirən Lessinq Robert Kaplanın qeyd etdiyi “yaxınlaşan anarxiya” (“coming anarchy”, 2000) mülahizəsini “Şikəstdə”dəki antiutopik planeti misalında bədiiləşdirir. Xarabalıq planetinə (planet of slums) (Davis, 2004) çevrilən Rohandanın təsvirləri sanki bəşəriyyətə mesaj – xəbərdarlıq missiyası daşıyır.

Mükəmməl bir cəmiyyəti yaratmaq üçün mövcud sistemi kökündən məhv edərək kosmik varlıqlar vasitəsi ilə sonda sağ qalacaq bir neçə varlığı yeni dünyanın ilk sakinləri etmək kimi çözüm təklif edir və bununla da pastij texnikasına xas tərzdə

Nuhun gəməsi ideyasını ortaya qoymuş olur. Dünya çapında ahəngin məhz bu yolla yarana biləcəyini qeyd edən ədib insanlığa hadisələrin hazırkı inkişafının bu dəhşətli sonluğu qaçılmaz etdiyini göstərməyə çalışır: *“Lessinq mücərrəd tərzin utopik peyğəmbəritək köhnə dünyanın parçalanmasını və yeninin qaçılmaz mütləqiyyət kimi gəldiyini görür. Onun utopiyası öz aralarında mübarizə aparan istəklər və inancların, ahəng və bərabərliyin üstün ola bilməsi səbəbindən aradan qaldırıldığı bir dünyadır”* [59, s.79].

Mahiyyətə roman boyunca neqativ enerjinin toplusu kimi Şikəstə yox, qalaktikanın istilacı imperiya planeti sayılan Şammatin təsvir olunması onu elə Şikəstə ilə müqayisə etməyə də çox yardımçı olur. Onun vasitəsi ilə oxucu Şikəstənin və onun timsalında Yer planetinin mahiyyətə özünün “mənfi” deyil, sadəcə “müsbətdən” təcrid olunmuş vəziyyətdə olduğunu görə bilir. Müəllif bununla insanlığın qayəsində gözəlliyin, nikbinliyin, humanizmin durduğunu, sadəcə bu və ya digər cəhətdən unudulduğunu göstərməyə çalışır. *“Yekun ideal dünyanın yaranmasında əsas cəhd Rohanda və Şikəstə olan iki dünyanı vahid yeni və fərqli birində uzlaşdırmaqdan ibarətdir; Rohandanın idealizmini və xaosun içində olan Şikəstənin təcrübəsini birgə istifadə edəcək əbədi ideal dünya. Bu, mətni tam kimi qavramaq deməkdir. Mənəvi görücü rolunu oynayaraq, Lessinq iki fərqli aləmi mükəmməl və ahəngdar birinə çevirməyə müvəffəq olur”* – *“The intention of creating the final ideal world is to fuse the two worlds of Rohanda and Shikasta into one new and different universe; a new everlasting ideal world that uses both the idealism of Rohanda and the experience of Shiksta amidst chaos. This is experienced as a considering the text as a whole. By playing the role of a spiritual seer, Lessing is successful in turning the two different worlds into a perfect and harmonious one”* [127, s.7].

Bununla yanaşı topluya daxil olan digər əsərlərdə də simvolik elementlər kifayət qədərdir. Bura daxil edilən digər bir əsər “Planet 8-ə nümayəndənin hazırlanmaq” əsəridir. Bu “elmi-fantastik” topluya daxil olan dördüncü əsərdir və buzlaşma dövründən bəhs edir.

Buzlaqlar, Planet 8-i məhv edir. Buzlaşmayadək qəhvəyi dərilili, qara gözlü, Planet 8-in vegetarian sakinləri rəngarənglik və istiyə alışmışdılar. *“Səmanın maviliyi, bitkilərin hüdudsuz yaşıllığı, yerin qırmızı və qəhvəyi çalarları, dağların parlaq metalları, suyun və günəşin gözqamaşdıran işıltısı”* – *“The many blues of the sky, the infinite greens of the foliage, the reds and browns of our earth, mountains shining with pyrites and quartz, the dazzle of water and of sun”* [88, s.64]. Lakin tədricən sular soyuyur, günəş gizlənilir və külək soyuq qarı gətirir.

“Planet 8” sanki ekoloji trillerə bənzəyir. Günəş təsviri ümumiyyətlə, Lessinq yaradıcılığında az məna kəsb etmir. Afrikaya dair hekayələrində də həmin təsvirə müraciət edən Lessinq burada bir qədər fərqli konsepsiya əlavə edir. Əgər o, hekayələrində yazıçı günəşi sonsuz boşluğun rəmzi kimi ifadə edirdisə, burada günəş daha özəldir. O, susmağa və təskinlik tapmağa vadar edir. O, təzyiqlikdir, həm də hissləri sönlükdür. Əsərdə günəş qaranlıq divarı çatladır və müqəddəs çayı qapayır. Ümumiyyətlə, Doris Lessinq yaradıcılığı boyunca kifayət qədər tez-tez simvolizmə müraciət etmiş və bir sıra əsərlərində mistik simvolik nüanslara toxunmaqla əsərlərinə özəl üslub fərqliliyi bəxş edə bilmişdir.

Əsərdə aydın olan digər məqam ondan ibarətdir ki, yazıçı bu əsəri ilə artıq əvvəlki tək insanlarla maraqlanmadığını bildirir. O düşünür ki, individuallıq “degenerativ xəstəlikdir”. İrving Hounun sözləri ilə desək, insan münasibətlərinin “arxeoloqu” hesab edilən (o bu adı Lessinqə “Qızıl gündəlik” əsərinə görə şamil etmişdi) xanım Lessinq bu əsərindən sonra digər bir ədəbi tənqidçi Joan Didion tərəfindən transendentalist kimi qeyd olunmuşdu.

3.2.2. “Şikəstə” romanında mistik Şərq motivləri

Lakin bütün bunlar sadəcə təsviri rəmzlərdir. Daha dərin paralellər əsərdə Yerinin və onun sakinlərinin tarixi ilə aparılır. Yüz min illər boyunca planetimizdə gedən “təkamül” prosesi, bəşəriyyət tarixində yer almış peyğəmbərlər və onların rolu müasir həyat və onun gələcəyi – bütün bunlar əsərdə mükəmməl şəkildə sintez olunur. Ən önəmli olan isə odur ki, ədib sadalananları sufi ideyaların əsasında ifadə və təsvir etməyə nail olur. *“Mən keçən dəfədən yaxşı bilirəm ki, zəiflədən, dağdan, insanın*

fikirlərini xəyallarla, incəliklə, ümid etdiyən ehtiyaclarla dolduran yerdir – hər zaman ümid edirsən! – onlar ədəbi olaraq geridə qalıb. Lakin yenidən və yenidən özümüzü təhlükəyə, çətinliyə və izzətlərə atmaq bizim qismətimizdir” – “I know well from last time that it is a place that weakens, undermines, fills one's mind with dreams, softness, hungers that one had hoped - one always does hope!- had been left behind forever. But it our lot, our task over and over again to submit ourselves to hazards and dangers and temptations” [91, s.18]. Romandan təqdim edilən parçadan aydın olur ki, qəhrəman şikəstəlilərin gərgin psixoloji vəziyyətini vurğulayaraq orada keçirdiyi müddəti və bu gərginliyin əslində mənasız olduğunu bildirir.

Bəs əsərin baş qəhrəmanı Cohor kimdir? Bu qəhrəman koloniyanın böhran vəziyyətində olan planetlərinə ezam edilən nümayəndədir. *“Və mən yenidən bu qədər uzun müddətli atrofiyanın nəticələrinə dair məruzə etmək üçün göndərilirdiyim zaman, Şəhərlərin Distruksiyası Zamanına təsadüf edən ikinci ziyarətimdə, mən düşüncələrimi tapşırıqım çərçivəsində məhdudlaşdırmışdım” – “And when I was sent again, on my second visit, at the Time of the Distruction of the Cities, to report on the results of such a long slow atrophy, I kept my thoughts well within the limits of my task” [91, s.14]. Lakin o, sadəcə bir nümayəndə deyil. Şikəstəlilər onu səmədan göndərilən elçi kimi qəbul edirlər. Təsadüfi deyil ki, həm “Cohor”, həm də onun məsləkdaşlarının adları bəşər tarixində iz qoymuş peyğəmbərlərin adlarına bənzəyir. *“Bizlərdən hər hansı birimiz “aşağı” Şikəstəyə və ya hər hansı digər planetə göndərilməsi yalnız seçimlərdən sonra baş verirdi: Yohor bu və ya digər məsələyə; Nazar bir başqasına, Tofiq xüsusi, mürəkkəb uzun müddətli, yalnız onun öhdəsindən gələ biləcəyi tapşırıqlara uyğundur” – “When one of us is chosen to “go down” on Shikasta or any other planet, it is only after deliberation: Cohor is fitted for this or that task; Nasar for that one, and Taufiq for a specific, difficult long- term job that is seemed that he and only he could do” [91, s.18]. Buradan aydın olur ki, qeyd olunan obrazlar müxtəlif dövrlərdə minlərlə insan kütləsini öz arxasınca apara bilmiş şəxsiyyətlərin adlarına bənzəyir. Onlar haqqında bəzi məlumatlar rəsmi tarixi mənbələrdə, bəzi məlumatlar qeyri-rəsmi, bəzən hətta əfsanə və miflərdən olsa da, bu**

obrazlar və onların prototipi kimi təqdim oluna biləcəyi şəxsiyyətlərin bəşəri fəlsəfi tarixdə önəmli mövqelərə malik olması danılmazdır.

Lakin Lessinq obrazlarla da kifayətlənmir. O, sufi təfəkkürü hər məqamı, hər cəhəti ilə ifadə etməyə çalışır. Bildiyimiz kimi, sufi təlimdə rənglər və səslər çox önəmli, özünəməxsus mövqeyə malikdir. Sufizmdə həm səslər, həm rənglər təlimin ayrı- ayrı cəhətlərini və onun mahiyyətini ifadə edir. Məsələn, sufizmin təliminə əsasən, müəyyən rənglər insanda nəfs, qəlb, eşq, ruh, əql və sirr məqamlarını ifadə edir. Bu cəhətlərin hər biri əzəldən insan təbiətində mövcuddur və rənglər də onların dolayısı ilə ifadəsidir, sadəcə bu məqamların oyanması və düzgün istiqamətdə dərki məhz sufi təliminə əsasən mümkündür. Səs isə ümumiyyətlə sufizmdə xüsusi bir mövqeyə malikdir. Bu təlimə əsasən, səs ali sufi məqama yetişməkdə və mükəmməlliyyətin ali səviyyəsinə çatmaqda insanlara kömək ola bilər. Lakin bununla belə əsərin qəhrəmanı digər nümayəndələrə ünvanladığı qeydlərində aşağıdakıları yazır: *“Şikəstəlilərin səs səviyyəsinə dair təsəvvürlər sizin həmin istiqamətdə təcrübəniz olmayacağı halda özünüzlə hazırlaya biləcəyiniz bir məsələ deyil. Şikəstə rənglər baxımından elə bir səviyyədədir ki, siz hazırlıqsız orada sağ qala bilməzsınız.*

Qısa, bizə məlum olan heç bir planet Şikəstə qədər möhkəm və qarışıq vibrasiya mərhələsində deyil və birinin bunlardan hər hansı biri ilə uzun müddətli münasibəti çıxarışların qarşısını ala və məhdudlaşdırma bilər” – “Shikastanian experience in the range of sound is not something to submit yourself to, if you have not become practised. Shikasta in colour is an assault you will not survive without preparation.

In short, none of the planets familiar to us is on as strong and crude levels of vibration as is Shikasta, and too long a submission of one's being to any of these may prevent and suborn judgement” [91, s.17].

Əsərdən göstərilən bu sitatdan və daha öncədən təqdim olunan nümunələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Doris Lessinq bu nümayəndə obrazları timsalında gərginliyə qarşı olan, daimi dəyişikliyi və puç xəyalları daha stabil və əsaslı fikirlərə qarşı qoyan sufi ideyaları ifadə etməyə çalışmışdır. Bununla da mahiyyətə səsi və

rəngi önəmli tutan bir təlim buna baxmayaraq “şikəstəlilərin” eyni məfhumlar barədə təsəvvürünün həddən artıq dəyişkən və hərəkətli olduğunu vurğulayaraq bu planetdəki həyatın əsl təhlükələrini ifşa etməyə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, Doris Lessinq irsinə və həmin yaradıcılığa dair tənqidi ədəbiyyata nəzər saldıqda görmək olur ki, realizmdən kosmik fantastikaya yönəldikdə bir çoxları bunu düzgün qiymətləndirə bilmədilər. Əslində xəyali aləmlərin təsviri müasir dünyamızın mənəvi geriləməsinin apokaliptik mühitini göstərmək məqsədi güdüdü. Qalının təbiri ilə desək: *“Özünün kosmit fantastik romanlarında və onlar sırasında ən önəmlisi olan “Şikəstə”də, Lessinq bir peyğəmbərtək əsas diqqəti cəlb edir və dövrümüzün böhran məqamlarını aşkarlayır. Lessinqin “Şikəstə”də istifadə etdiyi təhkiyə texnikalarını təhlil edərək, mən sübut etməyə çalışıram ki, “Şikəstə” Lessinqin yaradıcılığının mərkəzində durur – belə ki, burada onun bəşəri identiklik haqqında mülahizələrinə dair əsas fikirləri və onun təhkiyədə inikas yolları yetərinə aydın şəkildə ifadə olunur”* [59, s.63].

Burada belə bir maraqlı məsələ ortaya çıxır. Sufilik həm bir dini cərəyan kimi və həm də konkret ədəbi istiqamət və yanaşma kimi özünü büruzə vermişdir. “Şikəstə” romanında qoyulan problemlər “kollektiv bəşəri identiklik” (a collectively universal identity) sufilik təriqətinin ideyasını açmağa tam kömək edir. Əsərin fantastik janrda olması sufiliyin mistik və simvolik cəhətlərinə uyğun gəlir. Lessinq sufilik fəlsəfəsindən məharətlə istifadə edir, Şikəstənin tarixi sufilik mistikası simasında xüsusi dərin fəlsəfi anlamda özünü göstərir. Buradakı gələcəkdən xəbər verən mistik sufi yanaşma Lessinqi bütün digər fantastlardan fərqləndirən cəhətdir. Bəlkə də, onu Nobel mükafatına qədər ucaldan da məhz budur. Axı nə onun əsərlərindəki rasizm haqqında tənqidi fikirləri, nə ictimai-siyasi mövqeyi onun sufi fəlsəfəsinin dərin qatlarına baş vuraraq həmin mövzuları əsərlərində inikas etdirdiyi qədər önəmli hesab oluna bilməz.

Həyatı boyunca Lessinq fərqli müharibələrin şahidi olmuşdur. Həmin müharibələrin dəhşətləri, fiziki və psixoloji gərginliklər əlbəttə ki, onun yaddaşında dərin iz qoymuşdu. Atasının I Dünya müharibəsi zamanı ayağını itirməsi, anasının hərbi düşərgədə tibb bacısı vəzifəsində çalışması həmin dəhşətlərin uşaq yaşlarından

hər gün, hər an Lessinqin təfəkkürünə sirayət etməsinə səbəb olmuşdur. Bəlkə də Lessinqin bir çox əsərlərinin pessimist notlar üzərində köklənməsi, ələlxüsus da “Şikəstə”də müharibə ideyasının süjet xəttində aparıcı mövqedə durması məhz bununla əlaqədardır.

“Arqosdakı Kanopus” toplusunda süjetin mərkəzində duran qalaktikalararası münasibətlər, Şikəstənin özündəki gərgin vəziyyət – bunlar hamısı ilk baxışdan sadə fantastik bir əsər təsəvvürü bağışlayır. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, zaman və məkan çərçivəsindən kənarında təsvir olunan bir dünyada eyni “deqradasiya” və “uçurum” problemləri məhz Şərq dünyasının bəhrəsi olan sufi prizmasından baxıldıqda həqiqətən insanı heyran edir. Toplunun hər hissəsində fərqli məsələ, fərqli obrazlar olmasına baxmayaraq, mərkəzi süjet xətti boyunca eyni mövzu daima təkrar-təkrar səslənir: *“Yenə və mükəmməl dünyanın qurulması üçün bu dəhşət birdəfəlik məhv olmalıdır”* [250, s.46].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sufizm Lessinq yaradıcılığında dini yanaşma kimi də istifadə olunur. Əslində, Lessinq topluda və əsasən də “Şikəstə”də həm xristianlığın, həm islamın, həm də bəzən başqa təriqətlərin sistem xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. Burada ədib sanki bir öncəgör kimi çıxış edir. Daha doğrusu, topludakı aparıcı qəhrəmanlar əslində peyğəmbərlərin, əgər belə demək olarsa, prototipləridir. Onların adları “Cohor”, “Toufiq” və başqaları, onların rolu və şikəstəlilərə qarşı münasibətləri, dünyaya və həyata yanaşmaları bunu aydın şəkildə göstərir. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, elə Şikəstənin özü də öz siyasi, tarixi quruluşuna görə bizim müasir dünyanı xatırladır. Eyni müharibələr, insanlığın bir çox məsələləri bilərəkdən görməzdən gəlməsi – bütün bunlar mükəmməl təhkiyə formasında oxucuya çatdırılır. Lessinq bu topluda və xüsusilə də “Şikəstə”də qiyaməti və utopiyanı ustalıqla eyni ortamda təqdim etməyə nail olur. Bununla da sufiliyin əsas ideyasını – gerçəkliyin eybəcərlikdən uzaqlaşb Allaha – “əsərdəki utopiyaya” qovuşmasının vacibliyini və yolunu göstərir. Şərq fəlsəfəsi bu əsərdə hər sətirdə, hər cümlədə duyulsa da, bu onu çərçivəyə salmır, çünki burada Şərq fəlsəfəsinin ən bəşəri, ən qlobal və universal yanaşmaları öz əksini tapır:

“Onlar (insanlar) gələcəkdə Utopiya haqqında düşünmürdülər: onların təfəkkürü özlərindən öncəki siyasətçilər və dindarlardan fərqli olaraq, ümumiyyətlə gələcəyə yönəlməmişdi: bu “biz gələn il, gələn onillikdə, və ya gələn əsrdə Yerdə cənnət yaradacağıq” deyə bir şey deyildi... sadəcə “Siz busuz”. Bu hipokritik, aldadıcı, rəzil dərəcədə axmaq sistem sona çatdıqda, hər kəs görə biləcək...” – “They [men] did not dream of Utopias in the future: their imaginations were not tuned to the future at all, unlike those of previous revolutionaries or religionists: it was not that “next year, or in the next decade, or next century, we create paradise on earth...” only, “This is what you are like”. When this hypocritical, lying, miserably stupid system was done away with, then everyone would be able to see...” [91, s.158; s.159]

“Şikəstə”dən verilən bu parçada baş qəhrəman Cohor insanlığa müraciət edir. Həmin nidada Lessinqin sufi ideyaları vurğulanır. Bəşəriyyəti özünüdərkə səsləyən müəllif onlara keçmişini yada salmağı məsləhət görür. İnsanı daha gözəl və utopik aləmləri (məhiyyət etibarını ilə bunun özülündə sufi təlim durur) qurmaq niyyətindən əl çəkməməyə çağıran Lessinq elə həmin toplusunda özü də bu qaydaya riayət edir. “Arqosdakı Kanopus”da həm utopik, həm də antiutopik cəmiyyətlərə oxşar aləmlər yaratmaqla ədib görmək istədiyi və şahidi olmaqdan çəkiniyi dünyaları oxucunun gözü önündə canlandırır. H.Şamşiri eyni məsələni təhlil edərkən bildirir ki: *“Biz Lessinqin insani kasıblığın həqiqi səbəbinin ənənəvi şəkildə dərk etdiyimiz kimi günahdan çox sivilizasiyadan sivilizasiyaya ruhsal səhralara nəfəs verə biləcək sözləri eşitməyə atrofiya olunmuş təsəvvür, və kütlüyün yaratdığı çətinliklə bağlıdır”* – *“We hear Lessing’s claim that the real cause of human impoverishment is not so much sin, in the traditional sense, as atrophied imagination, a figurative hardness of hearing that deafens civilization after civilization to the very words that can breathe life into spiritual deserts” [127, s.4].*

Ornştayn belə bir fikir irəli sürür ki, sufi ideyaları rəhbər tutan yazıçılar həyatın çoxölçülü aspektlərini nəzərdən keçirməyi üstün tuturlar. Yəni bu tip ideologiyayı əsas tutan əsərlərdə adətən nümunə (pattern) çıxış yolları oxuculara təqdim olunur. Bəzən həmin nümunələr qeyri-standartlığı ilə fərqlənə bilir. Burada qeyri-standart

dedikdə daha çox bəsit təhlillərdən kənar, daha mürəkkəb və mükəmməl sözünün nəzərdə tutulmalı olduğunu vurğulamaq istərdik. Belə ki, bir çox sufi ədəbi nümunələrə nəzər saldıqda orada insanın varlığı, mahiyyəti və ucalığı sanki iki paralel səviyyədə verilir. Oxuyan kimi anlamaq mümkündür və bu bir qədər “qeyri-standart” düşüncə tərzini kimi görünə bilər. Lakin həmin mülahizələri daha dərinləndirən araşdırdıqda aydın olur ki, ədib bununla dərin fəlsəfi ideologiyayı açmağa, onu başa düşəcək oxucusuna yeni aləmlər göstərməyə çalışır. Elə “Arqosdakı Kanopus”da da Lessinq müxtəlif aləmlərin timsalında insanlığın fərqli inkişafını göstərməyə çalışır və seçimi oxucunun özünə buraxır.

“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda Lessinq əsasən bu fərqliliyi səmavi kitabların süjet elementlərinin və bəşəriyyətin tarixində baş verən mühüm hadisələrin sintezi vasitəsilə etməyə çalışmışdır. Qlobal, dinindən, irqindən, həyat kredosundan asılı olmayaraq hər kəsin qəbul edə biləcəyi bir aləmi qurmaq məqsədi ilə Lessinq xüsusi təhkiyə tərzini və xüsusi formalara əl atır. Əsərdə istifadə olunan əksər obrazların dini personajlara həm adı, həm də rolu ilə uyğun gəldiyini artıq qeyd etmişdik. Eyni sözləri süjet boyunca təqdim olunan hadisələrə də aid etmək olar. Dünya müharibələri, Nuhun dünyanı su basması haqda hekayəsi, soyuq müharibə və s. bu kimi mühüm tarixi və əfsanəvi hadisələr oxucularda tanışlıq və məlumatlılıq məqsədi daşımaqla, eyni zamanda onlar üçün həyəcanlı olacaq hadisələrin içərisində özlərini hiss etmək şəraiti yaradır. Şamşiri bu məqamı təhlil edərək vurğulayır: *“Lessinqin belə etməsinə səbəb həyatı qələmə alarkən ardıcılıq və səlislik yaratmağın yollarından biri – “təsadüfi münasibətləri”, daha doğrusu birinin individual və ya ictimai inkişafının göstəricisi olacaq əhəmiyyətli təcrübələri təhlil etməkdir”* [127, s.5]. İndividlərin tanış sosial və tarixi məsələlərlə rastlaşmaları və yaşadıkları mühitin uyğun cəhətləri əsər boyunca təhlil etmələri bu yanaşmanın əsasında durur. Tədqiqatçı C. Palz bu məsələyə öz yanaşmasını bildirərək söyləyir ki: *“Təsadüfi münasibətlərin formalaşması haqqında həyat hekayəsi daxilində axıcılıq yaratmaq üçün interpretasiya strategiyası kimi düşünməyin üstünlüklərindən biri bizim axıcılığa dair düşüncələrimizi davamlı olaraq qurmağa çalışdığımız həyat hekayəmiz üzərində cəmləməsidir – bu, özünü-formalaşdırmağın və axıcılığın həyat*

hekayəsinin bütövlükdə nə olub-olmamasına dair statik xarakterdən kənar bir ideyanın interpretasiyası aktıdır” – *“One of the advantages of thinking of the formation of causal connections as an interpretative strategy for creating coherence within the life story is that it shifts our conceptualization of coherence toward the idea that it is something we continually try to do as we construct our life stories – an interpretative act of self-making and away from the idea that coherence is a static characteristic that the life story as a whole does or does not possess”* [114, s.177].

Dini motivlərdən də istifadə etməkdə ədib əsasən eyni məqsədi güdür. Qiyamət haqqında istənilən dini təriqətdə məlumat olduğundan, hər bir individum da həmin mövzuda geniş diskurslarda iştirak edə bilir. Burada müəllif dinlə reallıqları uzlaşdıraraq III Dünya müharibəsi haqqında təsvirlər verir. Atom müharibəsini təsvir etməklə, Lessinq oxucuya deqradasiya etməkdə olan bir cəmiyyətin başqa bir seçimi olmadığını göstərir və əsər boyunca rəhbər tutduğu sufi ideologiyasına uyğun olaraq təmizlənmə mərhələsini keçməyi vacib sayaraq insanlığın da “təmizlənməsini” köhnə tarixi kökündən silib əvəzində yeni birini yaratmaqda görür. Həmin yeni utopik eranı apokaliptik atom müharibəsinin nəticəsi kimi bəşəriyyətin yoxdan yenidən var olması kimi təqdim edir: *“Biz geriyyə şəhərlərə qayıtdıq (...) Hər birində bizi eşidə biləcək az sayda adam var idi və onlara da biz söylədik ki, onları eşidəcək hər kəslə birgə oranı tərk etsinlər. (...) Xilas ola biləcəklərin təhlükəsizliyindən əmin olduqdan sonra, biz kosmik donanmaya signal göndərdik və şəhərlər unutulmuşluq içində partlayırdı”* – *“We went back to the cities. [...] In each were a few people who could hear us, and these we told to leave at once with any who would listen to them. [...] Having made sure of the safety of those who could be saved, we signaled in the space-fleet, and the cities were blasted into oblivion”* [91, s.107; s.108].

Beləcə Qalin 1997-ci ildə qələmə aldığı araşdırmalarında Doris Lessinq ədəbi irsinin kosmik-fantastik əsərlərinin Sufi konsepsiyasını yetərincə qiymətləndirmir. Mahiyyət etibarilə həmin yanaşmanın yanlış olduğunu da söyləmək doğru olmaz. Qalinin fikrincə, Lessinq sadəcə britaniyalı yazıçı deyil, o həm də fərqli dünyagörüşünün daşıyıcısıdır. *“Lessinq Britaniya yazıçısı deyil, rodeziyalı, iranlı, xristian, müsəlman da deyil - nə də, pessimist Qərbi yazıçısı və ya təmiz Şərqi ruhsal*

nasiri deyil; Lessinq sanki inkvizitordur; o sanki bir peyğəmbər tək, mövcud vəziyyət haqqında sorğu-sual edərək, bütün insanlıq arasında yeni rabitə növünü təqdim etməyə çalışır” – *“Lessing is not a Britain writer, Rhodesian, Iranian, Christian, or Muslim, nor is she a pessimist western writer or a pure eastern spiritual novelist; Lessing is like an inquisitor; a prophet who by questioning the prevalent condition tries to introduce new way of communication between all human beings”* [59, s.154]. İngersoll özünün Doris Lessinq yaradıcılığına dair təhlillərində ədibin həmin mövzuya dair sitatını gətirir: *“Mən (Doris Lessinq – S. A.) insanların darıxmasını başa düşə bilmirəm. Həyatım mənim üçün olduqca həyəcanlandırıcıdır. Mən hər bir şeydən həddən ziyadə zövq alıram*” – *“I don't understand people being bored. I find life so enormously exciting all the time. I enjoy everything enormously”* [87, s.12].

Sadəcə olaraq, Lessinq sufi ideyalarını Qərb təfəkkürünün qəbul edə biləcəyi bir şəkllə gətirərək Şərq mistisizmini, eləcə də Şərq humanizmini dünyaya yeni şəkildə tanıdır. Yekun nəticə kimi, sufilik onun qələmində yeni nəfəslə ifadə olunur, sufi mistisizmi Qərb postmodernizmi ilə çulğaşır və yeni, fərqli ideyaların ərsəyə gəlməsinə səbəb olur. Bu yanaşma köhnə mövzulara yeni nəfəs verir. Məsələyə məhz bu cür baxış bucağından nəzər saldıqda aydıq olur ki, Doris Lessinq “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” vasitəsi ilə Qərb və Şərq dünyasını sintez edir, Şərq dünyasının əsasında duran sufi fəlsəfəsini Qərb sivilisasiyanın qabartdığı problemlərlə uzlaşdırmağa nail olur. Bu mövzuda Şamşirinin də mülahizələri maraqlıdır: *“Şərqlin sufizm mövzusuna və Qərbin problemlərinə monolitik yanaşmaq əvəzinə, Lessinqin məqsədi mədəniyyətlərarası münasibətlərə öncədən Qərb və Şərqdə qəbul olunan statik təsəvvürlərin əksinə olaraq, dinamik və açıq sonluqlu təbiəti baxımından nəzər salmaqdan ibarətdir. Sufizmin mənəviyyatla bağlı ideyalarını Qərbin materilist aləminə tətbiq etmək mümkünsüz görünsə də, Lessinq inanır ki, inanclar və mədəniyyətlər qarışıq cərəyanlar tək hər yerdə qovuşa və yayıla bilər*” – *“In Shikasta, Lessing shapes the eastern ideas of Sufism a new form by applying them to western issues. The result is a two directional and recursive model that unites the east and the west and all human being. Instead of treating the eastern subject of Sufism and the western problems monolithically, Lessing posits a mutual relationship in which both*

sides are changed by their interaction. Lessing's goal is to account for the dynamic and open-ended nature of cultural interaction as opposed to essentially static formulation of those in the west or east. Although applying the spiritual ideas of Sufism to the rigid and materialistic world of the west seems impossible, Lessing believes that the beliefs and cultures are like meandering streams that can confluence and spread everywhere” [127, s.6].

Lakin bu məqamda biz bir məsələni vurğulamaq istərdik. Zənnimizcə, M. Qalinin və onunla həmfikir olan tədqiqatçıların araşdırmalarında gedən aparıcı xətt - Doris Lessinqin sufi ideyalarından bir texnika kimi istifadə etməsi kimi yanaşma o qədər də dolğun bir mülahizə deyil. Belə ki, Lessinq sufi təfəkkürünü dərindən təhlil etmiş, illər boyunca həmin fəlsəfinin incəliklərinə yiyələnməyə çalışmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu ədib sufiliyi bir vasitə kimi deyil, əsas ideya kimi təqdim etmişdir. Bütün toplunun məqsədi elə həmin ideyanı – Şərq fəlsəfəsini, daha doğrusu, sufi fəlsəfi ideyaları vasitəsi ilə Şərq yanaşmasını dünyaya çatdırmaq olmuşdur.

Bir çox tədqiqatçıların Lessinqin sufizmə bir texnika kimi yanaşmasına dair mülahizələr aşağıdakı fikirdə bir daha təsdiq olunur: “ “Şikəstədə” Lessinq elmi, tarixi və ədəbi elementlərin sufizm ilə kombinasiyasını istifadə etməklə diskurs əmələ gətirir, bu da təcrübəli oxucunu yer kürəsinin tarixini reallığın sərhədlərini silməklə və bizim nəhayətdə daxili mənimiz və xarici aləmin interpretasiyası nəticəsində yaratmış olduğumuz xəyallar aləminə və yaxud dünyalara daxil olmaqla yaradılan konstruksiyası kimi təhlil və dərk etməyə vadar edir” – “In “Shikasta”, Lessing uses a combination of scientific, historical, and literary elements with Sufism to create a discourse which urges a competent reader to investigate and understand the history of the earth as a construct created by transgressing the borders of reality and by entering the realms of imagination or the worlds we finally build in our interpretation of our inner self and the outer space” [127, s.8].

Sufi fəlsəfəsi mədəniyyətlərin və zamanın tələbi ilə əyani şəkildə istifadə olunduqda, əlbəttə ki, orada müəyyən dəyişikliklərin olması labüddür. Lakin əsrlər boyunca öz əhəmiyyətini itirməmiş bu fəlsəfi yanaşmanın qayəsi dəyişməmiş və əhəmiyyətini itirməmişdir. Unutmaq olmaz ki, təkcə Şərq ədəbiyyatında deyil,

bütövlükdə Şərq dünyagörüşündə əsrlərdən bəri qorunan sufi ideyaları burada özünəməxsus dərin, eyni zamanda yetərinəcə təfərrüatlı bir dünya dərk fəlsəfəsinin formalaşmasına və özünü təsdiq etməsinə səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, öz çiçəklənmə mərhələsinə hələ XI əsrdə yetişmiş Şərq ədəbiyyatı artıq bu mərhələdə sufi görüşlərini ifadə edə biləcək möhtəşəm əsərlərə malik idi. Bu sadəcə hər hansı bir kəlmənin və ya fikrin daha gözəl və pafoslu ifadəsinə can atmaq demək deyil. Sufilik ruh halıdır, sufilik dərin təfəkkür və dünyanı dərk formasıdır və inanırıq ki, sufi ideyalara müraciət edən hər hansı bir yazıçı sözü gedən məsələni həqiqətən də dərk etməli və üzərinə düşən məsuliyyəti düzgün qiymətləndirməlidir. Zənnimizcə, Doris Lessinq bu məsələnin öhdəsindən gələ bilmiş və qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda sufi ideyalarının təlim və fəlsəfi konsepsiya kimi bədii ədəbiyyatda tətbiq olunması onun əhəmiyyətini nəinki azaltmır, həmçinin onu daha da aydın və əməli şəkllə gətirir. Lakin bir məsələni də unutmaq olmaz ki, fəlsəfi konsepsiyaların ədəbiyyatda inikası ələlxüsus da sufizm kimi mürəkkəb bir ideyanın bədii ədəbiyyatda öz əksini tapması olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Sözü gedən məsələdə uğur qazanmaq şərəfli olduğu qədər də çətindir. Müəllifin dünyagörüşü, onun sufilik haqqında təsəvvürlərinin dərinliyi, həmin fikirlərin aydınlığı, ədibin dünyaya pessimist, ya optimist yanaşması və bir çox başqa məqamları diqqət mərkəzindən kənarında saxlamaq olmaz. Bu istiqamətdə fikirlərimizi genişləndirib bir məsələni də vurğulamaq istərdik: *“Fəlsəfi sufizm həmçinin təcrübəni ifadə etmək üçün istifadə olunacaq kəlmələr və dilin məhdudluğundan sərhlədlənə bilir. Bizim hamımız sözlərin ehtiva etdiyi mənaların bir mədəniyyətin digərinə münasibətdə nə dərəcədə dəyişdiyini bilirik”* – *“Philosophical Sufism can also be bound to the limitation of language and words used to describe a practice. We all know how the meaning behind the words varies from one culture to another”* [171].

Beləcə müasir ədəbiyyatşünaslıqda sufiliyin bir məchul kimi iki tərzdə dərk olunduğu aydın olur: fəlsəfi sufizm və tətbiqi (Practical) sufizm. Lakin fikrimizcə, sufizmin bir tətbiqi forma kimi təqdim olunması məqsədəuyğun deyil.

1981-ci ildə verdiyi müsahibələrdən birində Lessinq qeyd etmişdi ki: *“Mən İdris Şahın təliminə uyğun sufizmi tapdım, onun fikrinə əsasən qədim təlimləri bu zamana və bu məkana uyğun yenidən təqdim etmək lazımdır. Bu, nə Qərbin ürəkbulandıran fikirləri, nə yoxsullaşmış islam, nə də buna bənzər başqa bir şey deyil”* – *“I found Sufism as taught by Idries Shah, which claims to be the reintroduction of an ancient teaching, suitable for this time and this place. It is not some regurgitated stuff from the East or watered-down Islam or anything like that”* [59, s.19]. Məhz İdris Şah sayəsində sufi ideyaları ilə tanış olmuş Doris Lessinq onun vəfatı ilə bağlı hazırladığı *“Gündəlik teleqraf”* (*“The Daily Telegraph”*) adlı dövrü nəşriyyata təqdim etdiyi yazısında vurğulamışdı ki, İdris Şahın *“Sufilər”* (*“The Sufis”*) əsəri ədibi sufi təlimi ilə tanış etmiş və ona ən çox təsir etmiş kitaba çevrilmişdir. O, Şah şəxsiyyətini *“dövrümüzdə təkrar olunmaz biri”* kimi təsvir edərək o (Lessinq), onu çoxtərəfli, tanıdığı ən zəkali, xeyirxah, mülayim, alicənab (*“Bu qədər üzümə baxma, əlimdəkini götür”* ondan sitat gətirirdi) və özünün 30 illik çox yaxşı dostu adlandırmışdı [208].

Məhz Lessinq yaradıcılığı Qərb ədəbi aləmində Şərq mentallığının inikasına səbəb oldu. Əlbəttə, deyə bilmərik ki, daha öncəki dövrlərdə Şərq mövzusunda dünya və xüsusilə də Avropa ədəbiyyatında toxunulmamışdı. Əlbəttə ki, bu, belə deyil. Lakin Doris Lessinqin yanaşması fərqli idi. O, təkcə Şərq obraz və elementlərini deyil, bütövlükdə Şərq fəlsəfəsini Qərb ədəbiyyatında tətbiq edə bildi. Belə ki, onun bir sıra əsərlərindəki ideyaların qayəsində duran sütun Şərq fəlsəfi dünya duyumu idi. Ədib özünəməxsus üslubda çoxəsrlik tarixə malik bir konsepsiyanı ən yeni, mütərəqqi elementlər, ədəbi texnikalar vasitəsi ilə oxucusuna təqdim edə bilmişdi: *“Lessinqin Şərqlə Qərbin birləşməsinə inamı artıq özlüyündə inqilabdır; o anti-Şərq ideyalarının Qərbdə dominant olduğu və “sivilizasiyaların dağılması”, “Tanrının ölməsi” ideyalarının insanlığın problemlərinin çıxış yolu kimi təqdim olunduğu bir zamanda danışmağa başlayır”* [59, s.51]. Lessinqin belə yanaşması onun əsərlərində millət, fərdilik sərhədlərini aradan qaldırmağa, vahid, mükəmməl mənəvi tamlıq axtarışına çıxmağa kömək edir. Onun kosmik totallığı alman romantiklərindəki tək *“təbii milli icma”* yaratmaq xəyalıdır. Onlar *“hər bir şeyin vəhdətini”* vurğulayır və

müasir sivilizasiya tərəfindən parçalanan insan təbiətinin ontoloji bütövlüyünə inanırdılar.

Lessinqin əsərlərində təqdim eyməyə çalışdığı kollektiv və individual identiklik məsələləri əslində vahid mənəvi identiklik kimi də başa düşülə bilər. Lessinq özünün sosial kosmik fantastikası ilə mahiyyət etibararı ilə neçə yüzilliklər boyunca deyilən “insanın ruh halı”nın incəliklərini araşdırmağa çalışır. Xüsusən də, qloballaşan zamanımızda bu məsələnin qabardılması daha da önəmli hesab oluna bilər. Samuel Hantington (1996) qərpbərəst ideyaları paylaşanlara münasibətdə “universalists pretentions” ideyasına nəzər salmağı məsləhət görərək beləcə qloballaşan aləmin tələblərini ifadə edərkən Lessinqin vəziyyəti və fərqli baxışları bütövlükdə dərk etdiyini və hələ də xaosdan çıxış yolunun mənəviyyat olduğunu düşündüyünü bildirir. Həmin çıxış yolunu Lessinq məhz sufi dünyaduyumunda görür. Təsviri və keçdiyi tarixi “inkişaf” yoluna görə Yer kürəsini və sakinləri də sadə insanları xatırladan, onların prototipi kimi təqdim olunan bu əsərdə ədib baş verənlərdən bir çıxış yolu görür - bu da məhz sufilikdir. Ədibin fikrincə, məhz bu yolla yenidən pak və qüsursuz, mükəmməl bir aləm qurmaq mümkündür. Dünyamızın hazırkı acınacaqlı halı insanların öz mənəvi köklərindən uzaqlaşdıqlarından irəli gəlir. Bununla bağlı Şamşiri də öz araşdırmalarında müəyyən qeydlər etmişdir: *“Lessinqin hekayənin parçalarını bir araya gətirməsi yolları onun sufi ideologiyasından qazanmış olduğu təcrübədən asılıdır və bu təqdimat həmçinin dünyanın gerçək tarixinə də sadıqdır. Beləcə oxucu dünyanın həqiqi tarixini sufi doktrinaları ilə əhatələnmiş və mənəviyyatı təqdim olunan Lessinq romanının çoxğun dünyasından çıxış edərək yenidən yarada bilər”* – *“The way Lessing puts together the pieces of the story depends on her previous experiences with the Sufi ideology and also this representation is faithful to the real history of the world. Thus, the reader can recreate the true history of the world out of the tumultuous world of Lessing’s novel beset by spiritual representation of such a world and haunted by the Sufi doctrines”* [127, s.8]. Dünyanın mənəviyyat tarixinin təqdimatı hadisələrə nağılvarilik və fərqlilik gətirir, beləcə dünya tarixinin orijinal nümunəsi yaranır.

Qərb ədəbiyyatşünaslığında Doris Lessinqin bu cür fərqli yanaşması çox maraqlı interpretasiyaları özündə cəmləşdirə bilmişdir. Sufi təliminin başlıca kriteriyalarına əsaslanaraq ərsəyə gələn “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu onu eyni zamanda bir neçə prinsipi və ideyanı vahid əsərdə birləşdirmiş bir yazar kimi tanıdır: *“Lessinqin gələcəyə dair utopik görüşləri utopiya, antiutopiya və spirituallığın xüsusi uzalşmasıdır” – “Lessing’s vision of a utopian future is a peculiar mix of utopianism, dystopianism, and spiritualism”* [127, s.8]. Lakin zənnimizcə, belə bir yanaşmada, yəni Lessinqin bu qədər fərqli məzmunları bir araya gətirməsi və bunun üçün sadəcə sufi ideyalardan istifadə olunması fikri sözün tam mənasında onun sufi konsepsiyasını tam şəkildə ifadə edə bilmir. Əlbəttə, Şikəstə məhz utopik obyekt kimi formalaşan, son nəticə etibarı ilə isə, tamamilə disutopiyaya çevrilmiş bir planetdir. Lakin bunun da mahiyyəti elə məhz onun adında gizlənilir. Müəllif onu bilərəkdən tamamilə məhv edir. Vurğunu orada hələ də mənəviyyatını tam itirməmiş varlıqlara etməklə ədib tamamilə “məhv olan” bir planeti əslində gələcəkdə bütöv bir qalaktikanın xilasına çevirməyə imkan yaradır. Müasir dünya tənqidi ədəbiyyatında *“Xeyli sayda utopik ümidlər və arzuları özünəməxsus şəkildə ifadə etməklə Şikəstə müasir ictimai və siyasi durumu səssizcə tənqid edir. Mənəvi yaxınlıq və kollektiv insani davranış vasitəsi ilə dəyişikliklərin mümkünlüyünü qəbul etsə də, o öz tənqidini bir qədər mülayimləşdirərək öz utopiyasını insan zənginliyi üzərində qurur. Demək olar ki, Lessinqin Şikəstəsində rastlaşdığımız utopiya, antiutopiya və mənəvi dialketika yalnız onun romanına xasdır, çünki burada sonluq fərqli sonluqdur” – “Expressing, as it does, many utopian hopes and desires, Shikasta contains a muted critique of the current social and political order. Yet in accepting the possibility of change through spiritual unity and collective human action, Lessing softens her critique and situates her utopia in human reach. This is to say that the kind of utopia, dystopia, and spiritual dialectics that is found in Lessing’s Shikasta is peculiar to her novel alone because of ending with a different ending”* [127, s.8] kimi ifadə olunan həmin cəhət zənnimizcə, əslində bu qədər də “bəsət deyil”. Ədib sadəcə “deqradasiya edən” bir cəmiyyət deyil, əsl Sufi ruhu açır – hətta özünü məhvə məhkum edən bir dünya da ali amala qulluq edir və kömək etməyə qadir olur. Əbu Həmid Əl-Qəzalinin

təbiri ilə desək: *“Sufilər ruha və qəlbə müraciət edib ümid bəsləyir, şəxsiyyətə və bədənə bir qonaq kimi yanaşır. Onun bütün diqqəti ayrıldığı mənbəyinə yönəlib. Bu səbəbdən ruh qüvvətləndikdən sonra ondan məqsədəuyğun istifadə daha çox fayda verə bilər”* [9, s.165].

NƏTİCƏ

Müasir ingilis ədəbiyyatının titanlarından sayıla biləcək ədiblərdən biri, yaradıcılığa başladığı andan qələmini nəsrə sınıyan Dorris Lessinq yaradıcılığına Şərq fəlsəfəsinin təsiri, Lessinq yaradıcılığı və Şərq motivləri arasında uyğunluqlar, Lessinq yaradıcılığında müasir dünyanın ümumbəşəri humanist ideyalarının inikası kimi məsələlər yazıçının ədəbi fəaliyyətinin onun həyatı boyunca rastlaşdığı siyasi və mənəvi ideologiyalar, dini və psixoloji yanaşmalara əsasən təkmilləşdiyini, yaradıcılığı boyunca bir neçə tam fərqli tərzə, ideologiyaya və üslublara müraciət etdiyini göstərən amillərdəndir. Doris Lessinq ədəbi irsi, psixoloji konsepsiyalar, şüur axını, alter ego, ikiləşmiş və daxili “mən” məfhum və konsepsiyalarının işlənməsi baxımından çox önəmli ədəbi nümunələr toplusudur.

XX eləcə də artıq XXI əsrin ən önəmli ədəbi simalarından hesab olunan Doris Lessinq elə yazıçılardandır ki, onun davamçıları tək-cə oxucuları deyil. O, həmçinin siyasət və feminizm kimi ictimai fəaliyyətlərə də bağlı hesab edilir. Uzun illəri əhatə edən bədii fəaliyyəti müddətində oxucularını bir sıra fərqli aləmlərə sövq etməyə nail olan D.Lessinqi yazıçı Marqater Drabl “dünyanın dərk etmək üçün aşırı mürəkkəb olduğuna inanmaq istəməyən az sayda yazıçılardan biri” adlandırmışdır.

“Doris Lessinq yaradıcılığına Şərqlin təsiri” mövzulu dissertasiya işi üzərində araşdırmalar əsnasında aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatına, xüsusilə Avropa ədəbiyyatına artan marağın məntiqi davamı olaraq çağdaş Qərb ideya-estetik konsepsiyasını formalaşdıran ədiblərin yaradıcılığının təhlili və tədqiqi, eləcə də milli ədəbiyyatımızda cərəyan edən proseslərin adekvat şəkildə izlənilmə bilməsi baxımından yaradıcılığı ilə nəinki ingilis, həm də bütün Avropa bədii irsinə yeni nəfəs gətirən Doris Lessinqin əsərləri fərqli fərdi və ümumbəşəri problemləri əks etdirməsi baxımından xüsusilə aktualıq kəsb edir.

2. Doris Lessinqin zəngin ədəbi irsi özündə bir sıra ideyaları – həm müəyyən mənada feminizmi, həm bir sıra əsərlərində kommunizmi və bizim tədqiqatımızda daha çox önəm verdiyimiz Şərq dünyagörüş tərzini, eləcə də sufi ideyaları

özünəməxsus şəkildə ehtiva edir.

3. Lessinq əsərlərində müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus mövzuları təhlil edərək insanları mədəniyyətlərarası fərqi anlamağa və düzgün qiymətləndirməyə çağırır.

4. Lessinqin ədəbi irsində gender, multikulturalizm, humanizm, eyni zamanda ən əsası – sufi problemlərin təhlili kimi məsələlərin, demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən qədər təhlil olunsa da, Qərb ədəbiyyatının sufi təliminə münasibəti ən az tədqiq olunan mövzulardandır. Qərb ədəbi aləmində bir mistik konsepsiya kimi istifadə olunan Şərq ideyaları, xüsusilə də sufizm Lessinq yaradıcılığında yeni məzmun və formanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

5. Lessinqin feminizmə yanaşma mövqeyi, əsərlərində həmin nöqtəyi-nəzərin inikası xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, müəyyən dövrdə yaradıcılığında bu ideyanı əks etdirən ştrixlərin olmasına baxmayaraq, yazıçı əsərlərində yalnız qadın varlığının özəlliklərini vurğulamağa can atmamışdır. Lessinq sadəcə olaraq insan amilini özünə ən yaxın yolla – qadın obrazı vasitəsilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Öz əsərlərini bir növ avtobiografik notlar üzərində kökləyən D. Lessinq qadın qəhrəmanlarından yalnız öz “mən”ini əvəzləmək üçün istifadə etmiş və demək olar ki, heç bir alt mənə güdməmişdir. “Qızıl gündəlik” əsərinin aparıcı feminist fəalların stolüstü kitabı olmasına baxmayaraq, yazıçı özünü heç vaxt feminist hesab etməmişdir.

6. Doris Lessinqə xas feminizm və sufilik ideyalarını sintez etmək bacarıqlarını özündə inikas etdirə biləcək “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda ədibin yaradıcılığında yeni bir tərzin – “kosmik-elmi fantastika”nın təməlini qoymuş və bununla da ədibin tamamilə fərqli, yeni bir yanaşma ilə oxucusuna müraciət etməsinə yardımçı olmuşdur. Bir çox Qərb ədəbiyyatşünasları tərəfindən sadə fantastika janrı kimi dəyərləndirilən kosmik-fantastika əslində özündə dərin Şərq dünyagörüşü kanonlarını ehtiva edir. Bu keyfiyyət onu sadə eksperimentalist yazıçı səviyyəsindən çıxarır və qloballaşan dünyada mənlik və identifiklik ideyalarını rəhbər tutan bir yazıçıya çevirir.

7. Yaradıcılığının hər bir mərhələsində – bunun kommunist ideyalar, feminist görüşlər, sufi yanaşmalar olmasından asılı olmayaraq, hər bir əsərində humanizm kriteriyalarını özünə rəhbər tutan yazıçının əsərlərinin təhlili ədibin geniş spektrli problemlərə müraciət etməsindən xəbər verir. Bu əsərlərdə ilk baxışdan kifayət qədər fərqli görünə bilən ideyalar bir-birini əvəzləmə də, əsasən ümumbəşəri humanizm ideyaları üstünlük təşkil edir.

8. Lessinq ədəbi irsində individual identifiklik məsələsi və onun kollektiv identifiklik ilə əlaqələri daima aparıcı mövzu olaraq çıxış edir. Gələcəyə daha nikbin nəzərlərlə baxan Lessinq universal identifiklik məsələsinin də məhz burada gizləndiyini bildirir. Ədib fərd problemlərinin də cəmiyyətin problemləri ilə bilavasitə bağlı olduğunu göstərir. Məhz sufi ideyaların inikasını sayəsində Lessinq əsərlərində alleqorik elementlərdən istifadə etməklə individum və toplu münasibətlərin mistik tərzdə uzlaşmasını göstərir.

9. Doris Lessinq irsinə və həmin yaradıcılığa dair tənqidi ədəbiyyata nəzər saldıqda görmək olur ki, realizmdən kosmik fantastikaya yönəldikdə bir çoxları bunu düzgün qiymətləndirə bilməmişlər. Əslində yazıçının yaradıcılığında xəyali aləmlərin təsviri müasir dünyamızın mənəvi geriləməsinin apokaliptik mühitini göstərmək məqsədi güdüdü.

10. Doris Lessinqin əsərlərində Şərqi fəlsəfəsi hər sətirdə, hər cümlədə duyulsa belə, bu həmin əsərləri çərçivəyə salmır, çünki burada Şərqi fəlsəfəsinin ən bəşəri, ən qlobal və universal yanaşmaları öz əksini tapmışdır.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq, qeyd etmək istərdik ki, Doris Lessinq yaradıcılığı müasir ədəbiyyatın ən maraqlı səhifələrindən biri hesab oluna bilər. Buna növbəti səbəb isə onun yaradıcılığının sufizmlə bağlı elementlərə malik olmasıdır. Əsərlərində sufi fəlsəfəsinin dəyərlərini aşılamağa çalışan Doris Lessinq bununla təkcə müasir ingilis ədəbiyyatına deyil, bütövlükdə Avropa ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmiş oldu.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva, Y. Bədii ədəbiyyatda postmodernizm / Y.Abdullayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 91 s.
2. Abdullayeva, Y. Modernizm / Y.Abdullayeva. – Bakı: Mütərcim, — 2005. – 108 s.
3. Aristotel. Poetika / Aristotel. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 118 s.
4. Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R.Aslanova. – Bakı: Elm, – 2004. – 263 s.
5. Aslanova, R. XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya / R.Aslanova. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 439 s.
6. Cəbrayılova, F. Multikultural Azərbaycan mədəniyyəti millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti kimi //– Bakı: “Geostrategiya” jurnalı, – iyul – avqust 2015. № 04 (28), – s. 14-24
7. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R.Əliyev. – Bakı: Qanun, – 2012. – 463 s.
8. Əliyev, H. Müdrik fikirlər / H.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan, – c. 8. – 2009. – 468 s.
9. Əl-Qəzali, Ə.H. İlahi Biliklər / Ə.H.Əl-Qəzali. – Bakı, – 2006. – 165 s.
10. Xavəri, S. Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər) / S.Xavəri. – Bakı: NDA, – 2000. – 181 s.
11. Xəlilov, Ə. Dünya ədəbiyyatı / Ə. Xəlilov. – Bakı: Bilik, – c. 8. – 2013. – 472 s.
12. İmadəddin, N. Seçilmiş əsərləri: [İki cildə] / N.İmadəddin. – Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 2. – 2004. – 336 s.
13. Quliyev, Q. Dəliddən doğru xəbər / Q.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 158 s.
14. Quliyev, Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları / Q.Quliyev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2012. – 344 s.
15. Quliyev, Q. Postmodernizm // – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, Azərbaycan Yazıçılar birliyinin aylıq ədəbi-bədii orqanı, – 2005. № 9, – s. 172-180.
16. Quliyev, Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat // – Bakı: Çarşıoğlu, İpək yolu, – 2010. № 02, – s. 99-105.

17. Quliyev, Q. XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri / Q.Quliyev, Ü.Rəhimova. – Bakı: Çaşıoğlu, – 2014. – 697 s.
18. Masse, A. İslam / A.Masse. – Bakı, – 1964. – 183 s.
19. Mustafa, Q. Təsəvvüf və təriqətlər tarixi / Q.Mustafa. – İstanbul, – 1985. – 192 s.
20. Paşazadə, A. Qafqazda islam / A.Paşazadə. – Bakı, – 1991. – 136 s.

Rus dilində:

21. Бахтин, М.М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук / М.М.Бахтин. – СПб: Азбука, – 2000. – 336 с.
22. Бахтин, М.М. Эпос и роман / М.М.Бахтин. – СПб.: Азбука, – 2000. – 301 с.
23. Боров, Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов / Ю.Б.Боров. – Москва: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”, – 2003. – 575 с.
24. Васильева-Южина, И.Н. Романы Дорис Лессинг. Проблема жанра / И.Н.Васильева-Южина. – Москва: АФН, – 1986. – 24 с.
25. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В.С.Виноградов. – Москва: Издательство института общего среднего образования РАО, – 2001. – 324 с.
26. Затонский, Д.В. Художественные ориентиры XX века / Д.В.Затонский. – Москва: Сов. писатель, – 1988. – 416 с.
27. Зверев, А.М. Монтаж. Художественные ориентиры зарубежной литературы XX века / А.М.Зверев. – Москва: ИМЛИ РАН, – 2002. – 520 с.
28. История Востока / ред. П.А.Николаева. – Москва: Высшая школа, Т.1. – 1998. – 25 с.
29. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М.Коженикова, П.А.Николаева. – Москва: Советская энциклопедия, – 1987. – 752 с.
30. Медведев, С.С. Национальная культура / С.С.Медведев. – Москва: МГПИ, – 1985. – 327 с.
31. Михальская, Н.П. Трилогия Дорис Лессинг «Дети насилия// Проблемы метода и жанра» / Н.П.Михальская. – Москва: МГПИ, – 1983. – 56 с.

32. Неру, Дж. Открытие Индии / Дж Неру. – Москва, – 1955. – 571 с.
33. Саид, Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / Э.В.Саид. – Москва: Русский Миръ, – 2006. – 436 с.
34. Саидов, А. Шарққа ҳижрат эрур вожиб// – Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, – 2014. – с. 34.
35. Теория литературы: [В 4 т.] / Литературный процесс. – Москва: ИМЛИ РАН, – т. 4. – 2001. – 624 с.
36. Терминология современного зарубежного литературоведения (Страны Западной Европы и США): Справочник / Отв. ред. И.П.Ильин, Е.А.Цурганова. – Москва: Русские словари, – вып. 1. – 1992. – 220 с.
37. Тлостанова, М.В. Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века / М.В.Тлостанова. – Москва: Наследие, – 2000, – 400 с.
38. Хайдеггер, М. Искусство и пространство. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе / М.Хайдеггер. – Москва: Политиздат, – 1991. – 102 с.
39. Хализев, В.Е. Теория литературы: учебник / В.Е. Хализев. – Москва: Высшая школа, – 2005. – 405 с.
40. Чхартишвили, Г. Но нет Востока и Запада нет (О новом андрогине в мировой литературе. Иностранная литература / Г.Чхартишвили. – Москва, – 1996. – 187 с.

İngilis dilində:

41. Amoia, A.D.F. Multicultural Writers Since 1945: An A to Z Guide / A.D.F.Amoia, L.K.Bettina. – Westport: Greenwood Publishing Group, – 2004. – 610 p.
42. Awward, H. Female identity in Doris Lessing’s “Children of Violence” / H.Awward. – University of Jordan: Amman, – 2007. – 127 p.
43. Bloom, H. Doris Lessing / H.Bloom. – Washington: Chelsea House Publisher, – 2003. – 268 p.

44. Blume, H. Doris Lessing: Hot Dawns // Boston Book Review. – 1998, February. – p. 5
45. Bradbury, M. Possibilities: Essays on the State of the Novel / M. Bradbury. – London: O.U.P., – 1973. – 312 p.
46. Burt, D. The literary 100; a ranking of most influential novelists, playwrights and poets of all time / D.Burt. – New York: Facts on File, Inc., – 2009. – 513 p.
47. Carole, K. Doris Lessing: Biography / K. Carole. – New York: Carroll & Graf Publishers, – 2000. – 283 p.
48. Carr, D. Narrative, and the Real World: An Argument for Continuity / D. Carr. – Wiley: Wesleyan University, – 2001. –133 p.
49. Chittick, W. Sufism: A Beginner's Guide / W.Chittick. – Oxford, England: Oneworld Publications, – 2007. –244 p.
50. Crown, S. Doris Lessing wins Nobel prize: [Electronic resource] // – The Guardian, – 2013, 11 October. URL: <https://www.theguardian.com/books/2007/oct/11/nobelprize.awardsandprizes>
51. Doris Lessing [Interview] / BBC Radio. – 14 October 2007. URL: https://www.bbc.co.uk/blogs/pm/2007/10/pm_meets_the_nobel_winners.shtml
52. Doris Lessing: Interrogating the Times / ed. D.Raschke, P. Sternberg Perrakis, S. Singer. – Columbus: Ohio State University Press, – 2010. – 240 p.
53. Draine, B. Substance Under Pressure: Artistic Coherence and Evolving Form in the Novels of Doris Lessing / B. Draine. – Madison: University of Wisconsin Press, – 1983. – 240 p.
54. Eliot, T.S. The Waste Land / T.S. Eliot. – New York: W.W. Norton & Company, – 1999. – 320 p.
55. Ellmann, R. Yeats: The Man and the Masks / R. Ellmann. – New York: W.W. Norton & Company, – 2000. –336 p.
56. El-Zein, A. Spiritual consumption in the United States: The Rumi phenomenon // Spiritual Islam and Christian-Muslim Relations. Georgetown, USA, – 2000, – p. 71-86.

57. Fahim, Sh. S. *Doris Lessing: Sufi Equilibrium and the Form of the Novel* / Sh.S.Fahim. – New York: Palgrave Macmillan, – 1994. –289 p.
58. Fishburn, K. *The Unexpected Universe of Doris Lessing: A Study in Narrative Technique (Contributions to the Study of Science Fiction and Fantasy)* / K. Fishburn. – Westport: Greenwood, – 1985. –184 p.
59. Galin, M. *Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing*/ M. Galin. – Albany: Suny Press, – 1997. – 280 p.
60. Galin, M. *Doris Lessing: The Sufi connection: [Electronic resource]* // – UK: Open Democracy, – 2000, 12 October. URL: https://www.opendemocracy.net/en/doris_lessing_the_sufi_connection/
61. Glover, J. A. *A Complex and Delicate Web: A comparative study of selected speculative novels by Margaret Atwood, Ursula K. Le Guin, Doris Lessing and Marge Piercy: / degree of Doctor of Philosophy (PhD.) thesis /* – South Africa: Rhodes University, – 2007. –301 p.
62. Glover, J. *The Metaphor of the Horse in Doris Lessing's The Marriages Between Zones Three, Four and Five: An Ecofeminist Question? : [Electronic resource]* // – Rhodes: Current Writing: Text and Reception in Southern Africa. – 2006. Vol. 18 No. 1. URL: <https://www.ajol.info/index.php/cw/article/view/59609>
63. Gray, P. *Soul Mates: [Electronic resource]* // Time. – 1980, 21 April. URL: <https://web.archive.org/web/20110120121622/http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,924037,00.html>
64. Greene, G. *Changing the Story: Feminist Fiction and the Tradition (A Midland Book)* / G. Greene. – Bloomington: Indiana University press, – 1991. –302 p.
65. *Guest of Honor Speech, in Worldcon Guest of Honor Speeches* / ed. M. Resnick, J. Siclari. – Deerfield, IL: ISFIC Press, – 2006. – 192 p.
66. Hardin, N. S. *Doris Lessing and the Sufi way* // USA: Contemporary Literature, – 1973. No. 14/4. – p. 565-581.
67. Hardin, N.S. *The Sufi teaching story and Doris Lessing* // Duke University Press: Twentieth-Century Literature, – 2003. No. 23(3). – p. 314-326.

68. Hazelton, L. "Golden Notebook" Author Lessing Wins Nobel Prize // Bloomberg. – 2007, 11 October. – p. 3
69. Hazelton, L. Doris Lessing on Feminism, Communism and 'Space Fiction': [Electronic resource] // The New York Times. – 1982, 25 July. URL: https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/99/01/10/specials/lessing-space.html?_r=1
70. Helen, T.V. Doris Lessing, Novelist Who Won 2007 Nobel, is Dead at 94: [Electronic resource] // The New York Times. – 2013, 17 November. URL: <https://cn.nytimes.com/people/20131118/t18lessing-obit/en-us/>
71. Hinckley, D. Doris Lessing wins Nobel Prize for Literature // New York Daily News. – 2007, 12 October. – p. 23
72. Hobsbawm, E. The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991 / E. Hobsbawm. – London: Phoenix, – 2000. – 627 p.
73. Huntington, S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S.P. Huntington. – New York: Simon and Schuster, – 1994. – 368 p.
74. İsmayilova, A. The XX century English Literature / A. İsmayilova. – Baku: Mutarjim, – 2014. – 500 p.
75. Janik, D. I. Doris Lesing 1919 / D.I.Janik. – Boston: South End Press, – 2002. – 34 p.
76. Jenkins, P. Mystical power: [Electronic resource] // Globe Newspaper Company, – January 25, 2009. URL: http://archive.boston.com/bostonglobe/ideas/articles/2009/01/25/mystical_power/?page=full
77. Karl, R.F. A Reader's Guide to the Contemporary English Novel / R.F. Karl. New York: Macmillan Publishers, – 1972. – 156 p.
78. Kennedy M. Doris Lessing dies aged 94: [Electronic resource] // the Guardian. – 17 November 2013. URL: <https://www.theguardian.com/books/2013/nov/17/doris-lessing-dies-94>
79. King, J. Doris Lessing / J.King. – London: Edward Arnold, – 1989. – 117 p.

80. Klein, C. *Doris Lessing, A Biography* / C.Klein. – New York: Carroll and Craf Publishers, – 2000. – 283 p.
81. Lanser, S. *The Narrative Act: Points of View in Prose Fiction* / S. Lanser. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, – 1982. – 310 p.
82. Lee, E.R. *Psyche as Hero: Female Heroism and Functional Form* / E.R. Lee. – Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, – 1984. – 307 p.
83. Leonard, J. *Books of The Times; Gentle Book* // *The New York Times*. – 1980, 27 February. – p. 19
84. Leonard, J. *The Spacing Out of Doris Lessing* // *The New York Times*. – 1982, 7 February. – p. 1
85. Lessing D. *A Reader's Guide to The Golden Notebook and Under My Skin* / D. Lessing. – London: Harper Perennial, – 1995. – 243 p.
86. Lessing, D. *A Small Personal Voice* / D. Lessing. – New York: Alfred A. Knopf, – 1974. –171 p.
87. Lessing, D. *Doris Lessing: Conversations* / D. Lessing, G.E. Ingersoll. – Ontario: Ontario Review Press, – 1994. – 250 p.
88. Lessing, D. *Making a Representative for Planet 8* / D. Lessing. London: Harper Collins. – 1994. – 192 p.
89. Lessing, D. *Marriages Between Zones Three, Four, and Five* / D. Lessing. – London: Vintage, – 1981. – 244 p.
90. Lessing, D. *Putting Questions Differently: Interviews with Doris Lessing 1964–1994* / D.Lessing. – London: Flamingo, – 1996. – 272 p.
91. Lessing, D. *Shikasta: Re, Colonised Planet 5* / D.Lessing. – London: Granada publishing, – 1981. – 448 p.
92. Lessing, D. *The Diary of a Good Neighbour by Doris Lessing* / D. Lessing. – London: Alfred A. Knopf, – 1983. – 253 p.
93. Lessing, D. *The Four Gated City* / D. Lessing. – London: Alfred A. Knopf, – 1969. – 616 p.
94. Lessing, D. *The Golden Notebook* / D.Lessing. – London: Panther, – 1972. – 638 p.

95. Lessing, D. *The Grass is Singing* / D.Lessing. – London: Heinemann Educational, – 1973. – 256 p.
96. Lessing, D. *The sentimental agents in Volyen Empire* / D.Lessing. – London: Harper Collins Pub. Ltd., – 1994. – 224 p.
97. Lessing, D. *The Sirian Experiments* / D. Lessing. – London: Alfred A. Knopf Inc., – 1980. – 288 p.
98. Lessing, D. *Under my skin: Volume I of my autobiography, to 1949* / D. Lessing. – London: Harper Collins, – 1995. – 448 p.
99. Liddell, R. *Robert Liddell on the novel with an introduction by Wayne C. Booth* / R. Liddell. – USA: University of Chicago Press, – 1969. – 312 p.
100. Lindsay, J. *After the Thirties: The Novel in Britain and Its Future* / J. Lindsay. – London: Lawrence & Wishart, – 1956. – 239 p.
101. Lord, M. G. *She's taken literature to new worlds: [Electronic resource]* // Los Angeles Times. – 2007, 15 October. URL: <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-2007-oct-15-et-lessing15-story.html>
102. Loutfy, N., Berguno, G. *The existential thoughts of the Sufis* // – London: Existential Analysis: Journal of the Society for Existential Analysis, – 2005. No.16. – p. 144-155.
103. Lyer, N.S. *The unexplored universe of Doris Lessing* / N.S.Lyer. – New Delhi: Atlantic Publisher and Distributors, – 2005. – 78 p.
104. Malik, J. *Sufism in the West* / J. Malik, J. Hinnells. – New York: Routledge, – 2006. – 224 p.
105. Marchand, Ph. *Doris Lessing oldest to win literature award [Electronic resource]* // – Toronto Star, –13 October 2007. URL: https://www.thestar.com/news/world/2007/10/12/doris_lessing_oldest_to_win_literature_nobel.html
106. Martinson, D. *In the presence of audience: the self in diaries and fiction* / D.Martinson. – Washington: Thomson shore Inc., – 1964. – 132 p.
107. Maslen, E. *Narrators and Readers in Three Novels in Doris Lessing (Writers and Their Work)* / E.Maslen. – United Kingdom: Northcote House, –1994. – 96 p.

108. Memory, Identity, Community (Sunny Series in the Philosophy of the Social Sciences): The idea of Narrative in the Human Sciences / eds. L.P. Hinchman & S.K. Hinchman. – Albany, N.Y.: State University of New York Press, – 2001. – 428 p.
109. Modern British Women Writers: An A-to-Z Guide: A Sourcebook / ed. V.K. Janik, D.I. Janik. – USA: Greenwood Press, Connecticut, – 2002. – 448 p.
110. Mukattash, E.A Psychoanalytic Feminist Approach / PhD Dissertation / Atlantic: University of Jordan, 2007. – 256 p.
111. Myles, A. The paradigm of progressive conscience in Doris Lessing's fiction in Ray's and Kundu's book / A. Myles. – Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, – 2004. – 119 p.
112. Nietzsche's Thus Spoke Zarathustra: Before Sunrise / ed. J. Luchte. – New York: Continuum – 2011. –211 p.
113. O'Neil P. Great world writers: twentieth century / P. O'Neil. – New York: Marshall Cavendish Corporation, –vol. 6 – 2004. – 1400 p.
114. Pals, J.L. Constructing the “springboard effect”: Causal connections, self-making, and growth within the life story // – Washington, D.C.: American Psychological Association, – 2006. – p.175-199.
115. Phelan, J. Reading People, Reading Plots: Character, Progression, and the Interpretation of Narrative / J. Phelan. – Chicago: University of Chicago Press, – 2008. – 245 p.
116. Raskin, J. The Progressive Interview: Doris Lessing: [Electronic resource] // The Progressive. – November 17, 2013. URL: <https://progressive.org/dispatches/doris-lessing-progressive-interview/>
117. Rich, M., Lyall, S. Doris Lessing Wins Nobel Prize in Literature: [Electronic resource] // The New York Times. – 2007, 11 October. URL: <https://www.nytimes.com/2007/10/11/world/11cnd-nobel.html?ex=1349841600&en=fe6db48996e06f03&ei=5124&partner=permalink&exprod=permalink>

118. Ridout, A. *Doris Lessing: Border Crossings* (Continuum Literary Studies Book 190) / A.Ridout, S. Watkins. – London: Continuum International Publishing, – 2011. – 182 p.
119. Rowe, M. M. *Doris Lessing* / M.M.Rowe. – Basingstoke: Macmillan, – 1994. – 137 p.
120. Rubenstein, R. *The Novelistic Vision of Doris Lessing, Breaking the Forms of Consciousness* / R.Rubenstein. – London: University of Illinois Press, – 1979. – 271 p.
121. Safi, O. *Progressive Muslims: on justice, gender, and pluralism* / O. Safi. – Oxford: Oneworld Publications, – 2003. – 368 p.
122. Schimmel, A. *Mystical Dimension of Islam* / A.Schimmel. – USA: University of North Carolina Press, – 2011. – 544 p.
123. Scott, L. *Lessing's Early and Transitional Novels: The Beginnings of a Sense of Selfhood: [Electronic resource]* // European Institute of Gender Equality, University of Otago, – 1998. V. 4. No. 1. URL: <https://www.otago.ac.nz/deepsouth/0498/0498lynda.htm>
124. Shah, I.A. *The Way of the Sufi* / I. Shah. – London: Ishk Book Press. – 1983. – 288 p.
125. Shah, I. *Teachings of the Dervishes: Teaching Stories of the Sufi Masters over the Past Thousand Years* / I. Shah. – London: The Octagon Press, – 1984. – 198 p.
126. Shah, I. *The Sufis* / I. Shah. – New York: ISF Publishing, – 2018. – 508 p.
127. Shamshiri, H. *Paradise Regained: Spiritual Intuition in Lessing's Shikasta* // – Delhi: International Journal of Scientific and Research Publications. – 2014, October. Vol. 4. Is. 10. – 11 p.
128. Shattock, J. *The Oxford Guide to British women Writers* / J.Shattock. – UK: Oxford University Press, – 1994. – 262 p.
129. Sheets, D. *Doris Lessing, Nobel Laureate, and the XX/YY Axis: [Electronic resource]* // – Illinois: Literary Gulag: Literary Criticism and Political

- Commentary, University of Illinois. – 2007. URL:
<https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/3467/DorisLessing.htm>
130. Shinn, Th.J. *Worlds Within Women: Myth and Mythmaking in Fantastic Literature by Women* / J.Th.Shinn. – Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group, – 1986. – 229 p.
131. Showalter. E. *A literature of their own: British women novelists from Bronte to Lessing* / E.Showalter. – USA: Princeton University Press, –1997. – 392 p.
132. Sparks P.M. *Contemporary Women Novelists, A Collection of Critical Essays*, New Jersey, 1997, 183 p.
133. Sprague, C. *Critical Essays on Doris Lessing (Critical Essays on British Literature)* / C.Sprague, V. Tiger. – Boston: G.K.Hall, –1986. – 237 p.
134. Sprague, C. *Rereading Doris Lessing* / C.Sprague. USA: University of North Carolina Press, – 1987. – 210 p.
135. Stade, G. *Fantastic Lessing* [Electronic resource] // *The New York Times*. – 4 1979, November. URL:
<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/97/09/14/reviews/lessing-shikasta.html>
136. *Studies in Women Writers in English* / ed. M. Ray, R. Kundu. – New Delhi: Atlantic Publisher and distributors, – Vol. 6. – 2004. – 264 p.
137. Thorpe, M. *Doris Lessing* / M. Thorpe. – England: Harlow, – 1973. – 37 p.
138. Thorpe, M. *Doris Lessing's Africa* / M. Thorpe. – USA: Michigan University, – 1978. – 117 p.
139. *Utopia and Utopian Thought* / ed. F.E. Manuel. – Boston: Houghton Mifflin, – 1966. – 321 p.
140. Vidal G. *Paradise Regained*: [Electronic resource] // *The New York Review of Books*. – 1979, 20 December. URL:
<https://www.nybooks.com/articles/1979/12/20/paradise-regained/?pagination=false>
141. Waines, D. *An Introduction to Islam* / D. Waines. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – 378 p.

142. Walder, D. Postcolonial Nostalgias: Writing, Representation and Memory", Volume 31 of Routledge research in postcolonial literatures / D. Walder. – London: Taylor & Francis ltd, – 2010. – 92 p.
143. Walker, N.A. Feminist Alternatives: Irony and Fantasy In the Contemporary Novel by Women / N.A. Walker. – Jackson: University Press of Mississippi, – 1990. – 220 p.
144. Watkins, S. Doris Lessing / S.Watkins. –USA: Manchester University Press, – 2010. – 243 p.
145. Weinrich, A.K.H. Women and racial discrimination in Rhodesia / A.K.H. Weinrich. Vendome, France: United Nations Educational, – 1979. – 143 p.
146. Whittaker, R. Doris Lessing / R. Whittaker. – New York: St. Martin's, – 1988. – 78 p.
147. Yeats, B. W. The Land of Heart's Desire / B.W. Yeats. – USA: Jennings Press, –2008. – 48 p.

Alman dilində:

148. Nobelpreis für Doris Lessing: [Electronic resource] // Die Ziet Literatur. – 2004, 12 October. – p. 2. URL: <https://www.zeit.de/online/2007/42/doris-lessing-literaturnobelpreis/komplettansicht>

İnternet saytları:

149. html:/by/resf/news/260888#ad-image-0//
150. <http://anl.az/down/multikulturalizm.pdf>
151. http://magazines.russ.ru/inostran/1996/9/vostoc_z.html
152. <http://president.az/articles/6335>
153. <http://worldltonline.net/humanism-in.pdf>
154. <http://www.biografia.ru.arhiv/632.html>
155. <http://www.dorislessing.org/ifthe.html>
156. <http://www.dorislessing.org/thebetween.html>
157. <http://www.dorislessing.org/therepresentative.html>
158. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe

159. <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1259778677.pdf>
160. <http://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/akmal-saidov-shar-a-izhrat-erur-vozh/>
161. <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/99/01/10/specials/lessing-space.html>
162. <https://biography.jrank.org/pages/4531/Lessing-Doris-May.html>
163. <https://norman.hrc.utexas.edu/fasearch/findingAid.cfm?eadid=00166>
164. <https://president.az/articles/20772>
165. <https://president.az/articles/9795/print>
166. <https://www.erfan.ir/azari/37658.html>
167. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2007/bio-bibliography/>
168. <https://www.nytimes.com/1982/07/25/magazine/doris-lessing-on-feminism-communism-andh-space-fiction.html>
169. <https://www.nytimes.com/2007/10/11/world/11cnd-nobel.html>
170. <https://www.nytimes.com/books/99/06/20/specials/auster-92mag.html>
171. www.ias.org/sufism/practical-sufism-philosophical-sufism/
172. www.musliminstitute.org/freethinking/culture/doris-lessing-sufi-connection
173. www.sufismjournal.ias.org